

ISSN 2181-2500

ADABIY MEROS

2023-YIL 3-4-SON / ILMIY JURNAL

80 *yoshda*

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
FANLAR AKADEMIYASI

“Qush tili” asaridagi arabiy iqtiboslar xususida
Nizomiy “Xamsa”sining Samarqand nusxasi
Huvaydo hayoti va ijodi haqida ba’zi mulohazalar
“Rashahot aynul-hayot” asarining qiyosiy-matniy tadqiqi
“Gul va Bulbul” dostoni adabiy manbalardan biri sifatida
Qori Zokir she’riyatining g’oyaviy-mazmuniy xususiyatlari
Alisher Navoiy asarlarida irfoni g’oyalarning turkiy talqini
“Qisas ul-anbiyo ul-azim...” asarining muxtasar ilmiy tavsifi
“Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy-tanqidiy matni xususida
Alisher Navoiy devoni qo’lyozmalaridagi bir matn tahriri xususida
“Devonu lug’oti-t-turk” asarida keltirilgan maqol va she’rlar badiiyati
Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asarining tarkibi xususida
Kulliyotning o’rganilishi va DAM fondidagi kulliyot qo’lyozmalari haqida
Munavvarqori Abdurashidxonovning adabiy-pedagogik faoliyatiga bir nazar
Alisher Navoiy asarlari tadqiqidagi individual yondashuvlardan biri haqida
Mahmud Koshg’ariy ilmiy merosi va folklorni tadqiq etish masalalari
Maqol va matallarning lingvokulturologik obyekt bo’lishi masalalari
Xitoy va o’zbek tilidagi taqlid so’zlarning morfologik tipologiyasi
Abdurahmon Sa’diyning jadid she’riyatiga doir adabiy qarashlari
Turkistonda taraqqiyparvarlik harakatining vujudga kelishi
Usmon Azim balladalarida badiiy teleportatsiya
Badiiy asardagi absurd va inson konsepsiyasi
Rauf Parfi she’riyatida ijroviy lirika
Qodiriyshunosligimiz darg’asi
Kuyunchaklik
Hassos shoir

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2023
3-4-son (9-10)

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Otabek Jo'raboyev

Mas'ul kotib:
Dilnoza Rustamova

Muharrirlar:
Shahodatxon Imomnazarova
Feruza Abdurahmanova

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500

Jurnal 2023-yil 6-dekabrda
nashrga berildi.

“Adabiy meros” ilmiy jurnali
O'zbekiston Respublikasi VM
huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasining qaroriga ko'ra
(№327/6, 30.11.2022-y.) filologiya
fanlari bo'yicha PhD va DSc
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiya ishlari yuzasidan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Tahrir hay'ati:

Ahmedova Shoira
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynobidin
Barakayev Rahmatulla
Bekimbetov Azamat
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mamajonov Zokirjon
Mahmudov Nizomiddin
Mamatqulov Muzaffar
Ochilov Nasim
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Sabirova Nasiba
Rajabova Burobiya
Rashidova Ma'mura
Rahmonov Nasimxon
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xliyev Boqijon
Tilavov Abdumurod
Sheraliyeva Mashhura
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Hamdamov Ulug'bek
Hasanov Nodir
Hasanova Shafolat
Eshchanova Gavhar
Qalandarova Dilafruz
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo
Yodgorova Mehribon
Chulliyeva Nilufar

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (O'zbekiston)
Abdullajon Axmataliyev (Qirg'iziston)
Ayşe Yücel Çetin (Turkiya)
Açık Fatma (Turkiya)
Almas Ulvi (Ozarbayjon)
Anarboy Boldiboy (Qozog'iston)
Ahmet Bican Ercilasun (Turkiya)
Ali Duymaz (Turkiya)
Asel Isayeva (Qirg'iziston)
Baydemir Husayn (Turkiya)
Bakchiyev Talantaali (Qirg'iziston)
Basangova Tamara (Rossiya)
Demir Necete (Turkiya)
Fayzulloyev Baxtiyor (Tojikiston)
Fikrat Turkman (Turkiya)
Gurer Gulseven (Turkiya)
Vahit Turk (Turkiya)
Veli Savaş Yelok (Turkiya)
Ismat Çetin (Turkiya)
Ibrayev Shokir (Qozog'iston)
Karimov Naim (O'zbekiston)
Karl Rechl (Germaniya)
Metin Ekici (Turkiya)
Mirzayeva Salima (O'zbekiston)
Ocal Oğuz (Turkiya)
Emek Uşenmez (Turkiya)
Eunkyung Oh (Koreya)
Rixsiyeva Gulchehra (O'zbekiston)
Sakaya Heroki (Yaponiya)
Sirojiddinov Shuhrat (O'zbekiston)
Sodiqov Qosimjon (O'zbekiston)
Selami Fedakar (Turkiya)
Temur Khocaoğlu (AQSH)
To'laganova Sanobar (O'zbekiston)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (Rossiya)
O'rayeva Darmanoy (O'zbekiston)

**“ADABIY MEROS”
ILMIY JURNALI
2023-yil, № 3-4 (9-10)**

**USHBU SONDA:
QADIMIY BITIKLAR**

Rustamiy S. “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida keltirilgan maqol va she‘rlar badiiyati.....4

NAVOIY ABADIYATI

Jo‘raboyev O. Alisher Navoiy devoni qo‘lyozmalaridagi bir matn tahriri xususida.....8

Rahmonova Z. Alisher Navoiy asarlarida irfoniy g‘oyalarning turkiy talqini.....14

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

Salohiy D. Nizomiy “Xamsa”sining Samarqand nusxasi.....20

Hasanova Sh. “Qush tili” asaridagi arabiy iqtiboslar xususida.....23

Umurzoqov B. “Rashahot aynul-hayot” asarining qiyosiy-matniy tadqiqi.....27

Bokiyev K. Huvaydo hayoti va ijodi haqida ba‘zi mulohazalar.....38

Shodiyeva S. “Gul va Bulbul” dostoni adabiy manbalardan biri sifatida.....42

Madg‘oziyev I. Qori Zokir she‘riyatining g‘oyaviy-mazmuniy xususiyatlari.....50

Dehkanov Q. Kuliyotning o‘rganilishi va DAM fondidagi kuliyot qo‘lyozmalari haqida.....60

Yakubova F. Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asarining tarkibi xususida.....66

Qurbanov A. “Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy-tanqidiy matni xususida.....70

Ergashev A. Alisher Navoiy asarlari tadqiqidagi individual yondashuvlardan biri haqida.....73

JADID ADABIYOTI

Rajabov Q. Turkistonda taraqqiyparvarlik harakatining vujudga kelishi.....77

Barakayev R. Munavvarqori Abdurashidxonovning adabiy-pedagogik faoliyatiga bir nazar.....85

Nazarova Sh. Abdurahmon Sa‘diyning jadid she‘riyatiga doir adabiy qarashlari.....89

TILSHUNOSLIK

Tadjiyeva U. Maqol va matallarning lingvokulturologik obyekt bo‘lishi masalalari.....96

Tashmuhamedova D. Xitoy va o‘zbek tilidagi taqlid so‘zlarning morfologik tipologiyasi.....100

OLTIN BESHIK

Eshonqulov J. Mahmud Koshg‘ariy ilmiy merosi va folklorni tadqiq etish masalalari.....106

TANQID VA TAHLIL

Quronov S. Badiiy asardagi absurd va inson konsepsiyasi.....111

Omonturdiyev A. Usmon Azim balladalarida badiiy teleportatsiya.....118

Imomova R. Rauf Parfi she‘riyatida ijroviy lirika 124

FANIMIZ FIDOYILARI

Quronov D. Qodiriyshunosligimiz darg‘asi.....131

Olimov S. Kuyunchaklik 136

MANBALAR XAZINASIDAN

Abdullayev B. “Qisas ul-anbiyo ul-azim...” asarining muxtasar ilmiy tavsifi.....143

RAUF PARFI 80 YOSHDA

Ulug‘ov A. Hassos shoir.....146

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

SALIMAXON RUSTAMIY,
*Oriental universiteti professori,
filologiya fandari doktori*

“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” ASARIDA KELTIRILGAN MAQOL VA SHE‘RLAR BADIYYATI

Annotatsiya: Maqola “Devonu lug‘oti-t-turk” asaridan o‘rin olgan o‘zbek xalq maqollarining badiiy xususiyatlarini yoritib berishga bag‘ishlangan. Unda xalq maqollarida ma‘noni kuchaytirish, ta’kidlashga xizmat qiluvchi saj’, iyjoz, ishtiyoq, tazod, takrir kabi san’atlar faol qo‘llangani asoslangan.

Tayanch so‘z va iboralar: Xalq maqollari, badiiy san’atlar, saj’, iyjoz, ishtiyoq, tazod, takrir.

Аннотация: Статья посвящена выяснению художественных особенностей узбекских народных пословиц из произведения “Девону луг‘оти-т-тюрк”. Оно основано на активном использовании таких искусств, как садж, ийджаз, иштикак, тазад, такур, которые служат усилению и подчеркиванию смысла народных пословиц.

Ключевые слова: Народные пословицы, художественное искусство, садж, ийджаз, иштикак, тазад, такур.

Annotation: The article is dedicated to clarifying the artistic features of Uzbek folk proverbs from the work “Devonu lug‘oti-t-turk”. It is based on the active use of arts such as saj’, iyjaz, ishtiyoq, tazad, takr, which serve to strengthen and emphasize the meaning of folk proverbs.

Key words: Folk proverbs, artistic arts, saj’, iyjaz, ishtiyoq, tazad, takrir.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asari bizgacha yetib kelgan turkshunoslikka oid asarlar ichida eng qadimiyligi bilan alohida e‘tiborga loyiqdir. Tadqiqotlar bu asarda turkiy xalqlarning tili va adabiyoti, madaniyati va ma‘naviyati, siyosati va iqtisodi haqida qimmatli ilmiy ma‘lumotlar berilgani va Mahmud Koshg‘ariyning dunyo fan tarixida qiyosiy-tarixiy va chog‘ishtirma metodlarni qo‘llagan birinchi tilshunos olim bo‘lib, turkshunoslik asoschisi ekanini ko‘rsatdi.

“Devonu lug‘oti-t-turk”da so‘zlarning ma‘nolarini yoritishga xizmat qilgan ko‘plab xalq og‘zaki ijodi namunalari mavjud bo‘lib, balog‘at go‘zalliklari aks etgan hikmat, masal hamda she‘riy parchalar asarni shakl va mazmun jihatdan boyitgan [8, 9]. Bu haqda muallifning o‘zi shunday yozadi: “Men bu kitobni... hikmatli so‘zlar, saj’lar, maqollar, qo‘shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezatdim” [4:44]. Asarda muallifning xalq og‘zaki ijodi namunalaridan o‘rinli va unumli foydalangani uning lug‘at tuzishda yuksak mahorat sohibi bo‘lganiga dalil bo‘la oladi.

Insonning tabiatan go‘zallikka intilishi uni ijodga undaydi. Natijada hayotning boshqa sohalarida bo‘lgani kabi nutqda ham fikrni ma‘noga e‘tibor bergan holda go‘zal shaklda ifodalash ehtiyoji tug‘iladi. Bu ehtiyoj tilda mavjud bo‘lgan vositalar orqali amalga oshiriladi. Bu borada olimlar quyidagicha fikr yuritadilar: “Butun mavjudotning, xususan, insonning tuzilishi, yurish-turishida qanchadan-qancha yetuklik, jumladan go‘zallik bor. Ammo tabiiy go‘zallikdan tashqari yana inson vujudga keltiradigan sun‘iy go‘zallik ham bor... shularning hammasi va ularning go‘zalli-

gi til vositasida aks ettiriladi. Bu tilning go‘zallikni ifodalashdagi xizmatidir. Ammo tilning o‘zi ham go‘zallik moddasi sifatida so‘z ustalari tomonidan va umuman, xalq tarafidan foydalaniladi. Chunki til yetuk hodisalardan bo‘lib, unda go‘zallik uchun zarur bo‘lgan barcha sifatlar mavjud-dir... Til bir jihatdan tabiat va insondagi go‘zallikni aks ettiruvchi vosita bo‘lsa, ikkinchi jihatdan unda go‘zallikni vujudga keltiruvchi javharlar ham mavjud... Biz tilga go‘zallik javhari sifatida nazar soladigan bo‘lsak, uning kishini hayratlantiradigan darajada yetukligi bor... Tilning mana shu yetukligi uning go‘zalligini va undan foydalanuvchining, ya’ni so‘zlovchining yoki yozuvchining nutqiy mahoratini ta’minlaydi” [Qar.: 7:239-242].

Bu mahorat dastlab xalq og‘zaki ijodi namunalari o‘z aksini topgan.

Xalq og‘zaki ijodiga oid asarlar oddiy mehnatkashlarning olam va undagi hayotni ziyraklik va sinchkovlik bilan kuzatishi hamda ularni go‘zal shaklda ifoda qilishi natijasida vujudga keladi. Bularda elning boy tajribasiga asoslangan xalq didaktikasi aks etadi.

Bu asarlar, jumladan, maqollar mazmunan va shaklan xalq ongiga yaqin bo‘lgani uchun kishini hayoti davomida duch keladigan turli-tuman hodisalarga oqilona munosabatda bo‘lib, yovuzlikdan saqlanishga, ezgulik sari intilishga chorlaydi. Bu hol xalq og‘zaki ijodi mahsulining hayotiyligini ta’minlovchi omillarning asosiysidir.

Ammo xalq maqollari, matallari, she’r va qo‘shiqlarining hayotiyliigi va mashhuriligini ta’minlovchi yana muhim bir omil bor. Bu ularda nutqiy Balog‘at, g‘arbcha qilib aytganda estetik, oddiy turkiy so‘z bilan ta’bir qilganda chechanlik darajasining yuksakligidir.

Nutqiy ifodalarning ma’nolari (hayotiy ehtiyojlar) va sifati (go‘zal holat) barcha xalqlar uchun umumiy bo‘lsa, ma’nolarni ta’bir qilish usullari turlichadir. Bu bir tomondan, xalqlarning tarixi, urf-odati, ma’daniyati va ma’naviyati kabilar bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa tomondan, har bir xalq tilida mavjud bo‘lgan grammatik xususiyatlar va tilning badiiy imkoniyatlaridagi o‘ziga xoslikka bog‘liq. Jumladan, turkiy xalqlar ham o‘z tillarining ana shu umum va xos xususiyatlardan kelib chiqib fikr-mulohazalarni teran va go‘zal ta’bir qilish malakasini egallaganlar.

Ta’kidlanganidek, xalq og‘zaki ijodi namunalari, jumladan, maqol va she’rlar bir qancha vazifalar qatori tinglovchining ruhiy holatiga ta’sir qilib, unda o‘ziga xos his-tuyg‘ular uyg‘onishi va turli taassurotlar qolishiga xizmat qiladigan estetik vazifani ham bajaradi. Ta’sirchan nutqning shakllanishida badiiy san’atlar muhim vosita hisoblanadi. Buning misoli sifatida quyida “Devonu lug‘oti-t-turk”da kelgan ayrim maqol va she’riy parchalar badiiyatiga qisman to‘xtab o‘tilgan:

“ашыч айур түбүм алтун қамыч айур мән қайда мән” [1:“ашыч” maqolasi] (qozon aytur: tubim oltin, cho‘mich aytar: men qaydaman) [4:86] masalidagi “ашыч”, “қамыч” so‘zlari o‘zaro tajnisli saj’, ikkinchi fosiladagi “қамыч”, “қайда” so‘zlari tavzi’, “айур” va “мән” so‘zlari takrir san’atlarini hosil qilgan.

Yuqorida keltirilgan misol o‘ziga tanish bo‘lgan va kimligini yaxshi bilgan kimsa oldida maqtangan kishiga qarata aytiladi. Bu yerda fikr oz so‘z bilan ko‘p ma’no ifodalash orqali amalga oshirilgan, ya’ni unda iyjoz san’ati mavjud. Iyjoz san’ati barcha masal, maqollarga xosdir.

“Ағылда оғлақ туғса арықда оты унәр” [1:“арық” maqolasi] (molxonada buzoq tug‘ilsa, ariqda o‘ti chiqadi) [4:96] misolida iyjoz san’ati maqolning zaminida yotgan “rizq uchun ko‘p qayg‘urib, mashaqqat chekish kerak emas” degan chuqur ma’noning ifodalanishida ko‘rinsa, undagi “ағылда”, “арықда” so‘zlari o‘zaro saj’ hosil qilgan holda maqolning shaklan jozibador bo‘lishini ta’minlagan.

“Алын арслан тутар күчүн ойук тутмас” [1:“ал” maqolasi] (hiyla bilan arslon tutilar, kuch bilan uzoq tutilmas) [4:110], “күч алдын кирсә төрү түңлүктән чықар” [2:“чык-” maqolasi] (Zulm eshikdan kirsä, insof tuynukdan chiqar) [5:25], “тилин түгмишни тишин йазмас” [2:“түг-” maqolasi] (til bilan bog‘langan tish bilan yechilmas) [5:28] maqollari “тутар” va “тутмас”,

“кирсэ” va “чықар”, “түгмиш” va “йазмас” soʻzlari vositasida tiboq sanʼati qoʻllangani bilan ajralib turadi.

“Бир қарға бирлә қиш кәлмәс” [2:“кәл-” maqolasi] maqolida “бир” va “бирлә” oʻzakdosh soʻzlar ishtiqoq hosil qilgan.

“Ула болса йол азмас билиг болса сөз йазмас” [1:“ула” maqolasi] (belgi boʻlsa, odam yoʻldan adashmaydi, aqli boʻlsa, soʻzda yanglishmaydi) [4:118] maqolida “азмас” va “йазмас” soʻzlarida tajnis, “болса” soʻzlarida takrir sanʼati bor.

Sheʼrlardan olingan parchalarda ham tajnis, ishtiqoq, tavziʼ sanʼatlarining koʻp qoʻllangani koʻrinadi. Masalan:

Куйды булут йағмурын

Кәрип тутар ақ торын

Қырқа қозты ол қарын

Ақын ақар әнрәшүр [3:“йағмур” maqolasi].

(Bulut oq toʻrini yoyib, yomgʻirini quydi, qorlarini togʻlarga tashladi, hayqirib sel oqayotir.)

[Qar.: 6:46].

Bu toʻrtlikda tajnisni sheʼrda qofiya hosil qilgan “йағмурын”, “торын”, “қарын” soʻzlarida, tavziʼni uchinchi misraning “q”, toʻrtinchi misraning “a” tovushli soʻzlar bilan ifodalanishida, ishtiqoqni “ақын”, “ақар” soʻzlarining oʻzakdoshligida koʻrish mumkin.

Кәлди әсин әснәйү

қазқа түгәл үснәйү

кирди бодун қаснайү

қара булыт көкрәшүр [3:“қаз” maqolasi].

(Toʻpolon boʻlib shamol esdi. U sovuqligidan xuddi boʻronga oʻxshaydi. Odamlar undan qal-tirashdi. Qora bulutlar baqirishdi.) [Qar.: 6:16].

Mazkur parchada “әснәйү”, “үснәйү”, “қаснайү” soʻzlari tajnis, “әсин”, “әснәйү” soʻzlari ishtiqoq hosil qilgan.

Йағмур йағип сачылды

түрлүг чәчәк сучулды

йинжу қабы ачылды,

чындан йыпар йуғрушур [2:“сучул-” maqolasi].

(Yomgʻir yogʻib sochildi, turli chechaklar ochildi, inju qopi ochildi, chindan iforga burkanur).

[Qar.: 5:139]

Yuqoridagi misolda ham balogʻatning bir qancha sanʼatlarini koʻrish mumkin: “сачылды”, “сучулды”, “ачылды” soʻzlari oʻzaro tajnis sanʼatini, “йағмур”, “йағип” soʻzlari ishtiqoq sanʼatini hosil qilgan.

Тәгмә чәчәк үгүлди

буқуқланып бүкүлди

түгсүн түгүн түгүлди

йазлыб йана йөргәшүр [2:“буқуқ” maqolasi].

(Har xil gullar toʻp-toʻp boʻlib, gʻunchalar chiqardi, burchakli tugunlar (shaklida) tugildi, yo-zilib, yana bogʻlandi) [Qar. 5: 329]

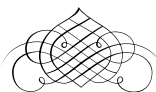
Bu misolda tajnis “үгүлди”, “бүкүлди”, “түгүлди” soʻzlarida koʻrinadi, tavziʼ va ishtiqoq boshqa toʻrtliklardan farqli ravishda sheʼr satrini qisman emas, toʻliq egallagan, yaʼni ikkinchi satr faqat “b”, uchinchi satr “t”, toʻrtinchi satr “y” tovushi bilan boshlangan soʻzlardan iborat, shuningdek, “түгсүн түгүн түгүлди” jumlasidagi barcha soʻzlar bitta oʻzak “түг”dan yasalgan. Demak, mazkur toʻrtlikda tavziʼ va ishtiqoq sanʼatlarining yanada mukammal va goʻzal ifodasini

ko‘rish mumkin. “Devonu lug‘ati-t-turk”da balog‘at san‘atlari qo‘llangan bu kabi misollar ko‘plab uchraydi.

Ma‘lum bo‘lganidek, asarda keltirilgan xalq og‘zaki ijodi namunalarida tajnis, ishtiyoq, tavzi‘, takrir, iqtibos, iyjoz san‘atlari ko‘p uchraydi. “Devon” matnini balog‘at nuqtai nazaridan yanada chuqurroq tadqiq qilish Mahmud Koshg‘ariyning, shuningdek, turkiyzabon xalqlarning ijodiy mahoratini o‘rganishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Махмуд Каишгари. Свод тюркских слов. Перевод на русский язык с комментариями академика А.Р. Рустамова. Том 1. – Т.: Mumtoz so‘z. 2017.
2. Махмуд Каишгари. Свод тюркских слов. Перевод на русский язык с комментариями академика А.Р. Рустамова. В 3-х томах. Том 2. – Т.: Mumtoz so‘z. 2018.
3. Махмуд Каишгари. Свод тюркских слов. Перевод на русский язык с комментариями академика А.Р. Рустамова. Том 3. – Т.: Mumtoz so‘z. 2018.
4. Муталлибов С.М. Махмуд Каишгарий. Туркий сўзлар девони /Девону луготит турк/ Таржимон ва наирга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т. Т.1. 1960.
5. Муталлибов С.М. Махмуд Каишгарий. Туркий сўзлар девони /Девону луготит турк/ Таржимон ва наирга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т. Т.2. 1961.
6. Муталлибов С.М. Махмуд Каишгарий. Туркий сўзлар девони /Девону луготит турк/ Таржимон ва наирга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т. Т.3. 1963.
7. Рустамий А. Сўз хусусида сўз. Сайланма. – Т.: Zilol buloq, 2022.
8. Rustamiy S. “Esasu-l-belaga” ve “Divan-u lugat-it-türk” eserlerinin dil bilimi ve belagat bilimiyle ilgili yönleri. *Electronic Turkish Studies*, 11(20), 2016. – S. 503-522.
9. Rustamiy, S. Role of medieval scientists in evolution of the science of balāḡat. *Elementary Education Online*, 19(4), 2021. – S. 775-783.

OTABEK JO'RABOYEV¹

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktor o'rinbosari,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

ALISHER NAVOIY DEVONI QO'LYOZMALARIDAGI BIR MATN TAHRIRI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqolada qo'lyozma devonlardagi tahrir masalasi va unda muallif hamda xat-totning o'rnini borasida so'z yuritiladi. Alisher Navoiy devonlarining qo'lyozmalaridagi tahrirlar e'tiborga tortilgan. Navoiy tiriklik vaqtida kitobat qilingan qo'lyozmalar asosiy e'tiborga olingan. Jumladan, *Ilk devon*, To'pqopi saroyidagi 808 raqamli kulliyot, Fotih kutubxonasidagi 4056 raqamli kulliyot, Parij Milliy kutubxonasidagi 317 raqamli kulliyot, Davlat adabiyot muzeyi fondidagi 18 raqamli qo'lyozma va H.Sulaymon tomonidan tuzilgan ilmiy-tanqidiy matnlar asosida misollar keltirilgan, fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, devon, kulliyot, ilmiy-tanqidiy matn, tahrir.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос редактирования рукописей и роль в нем автора и каллиграфа. Привлекли внимание правки в рукописях диванов Алишера Навои. Основное внимание уделяется рукописям, подготовленным при жизни Навои. Приводятся примеры и высказываются мнения на основе "Илк дивана", куллият №808 во дворце Топкапи, куллият №4056 в библиотеке Фатиха, куллият №317 в Национальной библиотеке Парижа, рукопись №18 в фонде Государственного литературного музея и научно-критического текста составленный Х. Сулейманом.

Ключевые слова: Алишер Навои, диван, куллият, научно-критический текст, редакция.

Annotation: The article discusses the issue of editing manuscripts and the role of the author and calligrapher in it. The edits in the manuscripts of Alisher Navoi's divans attracted attention. The main attention is paid to manuscripts prepared during Navoi's lifetime. Examples and opinions are given on the basis of "Ilk Diwan", kulliyat No. 808 in Topkapı Palace, kulliyat No. 4056 in Fatih Library, kulliyat No. 317 in the National Library of Paris, manuscript No. 18 in the collection of the State Literary Museum and scientific-critical text compiled by H. Suleyman.

Keywords: Alisher Navoi, diwan, kulliyat, scientific-critical text, edition.

Qo'lyozma asarlar matni ustida ishlayotgan matnshunosning mas'uliyati juda katta bo'ladiki, u aynan matndagi tahrirlarni ilg'ay olishi va ularni munosib baholashi ham kerak. Taniqli rus olimi Oleg Akimushkinning ushbu fikrlari o'rinli: "Задача текстолога не ограничивается только изданием текста памятника, который был бы понятен современнику. Эта задача значительно шире и сложнее: сначала воссоздается картина жизни текста, т. е. его история, а затем уже сам текст, который был бы наиболее близок либо к авторскому оригиналу, либо к определенной редакции, представленной в наиболее надежных и аутентичных списках" [Акимускин, 2004: 163].

¹ Juraboev O. R. atabekrj@gmail.com

Matn tahriri muallif yoki asarni ko‘chiruvchi (kotib) tomonidan ham amalga oshirilishi mumkinligi matnshunoslik fanida isbotlangan. Bu borada I.Y.Krachkovskiy, Y.E.Bertels, M.Qazviniiy, D.S.Lixachev, B.Xolidov, O.Akimushkin, V.Eyxenbaum, P.Shamsiyev, H.Sulaymon, M.Hakimov, A.Abdug‘afurov, A.Shokirov, V.Rahmonov, M.Mengi, B.Yujel, V.Marks, F.Mixael, Sh.Sirojiddinov, N.Jabborov, R.Zohid, Q.Pardayev kabi olimlarning yaxshi kuzatishlari bor.

O‘rta asr qo‘lyozmalarida na muallif, na kotib bo‘lgan uchinchi bir shaxsning ham tahrirlarga aralashuv izlari qo‘lyozmalarda tez-tez uchraydi. Afsuski, vaqtlar o‘tishi bilan manbalardagi bu kabi bitiklar aniq kimga tegishli ekanligini aniqlash imkoni tobora kamayib boraveradi. Chunki qo‘lyozmaning asosiy matni va sahifa hoshiyasidagi yozuvlar bir xil bo‘lsa, qiyoslash va xulosalash birmuncha osonroq. Biroq hoshiyadagi yozuv va xat farqli bo‘lib qolsa, vaziyat mushkullashadi. Shuning uchun sohada qo‘lyozmalarning paleografik belgilari (qo‘lyozmaning tashqi ko‘rinishi)ga ko‘ra baholash hanuz muhim bo‘lib qolmoqda.

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida, umuman, turkiy adabiyot tarixida Alisher Navoiy devonlari eng ko‘p ko‘chirilgan, eng ko‘p o‘qilgan va aytish zarurki, eng ko‘p tahrir qilingan manbalar sirasiga kiradi. Navoiy devonlarining tahriri shoir tiriklik vaqtidayoq boshlangan. Masalan, hijriy 870– (milodiy 1465-66) yilda Sultonali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilgan, keyinchalik “Ilk devon” deya atalgan qo‘lyozma mana shunday tahrir tarixiga ega. Aynan shu sababli ham, garchand u juda zebo tarzda kitobat qilingan bo‘lsa-da, muallifning o‘ziga bu nusxa yoqmagan.

XVI-XIX asrlar davomida esa Navoiy devonlari katta jug‘rofiy kenglikda yuzlab adadlarda ko‘chirilgan, kitobat qilingan. Albattaki, har bir qo‘lyozmaning xattoti (ayrim hollarda u tuzuvchi hamdir) o‘sha manbada u yoki bu darajada o‘z izini qoldirmay qo‘ymagan. Bu izlar asosan she‘rlar matnidagi tahrirlar, “tuzatmalar”dir. Bularning katta qismi esa shoir asarlari sahihligiga daxl qilingan holdagi kiritmalardir. Bundan devon matni faqat va faqat zarar ko‘rgan. Asl navoiyona matn olis o‘tmishda qolib, o‘sha zamonning kitobxonlari anglaydigan matnni taqdim etishga urinish yuzaga kela boshlagan.

Yaxshi hamki, hazrat Navoiy ijodiyotining asl muxlislari va sinchkov muharrirlar doimo bo‘lgan. Ularning har biri o‘z qamrovi doirasida Navoiy asarlari matniga daxl qilinmaslik choralarini ko‘rganlar. Natijada, ko‘pgina qo‘lyozma devonlarning matni asliyatga yaqin tarzda saqlanib qolgan. Hattoki, bu borada ayrim hukmdorlar jiddiy choralari ham ko‘rishgan.

Misol uchun, keyingi asrlarda “Xazoyinu-l-maoniy” tarkibidagi to‘rt devonni muallif tartiblaganday o‘z holicha emas, sidiq‘asiga matnni o‘zgartirgan holda kitobat qilish hollari uchraydi. Ya‘ni majmuadagi avval g‘azallar, keyin boshqa she‘rlar bir qilib ko‘chirilgan qo‘lyozmalar mavjud. Qo‘qon xoni Amir Umarxon (1787-1822) Alisher Navoiy “Xazoyinu-l-maoniy”sini hech buzmasdan, o‘z tartibini saqlagan holda “intizom bilan” ko‘chirish kerakligi haqida buyurgan (Muhabbatnoma, 476^b varaq. Istanbul universiteti kutubxonasi, №T 5452) [Juraboev, 2011: 10-17].

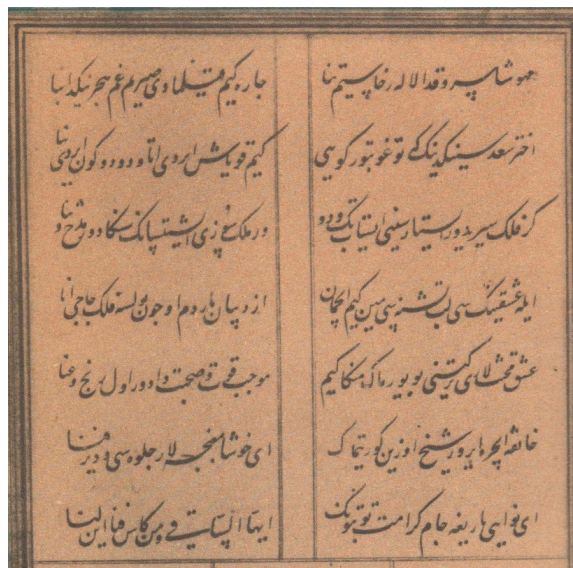
Yoki Muhammad Alixonning maxsus farmoyishi asosida 300 nusxada kitobat qilingan “Xazoyinu-l-maoniy” butun xonlik hududi bo‘ylab tarqatilgan. Ana shu qo‘lyozmalardan bir nechasi bizgacha ham yetib kelgan (O‘zR FASHI fondi, 1230, 1709, 7509 raqamli).

Bu o‘rinda so‘z Navoiyning keyingi davrlarda ko‘chirilgan ko‘psonli devonlari qo‘lyozmalaridagi tahrirlarning hammasi haqida emas. Biz faqat muallif hayotlik vaqtida kitobat qilingan ayrim manbalargagina to‘xtalmoqchimiz. To‘g‘rirog‘i, bir g‘azal misolida mulohazalarimizni bayon qilishga harakat qilamiz.

“G‘aroyibu-s-sig‘ar” devonidagi 39-g‘azal shoirning o‘ziga xos ham lirik, ham orifona va na‘t mazmunidagi asarlaridan biri hisoblanadi. Matla‘si:

*Mahvasho, sarvqado, lolaruxo, siymtano,
Chorakim, qolmadi sabrim, g‘ami hajringda yano.*

She'r Navoiyning yoshlik yillariga oid. Negaki, u dastlab "Ilk devon" matnida (20^a varaq) uchraydi [Sulaymon, 1968]. Mana u:

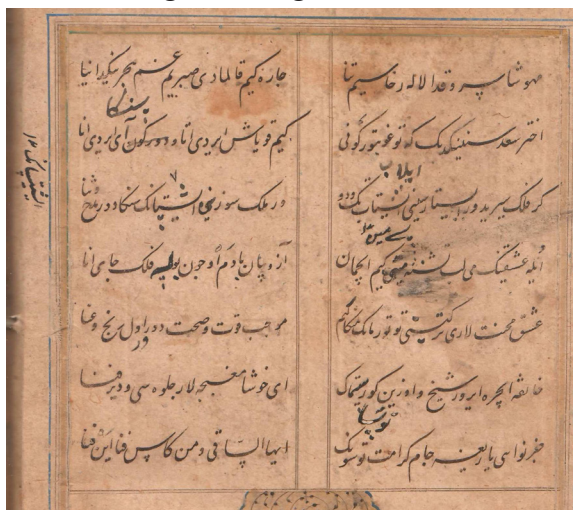

G'azal "G'aroyibu-s-sig'ar" devonining deyarli barcha qo'lyozma nusxalarida hattoki, ko'plab terma devon qo'lyozmalari tarkibida ham keladi.

Bizni qiziqtirgan jihat shuki, Navoiy tiriklik chog'ida kitobat qilingan bir terma devon matnida kotib (yoki muallif) tarafidan aynan shu g'azalning tahrir etilgan holati saqlanib qolgan. Mazkur qo'lyozma O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi fondida 18 raqami ostida saqlanuvchi nodir manbadir [Juraboev, 2021: 168-169].

93 varaqdan iborat ushbu qo'lyozmaning kitobat belgilari – xati, tartiblanishi, qog'ozi, siyohi, jadvallarning holati va joylashuvi uni XV asrning oxirlarida Hirotida ko'chirilganiga dalolat qiladi. Afsuski, qo'lyozma noqis, xattot nomi ma'lum emas; davrlar o'tishi bilan g'oyat uniqqan va bir necha bor ta'mirlangan. Ammo hozirgi holatida ham o'z nafisligini saqlab qololgan. Uning kitobat xususiyati, qog'ozi, jadvalning nozik va rango-rang ishlanganligi, xatning zeboligi va oltin suvi purkalib sahifa jadvallariga jilo berilgani manbaning qadimiy va qimmatli ekanligini ko'rsatib turadi. Taxminimizcha, Navoiy yoki unga yaqinroq doira uchun ushbu qo'lyozma shoir she'rlaridan alohida terma devon qilib tuzilgan.

So'zimiz mavzusi g'azal nusxaning 13^b varag'ida keladi:

“G‘aroyibu-s-sig‘ar”ning 20 jildlik Mukammal asarlar tarkibidagi nashri [Navoiy, 1998: 55] va shu nashrga asos bo‘lgan devonning atoqli manbashunos Hamid Sulaymon tuzgan ilmiy-tanqidiy matni [Sulaymon, 2012] bilan zikri kechgan qo‘lyozmani solishtirganimizda ayrim farqli o‘rinlarni ko‘rish mumkin. Ushbu farqliliklar g‘azalning 2-, 3-, 5- va 7-baytlaridadir.

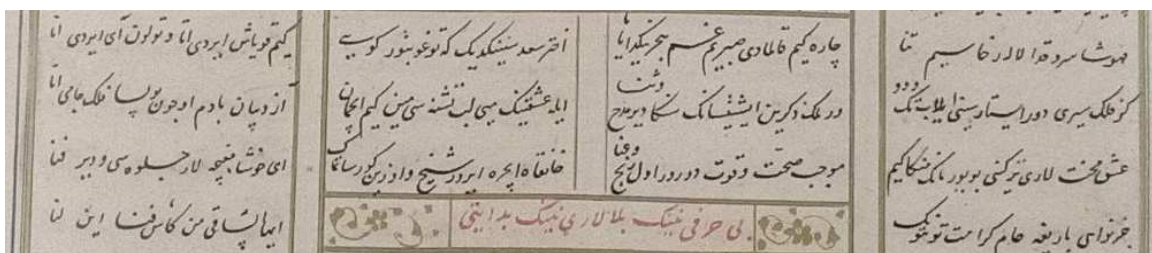
Yuqoridagi qo‘lyozma sahifasiga diqqat etilsa, matnda bir necha tuzatmalar qilingan. Siyohi va xat uslubidan buni qo‘lyozma kotibi (xattot) amalga oshirgan emas. Bu tuzatishlar badiiy matn-ni biluvchi, hattoki muallif tomonidan qilingan bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Lekin bu hozircha faraz, xolos. Ammo bu qarashimizni badiiy parchadagi tahrirning ko‘p jihatdan to‘g‘ri ekanligi ham isbot etadi, degan fikrdamiz.

Odatda, sharq kitobatchiligida tuzatma, kiritma va sharhlar qo‘lyozma sahifasining hoshiyasiga qilinadi. Ta’kidi kechayotgan sahifa hoshiyasida esa birgina tahrir ishorasi bilan so‘z bitilgan. Bu esa 3-baytning tegishli “*istasang*” so‘zini “*eshitsang*” bilan almashtirish deganidir. Qolgan barcha tuzatmalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri jadvalning ichida, g‘azal matni ustida amalga oshirilgan.

Bunday “keskin tahrir”ga esa faqat matnga juda yaqin kishi qo‘l ura oladi. Bu o‘rinda ham “u muallifdan boshqa kim bo‘lishi mumkin”, degan so‘roq aylanaveradi. Ushbu muharrir matn sahih emasligidan shu qadar qoniqmaganki, go‘zal ishlangan jadval va husnixatga ham qaramay qalam tekkizishga jazm etgan.

Muharririmizning “g‘azabini keltirgan” xatolarga e’tibor qilishdan avval prof. H.Sulaymon ilmiy matnlariga tayanch manba bo‘lgan Alisher Navoiyning Istanbuldagi To‘pqopi saroyi Ravon kutubxonasi 808 raqami ostida saqlanuvchi, yana Istanbuldagi Fotih kutubxonasi 4056 raqamli va Parij Milliy kutubxonasidagi 317 raqamli kulliyotlari tarkibidagi ayni shu g‘azal matnini ham bersak. Aytgancha, birinchi kulliyot Navoiyning o‘z nazorati ostida, keyingi ikkisi esa keyincharoq kitobat qilingan noyob va muhim manbalardir.

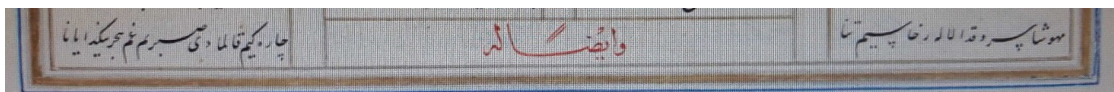
Diqqat etamiz, 808 raqamli kulliyot matni (426^b varaq):

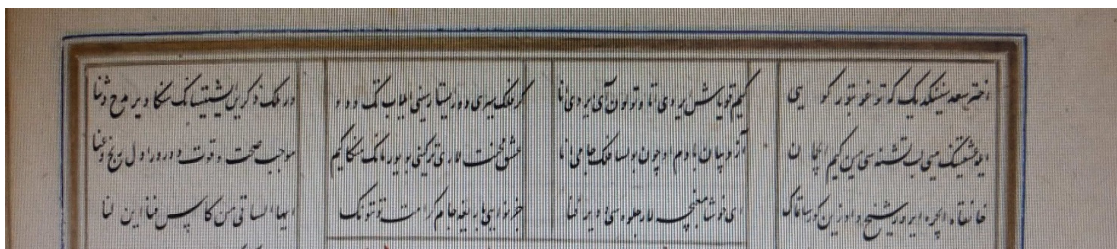

4056 raqamli kulliyot matni (415^b varaq)

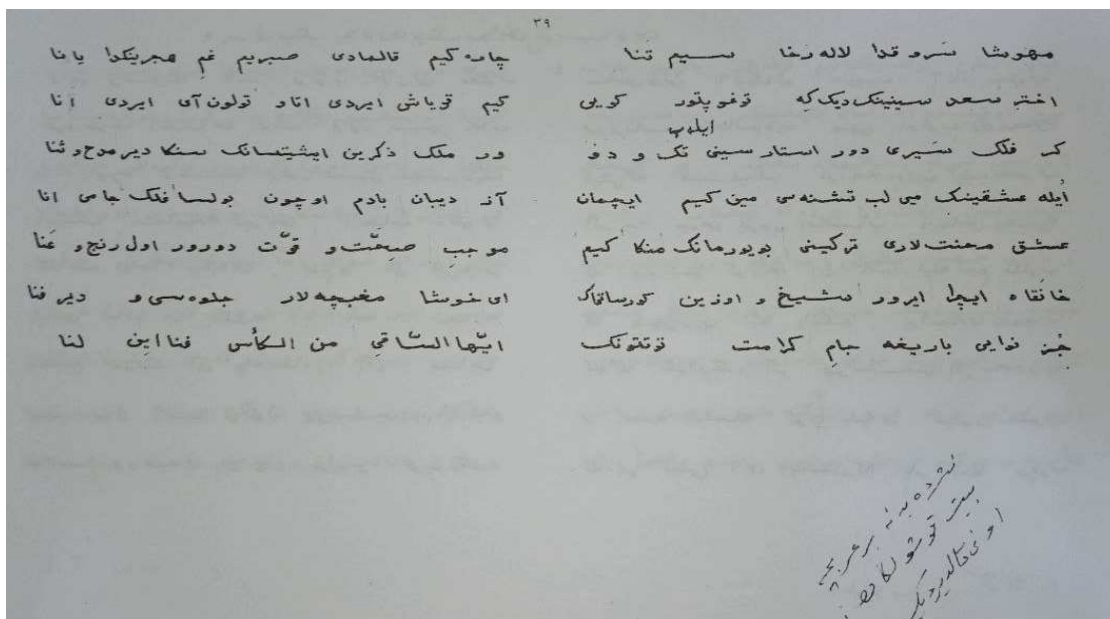

317 raqamli kulliyot matni (470^{a-b} varaq)

H.Sulaymon ilmiy matni:

Demak, MAT 3-tomdagi matn (faqat tahrirga uchragan baytlar)
Axtari sa'd seningdekki tug'uptur go'viy
Kim, quyosh erdi otavu to'lun oy erdi ono.
Gar falak sayridur istar seni aylab taku dav,
Var malak zikrin eshitsang sanga der madhu sano...
Ishq mehnatlari tarkini buyurmang mangakim,
Mujibi sihhatu quvatdurur ul ranju ano...
Juz Navoiy borig'a jomi karomat tutung
Ayyuhas-soqiy, min-ul-ka'si fano ayna-ul-ano?

DAM fondi 18 raqamli qo'lyozmada:
Axtari sa'd seningdekki tug'uptur kuni
Kim, quyosh erdi otadurur, kun sanga oy erdi ano.
Gar falak sayridur istar seni istab taku dav,
Var malak so'zini istasang sangadur madhu sano...
Ishq mehnatlari tarkini tuturmang mangakim,
Mujibi quvvatu sihhatdurur ul ranju ano...
Juz Navoiy yorig'a jomi karomat tutsang
Ayyuhas-soqiy, min-ka'si fano ayna-ul-fano?

Albatta, bu har ikki matnning tahririda o'ziga xos jihatlari bor. Mazkur 18 raqamli qo'lyozmani marhum H.Sulaymon ko'rgan bo'lishi mumkin. Chunki bu manbalar ayni shu fidoyi olimning shijoati bilan muzey fondiga yig'ilgan. Biroq H.Sulaymon domla o'z ilmiy matnlarida ko'p jihatdan kulliyotlar qo'lyozmasiga tayanadi. Buning asosini u ilmiy asarlarida ham keltirgan [Sulaymon, 1961].

Matnlardagi ayrim tahririy o'rinlarga to'xtalsak.

Xususan, "*Var malak zikrin eshitsang sanga der madhu sano*" dan ko'ra "*Var malak so'zini istasang sangadur madhu sano*" misrasida reallik va voqelik saqlangan. Ushbu satr esa na't (Rasululloh s.a.v.ga alqov) xarakteriga ega. Aytish kerakki, 18 raqamli qo'lyozma muharriri ushbu baytdagi "istab" so'zini "aylab" ga aylantirib, yana bir to'g'ri tahrirni qilgan.

Shuningdek, "*sihatu quvvatdurur*" birikmasi "*quvvatu sihatdurur*" shaklida faqat shu manbada emas "Ilk devon" da ham keladi.

"Juz Navoiy borig'a" jumlasida esa "Ilk devon" da nimagadir "*Ey Navoiy yorig'a*", 18 raqamli qo'lyozmada esa "*Juz Navoiy yorig'a*" deya berilgan.

"Ilk devon" matnida mazmun ancha sayoz bo'lib qolayotgani ayon. Lekin "*borig'a*" ham "*yorig'a*" ham o'z o'rnida muvofiq ekanligi ko'rinib turibdi. 18 raqamli qo'lyozmadagi "*yorig'a*" yana bir tahrirlangan so'z – "*tutsang*" bilan birga misra mazmunini uyg'unlashtirmoqda. Shuningdek, e'lon qilingan MAT matnidagi "*tuttgart*" so'zi "*borig'a*" ni ham to'la oqlamoqda.

Ya'ni bu o'rinda ayrim tahrir vositasida bayt mazmunining rango-rang bo'lishi ko'rinmoqda. Ammo maqta'dagi arabcha misra 18 raqamli qo'lyozmada xato berilgan. Aniqrog'i so'nggi "fano" o'rinsiz. U "ano" bo'lishi lozim. MAT matnida ham bu misrada biroz xatolik bor.

To'g'risi, bizningcha: "*Ayyuhas-soqiy, min-ka'si fano ayna-lano?*" (Ey soqiy, barchaga foniylik sharobini berding, menga qani?)

Xulosa qilganimizda, yuqoridagi g'azalning har ikki varianti ham bir qaraganda katta o'zgarishga o'xshamaydi. Ammo muallifning ijodkor sifatida badiiy kontekstga yondashuvini diqqatga olinsa, 18 raqamli qo'lyozmadagi tahrirning ham bir qanchasida boshqa mazmun ko'zda tutilgani bois o'rinli ekanligi seziladi.

Demak, qo'lyozma devonlardagi kichik va juz'iy bo'lib ko'ringan har bir tahrir yoki tuzatma, matnning o'ziga xos individual ekanligini ko'rsatadi va ularga jiddiy tarzda yondashilmoq kerakligini uqtiradi. Ayniqsa, u hazrat Navoiy dahosiga taalluqli bo'lsa!..

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. (1988). MAT. 3-том. Фаройибу-с-сигар. "Фан", Тошкент.
2. Акимюшкин, О. (2004). Средневековый Иран. Культура. История. Филология. "Наука", С.Петербург.
3. Juraboev, O. (2021). Алишер Навоий девонининг бир нодир қўлёзма нусхаси хусусида. "Алишер Навоий ижодий меросининг башарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни" мавзусидаги IV анъанавий халқаро илмий-амалий конференция материаллари. "Фан", Тошкент.
4. Juraboev, O. (2011). "Хазойин-ул-маоний"нинг бир шоҳона қўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари. Адабиёт қўзғуси. Йиллик илмий нашр. №12. Тошкент.
5. Сулаймон, Ҳ. (2012). Алишер Навоий. Фаройибус-сигар. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: Ҳамид Сулаймон. "Mumtoz so'z", Тошкент.
6. Сулаймон, Х. (1961). Текстологическое исследование лирики Алишер Навои. Дисс.-я д-ра ф.н. Ташкент.
7. Сулаймон, Ҳ. (1968). Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. "Фан", Тошкент.

ZULAYHO RAHMONOVA,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA IRFONiy G'OYALARNING TURKIY TALQINI

Annotatsiya: Turkiy adabiyotning badiiyat tiliga aylanishi ma'lum bir bosqichga ega. Ayniqsa, turkiy irfoniy she'riyatning paydo bo'lishi turkiylar ma'naviy olamida katta evrilish qildi. Ularning badiiy tafakkuri yangi bosqichga ko'tarildi. Arabiy va forsiy so'zlar istiloh sifatida kirib keldi. Turkiy lafzlarning ham irfoniy istiloh darajasiga qo'llanila boshlashi til mavqeini oshirish barobarida adabiyotning xalq qalbiga yaqinlashuviga sabab bo'ldi. Maqolada ba'zi turkiy so'zlarning ma'rifiy talqini tahlili berildi. Xususan, Alisher Navoiy ijodiga e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: irfon, tasavvuf, tariqat, so'fiy, ishq, zuhd, ko'ngil, er, eran, o'zlik.

Abstract: There is a certain stage in the transformation of Turkish literature into an artistic language. In particular, the emergence of Turkish-Irfan poetry had a huge impact on the educational world of the Turks. Their artistic intelligence has risen to a new level. Arabic and Persian words entered the language in the form of changes. The use of Turkish words such as Irfanic changes was one of the reasons not only to improve the reputation of the language but also to make it close to the soul of the people. The article analyzes some Turkish words for educational purposes. It should be noted that attention is paid to the works of Alisher Navoi.

Key words: Irfan, Sufism, Tariqat, Sufi, ishq, zuhd, soul, er (male), eran (masculine), self.

Fors va arab so'fiyona she'riyatining paydo bo'lishi va tadrijiy bir shaklda mukammallikka erishuvi Bobo Tohir (vaf. 1010), Abu Said Abul Xayr (vaf. 1049), Xoja Abdulloh Ansoriy (vaf. 1088), Hakim Sanoiy (vaf. 1131), Umar Al-Foriz (vaf. 1235) nomlari bilan bog'liq. Ular tasavvufiy tushunchalarning she'riyatda o'rin egallashida boshlovchilardan bo'ldi. Turkiy adabiyotdagi ilk ma'rifiy dostonlar "Qutadg'u bilig" va "Hibat ul-haqoyiq" zuhdiy g'oyalarni aks ettirsa-da, chinakam turkiy tariqat asoschisi va turkiy so'fiyona she'riyatning boshlovchisi Xoja Ahmad Yassaviydir [7: 155]. Yassaviyshunos Ibrohim Haqqul bu haqiqatni "Ahmad Yassaviy" risolasida: "Ahmad Yassaviy o'z ona tilini birinchi bo'lib tariqat tili maqomiga ko'tardi. Shuning uchun she'rlaridagi har bir so'z va har bir ibora islom haqiqatlari qadar muqaddas, nurli va ilohiydir [9: 3]", – deya ilmiy asoslagandi. Ta'kidlash joizki, Ahmad Yassaviy asarlari asrlar osha xalq tili, xalq ohangiga yaqinligi bilan butun turkiy xalqlar qalbidan chuqur o'rin egalladi. Shubhasiz, turkiy tasavvuf adabiyotining paydo bo'lishi va rivojlanishi Yassaviy nomi bilan bog'liqdir. Mahmud As'ad Jo'shon hazratlari "... Yo'lni hazrat Yassaviy ochgan, Yunus Emro esa shu yo'ldan yurganlardan biri [3:5]", – degan edi. Darhaqiqat, Yunus Emro hikmatnavislikda ustodi Ahmad Yassaviy kabi so'fiyona she'riyatga, irfoniy tasavvufiy adabiyotga turkiy tilning jozibasini olib kirdi. Tasavvufiy zavq-shavq uning ilohiylarida turkona ruhni aks ettirdi. She'r ritmi, jazba-yu hassosiyat, axloq tarbiyasida turkiy evrilish bo'ldi. Natijada, turkiy til orqali tasavvuf hikmatlari xalq yuragiga yanada yaqinlashdi.

Biroq badiiy-irfoniy adabiyotdan so'z ketganda, turkiy olamda Alisher Navoiyning alohida o'rni bor. Mutasavvuf shoir tasavvufiy maslak va tushunchalarni bemiyl san'atkorlik bilan ifoda

etdi. Avvalo, mumtoz adabiyot, xususan, Alisher Navoiy ijodiyoti Alloh taologa muhabbat, Unga chin qullikning ifodasidir. Aslida bu asarlar bani basharning nafsini tanishi hamda ma'rifatulloh va ishqullohga erishishini ko'rsatadi, biroq bu talqinlarda turkiy ruhning mavjudligi muhimdir. Navoiy adabiy tilda forsiy va arabiy so'zlarni keng qo'lladi va ta'kidlash joizki, ularning turkiy tilda ishlatilishini qonunlashtirdi. Biroq unda turkiy tasvir va talqin hamisha ustuvor bo'lgan. Avvalo, Navoiy Yaratuvchi, Birubor Alloh taoloni ba'zan turkiy Tengri lafzi bilan ataydi.

*Tengri chun odamni maxluq ayladi,
O'zni oshiq, oni ma'shuq ayladi[1:181], –*

satrlarida shoir Yaratuvchi, Odam, ishq, oshiq, ma'shuq haqida komil bir tasavvur uyg'otgan. Adabiyot hamida axloqqa erishish, xotami nabiy Rasululloh (s.a.v) xulqi bilan xulqlanishdir. Albatta, bu insonning foniy dunyodagi ma'naviy valodati hisoblanadi. Ushbu ma'naviy safar natijasida hadisi sharifda aytilganidek: “Allohga xuddi Uni ko'rib turgandek, agar sen Uni ko'rmasang, U seni ko'rib turgandek ibodat qilish”ga, ya'ni Ehson maqomiga erishiladi. Shu ma'noda tariq, tariqat tasavvufda bir istilohdir. Navoiy tariqat mazmun-mohiyatini turkiy “Yo'l” so'ziga yuklaydi. Va uning asarlarida “yo'l” istiloh darajasiga ko'tarilib, hatto “Haq yo'li”, “Tengri yo'li” birikmalari ham qo'llaniladi. “Mahbub ul-qulub”da o'qiymiz: “Tavakkul Haq yo'lida vosita asbo-bin raf” qilmoqdur va vasila hijobin daf” qilmoq... Tavakkul ahlikim, maqsud vodiysig'a qadam qo'yubdurlar yo'l zodi Haq xoni ehsonidin bilibdurlar”. Nafs tarbiyasidagi ma'naviy yo'l xaritasi “Lison ut-tayr” asarida bosqichma-bosqich ko'rsatilgan. Va bu yo'llarni bosib o'tishdagi hollar tasvirlangan. Bir o'rinda shoir shunday deydi:

*Yo'l g'amidur maqsadu maqsud uchun,
Kim yer ul g'amni ko'ngul behbud uchun.
Ondakim yo'qtur bu g'am – er ermas ul,
Zod g'amdin topti qat'etgan bu yo'l[1:177], –*

Bu yo'lning ozig'i dard-u balodir. Uni chekkuvchi esa qalbdir. Navoiychalik turkiy Ko'ngil so'zini ta'rif-tavsif aylagan boshqa shoirni uchratish mushkul. Tasavvuf ishq va irfon safaridir. “Hayrat ul-abror” dostonida esa bu yo'lchilikning betakror tasvirini ko'ramiz. Ma'lumki, dostonning XVII bobi “Ko'ngil ta'rifida...” deb ataladi va shoir azalda Xoliqning maqsadi Odami xokiy emas, balki ko'ngil ganjinasi ekanligini, shu bois kasbi kamolot aynan ko'ngilga, ruhga xosligini ta'kidlaydi:

*Solik ani arshi muallo dedi,
So'fi ani olami kubro dedi.
Ka'baki, olamning o'lub qiblası,
Qadri yo'q andoqki ko'ngul ka'basi.
Kim bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri xoliqqa erur jilvagoh[2:73].*

Solik uchun “arshi muallo”, so'fiy uchun “olami kubro” sanalgan, xaloyiqqa sajdagoh olam Ka'basidan ko'ra Xoliqqa jilvagoh ko'ngil ka'basi qadrliroq ekanligi ko'ngil safarining badiiy talqini bo'lgan “Lison ut-tayr”da shunday bayon qilinadi:

*Ko'nglin oning maxzani irfon qilib,
Ul tilism ichra o'zin pinhon qilib.
...Aylaganda rozning ganjini arz,
Ne samo aylab qabul oni, ne arz.
G'ayri insonkim qilib oni qabul...
Ham zalum aylab xitobin, ham jahul[1:9].*

Anglashilmoqdaki, Navoiy butun koinotni yaratishdan maqsad inson, insondan g'araz esa maxzani irfon, Allohning omonatini qabul aylagan KO'NGIL ekanligidan bahs etmoqda. Bu haqda Qur'oni karimda ham shunday deyiladi: "Biz bu omonatni (chin bandalik omonatini) osmonlarga, yerga va tog'larga taklif etdik. Ular uni ko'tarishdan bosh tortdilar va undan qo'rqdilar. Inson esa uni o'z zimmasiga oldi. Darhaqiqat, u o'ziga zulm qiluvchi va nodondir (Ahzob: 33/72)". Arzu samo, buyuk tog'lar qo'rqib qabul etmagan omonatni ahli zohir – Shariat, ahli botin esa – Ishq, deya tafsir etdilar. Atoyi hazratlari ham:

*Yer, ko'k tahammul aylamagan ishq amonatin,
Joni hazini xastayi Odamg'a bog'ladi, –*

deydi. "Ham zalum, ham jahul"ligi sabab omonatni qabul qilgan Inson Allohning yerdagi xalifasi bo'ldi. Tariqat ko'ngilni omonatga xiyonat etmaslik uchun tarbiyat etsa, adabiyot uning holat va kechinmalarini ifoda etadi. Adabiyotda Ko'ngil sayridan jozibaliroq hayrat yo'qdir. Navoiy buni ko'ngil hayratlarida ko'rsatib beradi. Natijada, turkcha ko'ngil so'ziga irfoniy mazmun baxsh etadi. "Avvalg'i hayrat"da hali vujudga kirmagan ko'ngil Adamdan malak olamiga tushib, uni sayr etadi. Birinchi hayrat – Xudoning borligini anglash, Yaratuvchisi kimligini fikr etish mushohada maqomidir. Ko'ngil "Ikkinchi hayrat"ida malak olamidan malakut olamiga tushadi hamda to'qqiz falakni kezadi. To'qqiz falakning bari Allohning zikrida ekanligini ko'radi va bu holdan yanayam hayratga to'ladi. Ikkinchi hayratdagi tasvirlar nafsni poklanib, ruhga sirdosh bo'lgan oshiq qullarning sayridir. Uchinchi daraja – nafsni mulhamadagi zokir nafaqat dunyoviy, balki uhroviy istaklardan ham voz kechadi. Basirati ravshanlashgan sayin olamlararo sayr etadi va butun koinotning zikridan ogoh bo'ladi. "Uchinchi hayrat"da esa Ko'ngil malakut olamidan badan mulkiga sayr etadi. Ko'ngilga doir tashbeh, ramz-u majozlarning son-sanog'i yo'q. Biroq "Hayrat ul-abror"da o'ziga xos murojaatga guvoh bo'lamiz. Navoiy hali manzil makonini topmagan ko'ngilga "Xoja" deya murojaat etadi. Zero, insonning insonligi, uning yaratilishidagi maqsadga e'tibor qaratsak, ko'ngilning mohiyatini ushbu ta'rif to'la ochib beradi. Ya'ni insonning sohibi, xo'jayini ko'ngildir. Mabodo u vujudga qaram bo'lsa, ana shunda adashish, jaholat boshlanib, inson zalolatga yuz tutadi. O'zligidan, oliy haqiqatdan uzoqlashadi. Adamdan malak, malakdan malakut, malakutdan vujud olamiga kelgan ko'ngilning sayri qachon tugaydi? Tasavvuf va adabiyot mana shu savolga javob beradi va insonni so'nggi sayrga tayyorlaydi. Abadiyat tushunchasi va unga erishish imkoniyati bilan inson maxluqotlardan ajraladi. Insonlar abadiyat, hali oldinda boqiy hayot borligini anglashi bilan hayvondan farq qiladi. Bu yo'lchilikdan asosiy maqsad – abadiyat ozig'ini tayyorlash. Adabiyotning maqsadi insonga nafsini tanitish, zotan "Nafsini tanigan Robbini taniydi". Haqni tanish oson emas, to kishi nafsiga orif bo'lmaguncha, o'zini ham, Robbini ham taniy olmaydi. Ko'ngil Allohni tanimasa, har kimni, har narsani sevadi, chunki u sevgi uchun yaratilgan. Qalb Xoliqqa qullik qilmasa, maxluqqa qul bo'ladi, chunki u abd sifati bilan yaratilgan. Ko'ngilni xojaligini anglash, shoir nazdida, nafsni poklashdir. Navoiyda nafs ham aksariyat turkiy "o'z", "o'zlik", "menlik" so'zlari bilan beriladi. Turkiy tilda o'z, o'zlik so'zlariga katta e'tibor berishgan. "Devoni

lug‘otit turk”da “o‘z”ning shakldosh so‘z sifatida ma’nolari izohlanadi. Jumladan, uning insonning yurak va qoringa tegishli a‘zolar ekanligi, shuningdek, “o‘z qonuqi”ning – gavda ichida harakat qiladigan narsa, ruh ma’nolari ham beriladi. Qur’oni karimda nafs kalimasi uch xil sifat bilan ta’riflanadi: avvalo, “Hech shubhasiz, nafs – Robbim rahm aylamasa, faqat yomonlikka qis-tovchi (Yusuf: 12/53)” ammora nafs, ikkinchi “Malomatchi nafsga qasamyod etamanki, (qayta tirilib hisob-kitob qilinursizlar (Qiyomat: /2)!”) lavvoma nafs va nihoyat, “Ey xotirjam, sokin jon. Ato etilgan ne’matlardan rozi bo‘lgan va Alloh taolo tomonidan rozi bo‘lingan holingda Robbing-ga qaytg’in (Fajr: 89/27-28)!” deya ta’riflangan roziya nafsdir. Navoiy asarlarida mana shu nafslar “menlik”, o‘zlik” so‘zlari bilan beriladi. Nafsning tasfiyasi o‘zlikni mahv etish bilan belgilanadi.

Mutafakkir shoir Alisher Navoiy lirikasida o‘z, o‘zluk kalimasi irfoniylar istiloh darajasiga ko‘tarilish barobarida turli ma’no qirralarini namoyon qilgan. Yangi badiiy talqinlar yuzaga kelgan. Masalan, “Badoyi’ ul-bidoya” devonidagi:

*Erur maqsad yiroq, vodiylar uzun, tun tiyra, yo‘l bo‘rtoq
Bu yo‘lda salb etib o‘z**luk** yukin, o‘zni sabukbor et[3:96], –*

kabi baytlarda o‘zluk so‘zi tavihd yo‘lchiligida bir og‘ir yuk ekanligi, undan qutilish, yengish zarurligi uqtiriladi. Bunday misollarni ko‘plab uchratish mumkin. Ammo Navoiy har bir asarining maslagi, janriy mohiyatidan kelib chiqqan holda ifodalar tanlaydi. She’riyatida lirik qahramonning ma’naviy hol va maqomlarining izhorii sifatida o‘z, o‘zluk turkiylar so‘zlaridan foydalansa, dostonlarida nazariylar xulosalarni o‘rtaga tashlaydi:

*O‘zni o‘z**luk** qaydidin aylab xalos,
Topib o‘zdin o‘zgalikka ixtisos.
Menu o‘z**luk** shirkatin mendin itur;
Mahz tavihdin sari, yo Rab, yetur.
Menda, yo Rab, qo‘yma menlikdin nishon,
O‘zlugungda mahv qil domonkashon[1:19].*

O‘z**luk**ni mahv etib o‘z**luk**ka yetish tavihd vodiysi fano maqomi bilan bog‘liqligiga guvoh bo‘lindi. Solikning shunday baland maqomida o‘z**luk** haqida bahs yuritiladi:

*Ey Navoiy, tashlab o‘z**luk**ni, fano yo‘lig‘a kir-
Kim, erur ul yo‘lda egningga bu og‘ir yuk balo.*

Jumladan, ishq bilan bog‘liq hollarda o‘z, o‘zlik, ya’ni nafsdan so‘z ochiladi. Zero, o‘zlik tarbiyasi ishq bilan boshlanadi. Qalblarda ishq urug‘i tushgach, inson o‘zlik mohiyati haqida tafakkur qilishni boshlaydi. Shuningdek, o‘zlikni yengib, o‘zlikka yetish mashaqqatida kuch topa oladi.

Tavihd yo‘lida o‘z**luk** og‘ir yuk ekanligi, undan xalos bo‘lgachgina fano eshiklari ochilishini shoir qayta-qayta ta’kidlaydi. Tavihd maqomi ham turkcha “birlik” kalimasi bilan beriladi:

*Kim Rasulullohg‘a bo‘lg‘och bu maqom,
Kim Buroqin ayladi gardunxirom.
Yeti birlik gavharidin toj anga,
Bo‘ldi vahdat poyasi me’roj anga[1:234].*

“Lison ut-tayr”dagi bu go‘zal hol izohini anglatuvchi birlik lafzi quyidagi o‘rinda ham tavhidga ishora qilib tavhid maqomini anglatadi:

*Oshiqi mahzunu ma'shuqi hazin,
Bo'ldilar ishrat uyida hamnishin.
Andoq o'ldi birlik oyini ravo,
Kim ikilik o'rtadin bo'ldi sivo[1:266].*

Ma'naviy safarda riyoizat chekib, nafsini tarbiya qilgan orif zotlarni ham turkcha er, eran deb ataydi. “Ma'lumki, jahondagi aytarli har bir xalq, el va millatning o'ziga xos fe'l-atvori, asosiy fazilatini ifodalaydigan so'z, istiloh va timsollari bo'ladi. Er kishi, erkak, mard, askar, bahodir, himmatli, ilohiy fayz va xosiyat sohibi, rahnamo kabi o'nlab ma'nolarda qo'llanib kelingan er va eran kalimasi turkiy xalqlar tili va tarixida shunday mavqega egadir. Boshqasini aytmaganda ham turkiy yozma va og'zaki adabiyotdan er, eran, alp eran, g'ayb eranlari obrazlari chetga surilsa, uning nafaqat milliy-tarbiyaviy, balki umuminsoniy mohiyati ham kuchsizlanib, hatto mahdudlashib qoladi. Ular tilga olinganda mumtoz she'riyatdan mardlik, matonat, hikmat, jasorat kabi boqiy haqiqatlar yorishib, yolqinlashib kelganday tuyuladi” [8:3], – deydi I.Haqqul. “Turklar va mo'g'ullarning qadimgi dini” kitobida er so'zi haqida esa: “... Turkchada er nomining berilishi, albatta, ruhning butunlikka, mukammallikka erishganini belgilash uchundir. Bu ot aslida ruhning o'zidir. Turklar bu so'zga muhim ahamiyat berganlar. O'rxun yozma yodgorliklarida bu ahamiyat quyidagicha ifodalanadi: “Onam xotunning baxtiligi uchun eng kichik avlodim Kultegin ER otini olmishdir”, – deyiladi. Sayri suluk – ruh sayri ekan, manzilni qat' etgan, maqsadiga erishgan fano ahli – eranlardir... Mahmud Qoshg'ariy esa “eran – er so'zining ko'pligidir”, – deydi. Eran mumtoz adabiyotimizda murshidi komil yoki insoni komilning umumlashma obrazi. Navoiy erlarni shunday ta'riflaydi: “Shariat – jodaedur tuz, anda xoh kecha yuru, xoh kunduz. Sirotedur, bag'oyat mustaqim, anda oziqmoqdin ne vahm va ne biym. Har kimki, ul yo'lg'a ozim bo'lg'ay, ikki jahon saodati anga mulozim bo'lg'ay. Andin chiqqan itti, tuz borg'on maqsadg'a yetti. Har solikkim, maqsadg'a yetibdur, bu yo'ldin chiqmay ketibdur. Qildin inchka, qilichdin itik yo'ldur. Har kim bu yo'lni mardona qat' qilsa, er uldur!” Demak, er so'zi turklarda ruh bilan bog'liq o'z qudrati va muqaddasligiga ega. Er faqat erkak emas, balki ruhiy – ma'naviy kamolotga erishgan, nafsini mag'lub etgan ma'rifat sohibidir.

Shubhasiz, A.Navoiy o'z ona tilining targ'ibotchisi va turkiy til yalovbardoridir. Turkiy tilning, deyarli, ming yillik taraqqiyotida “hech kim oncha ko'b va xo'b aytqon emas”. Shoir badiiy janrlarning barchasida turkiy tilda ijod qilib, mazkur tilning badiiy, leksik, grammatik va stilistik imkoniyati kengligi va rang-barangligini ham amaliy, ham nazariy isbotlab berdi. Navoiy an'anaga, ularning til materiallariga tayandi, turkiy urug' va qabilalarning shevalaridan keng foydalandi. Navoiy ijodida turkiy sheva va tillar qarama-qarshi qo'yilmaydi, balki buyuk ijodkor tasavvurida juda ko'p shevali turkiy til, xuddi shunday ko'p shevali arabiy va forsiy tillar kabi imkoniyati bemisl ekanlingi dalillanadi. Shuning uchun Navoiy o'zi bilgan va eshitgan shevalar, turkiy dialektlar va tillar materiallarini birday aralash qo'llaydi. Bu bilan qalblarni fath etgan Navoiy asarlari barcha turkiy tillarga mansubligini o'zi ham e'tirof etgan:

*Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.
Olibmen taxti farmonimg'a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.*

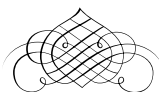
*Xuroson demakim, Sherozu Tabrez
Ki, qilmishdur nayi kilkim shakarrez.
Ko'ngul bermish so'zumga turk jon ham,
Ne yolg'uz turk, balkim turkmon ham.*

Navoiy ijodiyotidagi ma'no va hol uyg'unligi, tasvir va bayon sehri ham turkiy tilning imkon va imtiyozlarini ko'rsatib berdi. Asarlari bilan tasavvufiy she'riyat obrazlar olamini kengaytirib, lirik qahramonning ruhiy rutbasini yuksaltirdi. "Siroj ul-muslimin", "Nazm ul-javohir", "Munojot" kabi asarlari ham diniy tasavvurni badiiy tafakkur vositasida shakllantirishga xizmat qilganligi ma'lum. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" hamda "Xamsa" tarkibidagi dostonlari esa epik tafakkur kengligi, turkiy ruhiyatning ustunligi bilan ajralib turuvchi sanoqli asarlardandir. Navoiyning turkiy tilni she'riyat tiliga aylantirish maqsadi bilan birga turkiy ruhni berishdagi imkon-imtiyozlardan foydalanishi ham alohida ahamiyatga ega. Zero, xalq o'z tilidagi yaqinlik hissini boshqa biror tilda his qilmaydi. Bu so'zlardagi ma'no qatlami, mohiyat asosini boshqa biror til so'zi bilan almashtirish mumkin emas. Arab va fors adabiyotining ta'sirida turkiy diniy-tasavvufiy adabiyotning paydo bo'lishi alohida bir hodisa bo'lganligidek, turkiy so'zlarning irfoniy istiloh sifatida qo'llanilishi ham alohida ahamiyatga ega. Til millatning ruhini belgilaydi. Qalb o'rnidagi *ko'ngil*, tavhid ma'nosida *birlik*, tariqat mohiyatidagi *yo'l*, nafs ma'nosida *o'z*, *o'zlik* kabi so'zlarning qo'llanishida xalq qalbiga yaqinlashuv barobarida ma'no qirralari ham kengayadi. Turkiy so'zlarning irfoniy istiloh sifatida qo'llanishi ko'proq hikmat va ilohiylarda ko'zga tashlanadi. Ammo Alisher Navoiy ijodida bu ifodalar yana-da san'atkorona mahorat bilan qo'llangan.

Xulosa qilib aytganda, maqolada *o'z*, *o'zlik*, *menlik*, *yo'l*, *birlik*, *ko'ngil*, *er*, *eran* kabi so'zlarning irfoniy istiloh darajasida qo'llanganligidan bahs yuritildi. Biroq bu mavzu ulkan tadqiqotni talab qiladi va turkiy til imkon va imtiyozlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *MAT. Lison ut-tayr. 12-tom.* – Toshkent: Fan, 1996.
2. Alisher Navoiy. *Hayrat ul-abror. MAT. 7-tom.* – Toshkent: Fan, 1991.
3. Alisher Navoiy. *Badoe'ul-bidoya. MAT. 1-jild.* – Toshkent: Fan, 1990.
4. Atoyi. *Devon. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi, lug'at va izohlar muallifi: S.Sayfulloh.* – T.: "Fan", 2008.
5. Jo'shon M.A. *Haqiqiy sevgi. Tarjimon: M.Kenjabek.* – Toshkent: Movarounnahr, 2000.
6. Koshg'ariy M. *Devonu lug'otit turk. III tomlik. Itom.* – T.: "Fan", 1960.
7. Rahmonova Z. *Ishq, irfon va irshod.* – Toshkent: Tafakkur tomchilari. 2021.
8. Haqqul I. *Navoiy ijodida er va eran obrazi. O'TA. 2019 yil 1-son.*
9. Haqqul I. *Ahmad Yassaviy.* – Toshkent: G'afur G'ulom NMIU, 2001.
10. Yassaviy A. *Devoni hikmat.* – T.: "Movarounnahr", 2004.

DILOROM SALOHIIY,

*Samarqand davlat Chet tillar instituti Yaqin sharq tillari kafedrası,
filologiya fanlari doktori, professor*

NIZOMIY “XAMSA”SINING SAMARQAND NUSXASI

Annotatsiya: Maqolada dunyo nizomiyshunoslari e'tibori uchun muhim hodisa – Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sining Samarqandda saqlanayotgan XVI asrga oid nodir qo'lyozma nusxasi haqida xabar beriladi. Qo'lyozma tadqiqi natijasida Nizomiy Ganjaviy ijodiy merosining ilmiy mohiyati va adabiy-ma'rifiy ko'lami, xususan, betimsol beshligi bo'lmish “Panj ganj” adabiy-es-tetik negizlarining asl mohiyatini keng jarayonda o'rganish nazarda tutilgan. Muallif ulug' muta-fakkir ijodiy uslubining o'z davri adabiy muhiti uchun misli ko'rilmagan bir yangilik bo'lganligi hodisasini adabiy manbalar mazmuniga chuqurroq kirish, ulardagi ma'lumotlarni bir-biri bilan solishtirish tajribasi samarali bo'lishiga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: mujallad, sahifa, frontispis, kolofon, xattot, doston, miniatyura

Аннотация: В статье даётся информация о редкой рукописи пятерицы Низами Гянджеви “Пандж гяндж” (“Пять кладов”), хранящейся в Самарканде. Рукопись относится к XVI веку. В процессе изучения рукописи можно прийти к важным заключениям о науч-ной значимости и художественно-духовном масштабе творческого наследия Низами, в частности, о необходимости изучения эстетических принципов великого мыслителя на основе первоисточников. Автор обращает внимание читателя на эффективность сопоставительного изучения литературных источников, глубоко вникая в суть содержания произведения.

Ключевые слова: книга, страница, фронтиспис, колофон, каллиграф, поэма, миниа-тюра

Ulug' mutafakkir Ozarbayjon shoiri Jamoliddin Abu Muhammad Ilyos ibn Yusuf ibn Zakiyyaddin ibn Muayyaddin Shayx Nizomiy Ganjaviy (rahmatullohi alayh) Samar-qandning ham aziz farzandidir. Allomaning Samarqand tuprog'ida qadam izlari qol-magan bo'lsa-da, bu shahar o'z bag'rida uning betimsol tafakkuri va ma'rifati mevasi bo'lmish qimmatbaho bir boylikni saqlaydi. Bu – allomaning XVI asrga oid bo'lgan “Xamsa” sining noyob nusxasidir.

Nodir qo'lyozma asar Samarqand shahridagi Samarqand davlat Muzey-Qo'riqxonasi Qo'l-yozmalar bo'limida saqlanadi.

Qo'lyozmalar bo'limida KP-836, KD-1006 raqam ostida saqlanayotgan ushbu qo'lyozma 262 varaqdan iborat. Bo'yi 30,5 sm va eni 19 sm. Asar tarkibida 10 ta miniatyura, 4 ta frontispis va 315 ta unvon mavjud. Muqovasi – mag'ziy, yuziga jigar rangli teri qoplangan. Muqovaning ochuvchi oldingi yuzida 3 ta va orqa tarafidagi yuzida 3 ta tamg'a shakl-bezak mavjud bo'lib, pastdagisining ichida “mujallad qiluvchi usta Muhammad Solihning ishi” deb yozilgan. Kitob chetlari qizil rangli teri bilan qoplangan.

Qo'lyozmadan ulug' shoirning "Panj ganj"i dostonlari o'rin olgan bo'lib, matn sarg'ish rangdagi Samarqand nafis ipak qog'oziga chiroyli nasta'liq xatida yozilgan va har sahifada to'rt ustundan qilib joylashtirilgan. Qo'lyozmaning birinchi sahifasi shoir Xamsasining beshinchi dostoni "Iskandarnoma" dan bir parcha keltirish bilan boshlanadi (1a – 7b-sahifalar).

Sahifalar ichida rangli fonda oltin suvi bilan xat yozilgan bir nechta unvonlar mavjud bo'lib, shulardan birinchi unvonda "Nomanavistani Skandar dar modar", keyingilarida "Vasiyatkardani Skandar", "Vafot yoftani Skandar", "Rasidani nomai Skandar ba modar va vafoti modar" kabi sarlavhalar qo'yilgan.

Bundan tashqari, qo'lyozmaning 8b-sahifasida shoir xamsasining to'rtinchi dostoni "Haft paykar"dan bir parcha va 8a-sahifada miniatyura keltiriladi. Miniatyura tagida "Nishastani Bahrom ro'zi yakshanba dar gunbadi zarrin" degan yozuv bor. Bu yerda yana bir jumla yoki gap qo'shilgan bo'lib, xunuk xat bilan yozilgan. Bu hodisa kitobning avvalgi egasining ishi bo'lishi mumkin, chunki haqiqiy qo'lyozma kalligrafiyasi sifatiga mos kelmaydi. Miniatyura tepasida:

*Chun, ki bonuyi Hind ba Bahrom,
Boz pardoxt zi in fasona tamom.
Shud bar on gufto ofarinho guft,
Dar kanorash giriftu shodon shud.
Az tarozu subh nazor gasht,
Zeri zar shud chu oftob nihon.
Chu yake diltashash dar sad shud,
Tochi zar chun Jamshed durafshon
To ba zaru gunbad shud,*

misralari yozilgan.

Shundan so'ng, "Xusrav va Shirin" dostoni boshlanadi. "Xusrav va Shirin" matni 9a – 73a sahifalarda oltin suvi yuritilgan va rangli chiziqlar bilan bezatilgan to'rt ustunda joylashtirilgan. Sarlavha oltin suvi yugurtirilgan unvon ichiga olingan. Bunday unvonlar soni shu doston matnida 103 ta. Matn "Raftani Shirin ba chashma va ba ob nishastan" bobi bilan boshlanadi va "Dardanani Xusrav nomai Hazrati Rasululloh sallollohu alayhi vasallam" bobi bilan tugaydi. Dostonning boshi va oxiri yo'q. Matn ichiga 3 ta miniatyura joylashtirilgan, bular: "Shirinining sayrdan qaytishi" (3a), "Xusravning cho'milayotgan Shirinni tomosha qilishi" (23a) va "Shopurning ziyofat chog'ida Shiringa Xusrav haqida gapirib berishi" (35a).

Asarning 58a – sahifasida butun bir sahifani egallagan bitta miniatyura mavjud bo'lib, XU asr Hirot miniatyura maktabi uslubida chizilgan. "Xusrav va Shirin" dostoni matni orasiga kiritib yuborilgan bu "Iskandarning dushman pahlavoni bilan jangi" nomli miniatyura qo'lyozmaning yuksak badiiy qimmatini to'ldiradi.

Ma'lumki, "Xusrav va Shirin" Nizomiy "Panj ganj" ining ikkinchi dostoni bo'lib, 1180/81-yillarda yozilgan, mujalladda "Maxzanul asror" (1176-y) dan keyin joylashtirilishi lozim edi. Yana shuni qayd etish lozimki, mujallad tarkibiga "Layli va Majnun" dostoni kiritilmagan.

"Maxzanul asror" dostoni qo'lyozmada 73b-99a sahifalarda joylashtirilgan. Matn 73b-99a sahifalarda oltin suvi yuritilgan va rangli chiziqlar bilan bezatilgan to'rt ustunda joylashtirilgan. Sarlavha oltin suvi yugurtirilgan unvon ichiga olingan. Bunday unvonlar soni 48 ta. Matn ichiga 1 ta miniatyura joylashtirilgan bo'lib, unda noma'lum podshoh qarshisida egniga kafan kiygan olim tasvirlangan va u el-u yurt g'amini so'zlamogda (93a). Doston boshidagi 3, 4, 5, 19, 20-maqolotlar mujalladda yo'q.

“Haft paykar” dostoni 99 b-141 a sahifalarda joylashtirilgan. Matn chiroyli nasta’liqda yozilgan. Sahifalarda matn oltin suvi yuritilgan va rangli chiziqlar bilan bezatilgan to’rt ustunda joylashtirilgan. Sarlavha oltin suvi yugurtirilgan unvon ichiga olingan. Birinchi va ikkinchi sahifalardagi matn ham frontispis usulida, rangli qilib bezatilgan. Unvonlardan birida, 123 b-sahifada “G‘azal guftani yak shoir az zaboni Shirin” degan yozuv bor va “Xusrav va Shirin” dostonidan bir parcha kiritib yuborilgan. Qo‘lyozmada doston matniga aloqador 3 ta miniatyura joylashtirilgan bo‘lib, 14a-sahifada “Shoh Bahromning kanizagi Dilorom qirq zinali ko‘shkka ho‘kizni ko‘tarib chiqishi” tasvirlangan. Ikkinchi miniatyura “Bahromning seshanba kuni sandal rangli saroyda bo‘lishi” deb nomlanib, 129b-sahifada joylashtirilgan. Uchinchi miniatyura, yuqorida aytilgandek, 8a-sahifada keltiriladi va tagida “Nishastani Bahrom ro‘zi yakshanba dar gunbadi zarrin” degan yozuv bor.

Bu yerda shuni ta’kidlash lozimki, “Haft paykar” dostoni orasiga “Maxzanul asror” dostonidan ikki sahifa kiritib yuborilgan (128/129-sahifalar). 128-sahifa oltin suvi yugurtirilgan rangli uchburchak shakllar va o‘simliklar tasviri bilan bezatilgan, 129-sahifada esa “Xorun ar-Rashid hammomda” mavzusidagi miniatyura bor.

“Iqbolnomayi Iskandariy” – Shayx Nizomiy xamsasining oxirgi dostoni “Iskandarnoma” ning ikkinchi qismidir.

Dostonning birinchi qismi “Sharafnomayi Iskandariy” deb nomlanadi. Dostonning birinchi qismida Iskandarning yurishlari va qahramonliklari haqida hikoya qilinsa, ikkinchi qismida Iskandar payg‘ambar va donishmand olim sifatida tasvirlanadi. Matn 141-223a sahifalarda joylashgan, unda oltin suvi bilan nihoyatda go‘zal shakllarda bezatilgan unvon va ikki sahifada frontispis bor. Frontispis oltin suvi va turli ranglar bilan juda nafis va badiiy mukammal tarzda bajarilgan. “Iqbolnomai Iskandariy” qo‘lyozmaning 284a sahifasidan boshlanadi. 295b – sahifadagi unvonda “Ham dar hasbu holi xud go‘yad” degan yozuv bor.

“Sharafnomayi Iskandariy”. Bu “Iskandarnoma” dostonining ikkinchi qismi qo‘lyozmaning 223b – 262a sahifalarida joylashtirilgan. Matn har sahifada to‘rt ustun qilib yozilgan. Matn boshida oltin suvi yugurtirilgan va rangli unvon bo‘lib, frontispisning nihoyatda nozik did va mahorat bilan ishlanganligi qo‘lyozma lavvohining yuksak iqtidoridan guvohlik beradi. Matn ichida “Olimlar majlisi” deb nomlangan miniatyura joylashtirilgan.

Oxirgi sahifada matn so‘ngidagi kichik to‘rtburchakli kolofonda “Tammat al-xamsata mubarakata” degan yozuv va uning ko‘chirilgan yili – 970 hijriy, deb yozilgan. Bu milodiy 1562/1563-yil-larga to‘g‘ri keladi. Bu bebaho nodir asar o‘zining tadqiqotchilarini kutmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shayx Nizomiy Ganjaviy. *Panj ganj. Samarqand: Samarqand davlat Muzei-Qo‘riqxonasi Qo‘lyozmalar bo‘limi, KP-836, KD-1006 raqamli qo‘lyozma*
2. Маллаев Н. Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий аҳамияти. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
3. Низами Гянджеви. *СС в III т, т.1. – Баку, 1991.*
4. Низами. *Искандер-наме. – Баку, 1953.*
5. Низами. *Лейли и Меджнун. – М., 1966.*

SHAFOAT HASANOVA,

*O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori*

“QUSH TILI” ASARIDAGI ARABIY IQTIBOSLAR XUSUSIDA

Annotatsiya: O'zbek adabiyotshunosligida “Mantiq-ut-tayr” turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” dostonini tadqiq qilish masalasi bilan bog'liq bo'lib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan. “Mantiq-ut-tayr” mavzusida turkiy tilda qalam tebratgan ijodkorlardan yana biri Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy (XVIII asr) bo'lib, u yaratgan “Qush tili” dostonining hozircha yagona deb hisoblanib keluvchi qo'lyozmasi 127-inventar raqami ostida Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanib kelmoqda.

Rizoyni “Qush tili” dostonining yaratilishida “Mantiq-ut-tayr” turkumidagi dostonlar va ularning paydo bo'lishida Sanoiy, Ibn Sino, Shahobiddin Suhrawardiy, Ahmad G'azzoliy kabilarining asarlari bevosita ilk manba vazifasini o'tagan bo'lsa, Islom dini tarixi, Qur'oni karim va hadisi shariflar asarning o'ziga xosligi, syujet va kompozitsion tuzilishining betakrorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: Rizoiy Payvandiy, “Qush tili”, Qur'oni Karim, hadisi sharif, doston, iqtibos, mazmun, shakl.

Аннотация: Изучение произведений типа “Мантик ут-тайр” в узбекской литературе связано с изучением произведения Алишера Навои “Лисон ут-тайр” и всегда находилось в центре внимания специалистов. Мавлоно Ходжа Кази Пайванди Ризой (XVIII в. Н. Э.) – один из авторов, писавших на тюркском языке на тему “Мантик ут-тайр”. Единственная рукопись созданного им произведения “Язык птиц” хранится в фонде Государственного музея литературы имени Алишера Навои под инвентарным номером 127.

В создании эпоса Ризаи “Язык птиц” непосредственную роль сыграли эпосы цикла “Мантик ут-тайр” и произведения Саная, Ибн Сины, Шахобиддина Сухраварди, Ахмада Газали, в том числе история Ислама, Священный Коран и хадисы, послужили важным фактором в обеспечении неповторимости сюжета и композиционного строя.

Ключевые слова: Ризои Пайванди, “Язык птиц”, Священный Коран, хадис, эпос, цитата, содержание, форма.

Abstract: In Uzbek literature, the study of epics of the type “Mantiq ut-tayr” is associated with the study of Alisher Navoi's epic “Lison ut-tayr” and has always been in the spotlight of experts. Mavlono Khoja Qozi Payvandi Rizoi (XVIII acp) was one of the authors who wrote in Turkish on the theme of “Mantiq ut-tayr”. The only manuscript of the epic “Language of the Bird's” created by him is kept in the fund of the State Museum of Literature named after Alisher Navoi under inventory number 127.

The epics of the Mantik ut-tayr cycle and the works of Sanai, Ibn Sina, Shakhobiddin Suhrawardi, Ahmad Ghazali played a direct role in the creation of the Rizai epic “Language of the Bird's”, while the history of Islam, the Holy Quran and the hadiths served as an important factor in ensuring the uniqueness plot and composition.

Keywords: Rizoi Payvandi, “Language of the Bird’s”, Holy Quran, hadith, epic, quote, content, form.

Payvandi Rizoiyning “Qush tili” asari qushlarning Simurg‘ (Alloh ta’olo) sari qilingan ramziy sarguzashtlariga bag‘ishlangan diniy-falsafiy asar bo‘lib, unda inson ma’naviy kamolotiga asosiy urg‘u berilgan. Rizoiy dostonida, Fariduddin Attorning “Mantiq-ut-tayr” va Alisher Navoiyning “Lison-ut-tayr” asarlaridan farqli o‘laroq doston ikki qismga bo‘linadi. Birinchisida solik uchun dastlab zarur bo‘lgan 10 to‘sha, ya’ni ozuqalar – Tavba, Zuhd, Tavakkul, Qanoat, Uzlat, Zikr, Tavajjuh, Sabr, Muroqiblik va Rizo. Bu ozuqalar solikni ruhan poklaydi va uni navbatdagi 7 iqlimni, ya’ni Talab, Ishq, Ma’rifat, Istig‘no, Tavhid, Hayrat, Faqr-u fano yo‘llarini bosib o‘tishga va Simurg‘ visoliga erishishga chorlaydi.

Payvandi Rizoiyning “Qush tili” dostonida hammasi bo‘lib, 156 sarlavha mavjud. Bulardan 66 tasi dostonning asosiy boblari sarlavhalaridan iborat bo‘lsa, 33 tasi hikoyat nomlarini tashkil etgan. 53 ta sarlavha Qur’oni karim suralari va hadislardan keltirilgan arab tilidagi iqtiboslardan iboratdir.

Asarning kirish qismida:

مناجات القاضي الحاجات حضرتيندا كيم عدوني استجب اكم امرى بيرله حاجتمندلاركا دعا واجب قيلدى و رفع حاجات الرفيع الدرجات جنابيداكيم هل من سائل سولى بيرله بارچه سائلار سواليني روا قيلور

“Munojot ul qoziyul hojot Hazratindakim “Ad’uvni astajib lakum” amri birla hojatmandlarga duo vojib qildi va rafa’a hojot ul rafi’u-d-darajot Janobidakim “Hal man sail” savoli birla bar-cha soyillar savolini ravo qilur” degan sarlavha keltirilgan. Ushbu sarlavhadagi arabiy jumlar Qur’oni karim G‘ofir surasining 60 oyatidan olingan. Mazmuni: “Parvardigoringiz: “Menga du’o qilinglar, men sizlarga (du’olaringizni) mustajob qilay”, – dedi”¹.

Navbatdagi sarlavha Janobi Payg‘ambarimiz (s.a.v.) na’tlari xususida bo‘lib, quyidagicha bay-on qilingan:

نعت آخرسابقى نينك كيم حديث كنت نبيا و آدم بين الماء و الطين اوليتى غه دليلى دور صحيح و انه و لكن رسول الله و خاتم النبين آخرى غه نصى دور صريح

“Na’ti oxiri sobiqeningkim hadis: “Kuntu nabiyyan va Odama baynal moi va-t-tini” avvaliyatig‘a daliledur sahih: “Va innahu va lakinna Rasulullohi va xotamu-n-nabiyyin” oxirig‘a nas-siydur sarih”². Ushbu sarlavhadagi arabiy jumlar Rasululloh (s.a.v.) hadisi shariflari va Qur’oni karim Ahzob surasining 40 oyatidan olingan iqtiboslardir.

Asarda Sulaymon alayhissalom haqida so‘z borganda muallif quyidagi arabiy iqtibosni keltiradi:

قال الله تعالى حكايت من سليمان ما لى لا ارى الهدد ام كان من الغائين

“Qolallohu ta’olo hikoya min Sulaymon “Moliy la arol Hudhuda amkana minal g‘oyibina”. Bu Qur’oni karimning Naml surasidan keltirilgan iqtibosda Sulaymon payg‘ambarning Yaman mamlakati malikasi Bilqisni islomga chorlagani bilan bog‘liq rivoyat haqida so‘z boradi. Sulaymon payg‘ambar Hudhudni qidirib shunday deydi: “Nega men Hudhudni ko‘rmayapman, balki u (beruxsat) g‘oyib bo‘luvchilardandir?”³

Rizoiy Payvandi Qur’oni karimdagi “Ashobi kahf”⁴ voqeasini bayon etib, uni talab iqlimi hikoyasiga xulosa sifatida keltirgan. Unda iymon yo‘lidagi fidoiylik haqida so‘z boradi. As’ho-

¹ Мавлоно Хожа Қози Пайвандий Ризой. Қуш тили /нашрга тайёрловчи Ш. Ҳасанова. –Тошкент: 2009 й. –Б. 37.

² O‘sha asar. –Б. 42.

³ Abdulaziz Mansur. Qur’oni karim ma’nolarining tarjimai. –Toshkent: Toshkent Islom universiteti, 2001.

⁴ Ashobi kahf – G‘or sohiblari. Ular yetti birodar bo‘lishib, Haq ta’olaga kuchli e’tiqod qo‘yishgan va zolim kofir podshohi Daqyonus zulm jazosidan qo‘rqib g‘orga berkinib olishgan. Ularga bir it ham sadoqat bildirib qo‘shilgan. Ular 309 yil Xudoning qudrati bilan uxlashgan. It esa, mijja qoqmay, ularni qo‘riqlagan ekan. (Bositxon bin Zohidxon. Javohir ul-hikoya. – Toshkent., 2004. 214-sahifa)

bi kahf Alloh ta'olo irodasi bilan o'z iymonlarida 300 yil sobit turadilar. Rivoyatga ko'ra ularni yashiringan g'orlarida Qitmir nomli it birga qo'riqlab turgan ekan.

Rizoiy bu keltirilgan iqtibosdagi it – Qitmir obraziga o'zining alohida e'tiborini qaratib, Kahf surasining 22 oyatidan⁵ yana bir misol keltirib, itning tavsifi orqali talab iqlimiga keltirilgan hikoyaga ibratomiz yakun yasaydi. Unda it hidoyat ahliga xizmat qilganligidan odam o'rnida ko'riladi. Bu g'oya quyidagi misralar orqali o'zining yorqin ifodasini topgan:

*Kimki tajrid ahliga hamdam bo'lur,
Garchi it bo'lsakim ul odam bo'lur,
Itki Kahf ashobig'a hamdam edi,
Haq alardin oni oltinchi dedi⁶.*

Rizoiy Ishq iqlimi bobida Parvardigorning iroda sifati haqida so'z yuritib, Hazrati Muhammad (s.a.v.)ning hadislariga ishora qiladi:

*Ya'ni olam kavniq'a uldur sabab,
Kuntu kanzandur munga nassi ajab.
Hadisning to'liq matni:*

قوله عليه السلام كنت كنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلق الخلق و يجيب اليهم بالنعم فعرفوا بها *Qavlulu alayhis salom*: “Kuntu kanzan maxfiyan fahbabbtu an u'rafa” faxuliqal xalqa va yujibu ilayhim bin ni'ami fa arafu biho. Mazmuni: Rasuli akramning (s.a.v.) hadislar: “Haq ta'olo amr qildi: “Yashiringan xazina edim, O'z zuhurimni namoyon qilmoqni iroda qildim”. Barcha mavjudot yaratildi, ularga rizq-u ne'mat ato qilindi va ul Zotni bildilar.

Rizoiy ta'kidlaganidek, Alloh ta'oloni bilish nafs ma'rifati bilan chambarchas bog'liqdir. Chunonchi hadisda shunday deyilgan:

من عرف نفسه فقد عرف ربه
“*Man arafa nafsahu faqad arafa rabbahu*”.⁷

Mazmuni: O'zini bilgan Xudoni biladi. Bunda u Zotning ilohiy sifatlari ayon bo'ladi va shundagina Mutlaq borliq Subhonahu ta'olo ekanligi aniq ma'lum bo'ladi.

Rizoiy Ma'rifat iqlimi tavsifida Rasuli akram (s.a.v.)ning “Biz seni va ma'rifating haqqini bilmadik”, degan hadisiga va “Al Isro” surasidagi “Kimki bu (dunyoda) ko'r (gumroh) ekan, bas, u oxiratda ham ko'r va butunlay yo'ldan ozuvchidir”⁸ mazmunidagi 72 oyatni keltirib, uni nazm orqali sharhlab beradi:

*Kimki bu kun diyda hosil qilmasa,
Onda ko'rgusini munda bilmasa.
Tonglakim a'mo basar bo'lg'usidur,
Qaysi ko'z birla oni ko'rgusidur⁹.*

⁵ Kahf surasi 22 oyat. Mazmuni: “(Boshqalari) beshta bo'lib oltinchilari itlaridir” deb g'aybga tosh oturlar (taxminan gap soturlar)”.
⁶ Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy. Qush tili /nashrga tayyorlovchi Sh. Hasanova. – Toshkent: 2009. – B. 277.
⁷ Farhangi istilohoti va ta'biroti urfoniy. –Tehron: 1303. 814b..
⁸ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimai. –T.: Toshkent Islom universiteti, 2001. –B. 289. Al Isro surasi 72-oyat.
⁹ Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy. Qush tili /nashrga tayyorlovchi Sh. Hasanova. –Toshkent: 2009 y. -B. 294.

Shu o'rinda shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, Rizoiiy "Qush tili" dostonida Qur'oni karim va hadislardan juda ko'p misollar keltiradi va muhimi o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun iqtiboslarning o'zbek tilidagi mazmunini ham bayon etadi.

Rizoiiy Payvandiy dostonida Ma'rifat iqlimidan keyin Istig'no iqlimi keladi. Bu iqlimga Rizoiiy Hazrati Ali (r.a.)ning o'g'li Hazrati Hasanning Ka'batullohdagi Haq istig'nosi yo'lida shomdan saxargacha qilgan toatu ibodati tafsilotini keltiradi. Unda "Ahzob", "Hud" va "Mu'minun" suralaridan¹⁰ iqtiboslar keltirilib, gunohlardan poklanish zarurligi, qiyomat kuni hisob kitobda naslu nasab e'tiborga olinmasligi va har kim o'zi uchungina javob berishi alohida ta'kidlanadi.

Dostonda iqlimlar bayonida keltirilgan hikoyalarning aksariyati Qur'oni karimdagi "Anbiyo", "Oli Imron", "Moida", "Baqara", "An'om", "Nur", "Al-Isro", "Nahl", "Hijr", "Sod", "Fajr", "Kahf", "Tavba", "Najm", "Tin", "YUsuf", "Ahzob" suralari mazmunidan kelib chiqqan holda yaratilgan bo'lib, ular Odam alayhissalom, Ibrohim Xalilulloh, Ayyub alayhissalom, Uzayr payg'ambar, Sulaymon payg'ambar, Yusuf alayhissalom tarixi bilan bog'langan mo'jiza va qissalar asosiga qurilganligi bilan ajralib turadi.

Dostondagi asosiy g'oyalar shoir tomonidan hadis va Qur'ondagi iqtiboslar sharhi asosida badiylashtirilib talqin qilingan.

Rizoiiyning "Qush tili" dostoni diniy-tasavvufiy ruhda yozilgan asar bo'lib, unda qushlarning Hudhud boshchiligidagi Simurg tomon qilgan safari ramziy o'ziga xos uslubda bayon etilgani bilan alohida ilmiy va badiiy ahamiyat kasb etadi. Doston kompozitsiyasi va obrazlar dunyosi, unda keltirilgan hikoya va tamsillarning ijodiyliigi Rizoiiy asarining o'ziga xos g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini belgilovchi asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Shoir bu mavzuga qo'l urishdan avval "Mantiq-ut-tayr" turidagi dostonlarning genetik kurtaklari va diniy manbalarni chuqur o'rganib chiqib, bu syujetni o'zining qarashlariga moslagan holda mazmunan boy va shaklan puxta asar yaratishga muvaffaq bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulaziz Mansur. "Qur'oni karim" ma'nolarining tarjimasi. – T. 2001. –B. 289.
2. Bositxon bin Zohidhon. Javohir ul-hikoya. – T. 2004. – B. 214.
3. Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiiy. Qush tili. – T. 2009. –B.379.
4. Farhangi istilohoti va ta'biroti urfoniy. – Tehron: 1303. – B. 814.

¹⁰ Ahzob, 33– oyat mazmuni: "Ey (Payg'ambarning) xonadon ahli, Alloh sizlardan gunohni ketkazishni va obdon poklashni istaydi, xalos"; Hud, 45-46 oyatlar mazmuni: "Robbim o'g'lim mening ahlimdan... (Alloh) dedi: Ey Nuh, u sening ahlingdan emas. Albatta u (uning qilgani) yaxshi ish emas". Mu'minun, 101 oyat mazmuni: "Bas qachonki sur chalinganida (qiyomat boshlanganida) ana o'sha kuni ularning o'rtalarida (hech qanday) nasablar qolmas..."

BAHRIDDIN UMURZOQOV¹,
Oriental universiteti, Shaq tillari kafedrası,
filologiya fanlari doktori, professor v.b.

“RASHAHOT AYNUL-HAYOT” ASARINING QIYOSIY-MATNIY TADQIQI

Annotatsiya: Ushbu maqola Faxruddin Aliy Safiy Koshifiy Hiraviy (vaf. 939/1532-1533) qalamiga mansub “Rashahot ayn al-hayot” (Hayot bulog‘idan tomchilar) asari matni tadqiqiga bag‘ishlangan. Maqolada mazkur asarning Toshkent qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan eng qadimiy nusxalari (O‘zbekiston Pespublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi (O‘zR FA DAM) “Rashahot aynul-hayot”. Qo‘lyozma №33/II, O‘zbekiston Pespublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zR FA ShI) “Rashahot aynul-hayot”. Q. №№10147, 5418 hamda Tehron qo‘lyozma fondi “Rashahot” Q. №8201 (26458)) xususiyatlari haqida so‘z boradi.

Maqolada, shuningdek, “Rashahot aynul-hayot”ning ushbu qadimiy qo‘lyozma nusxalari matnlari bilan asarning Tehron nashri (“Rashahot aynul-hayot”. Ilmiy-tanqidiy matn. Tehron, 1977. Nashrga tayyorlovchi – A.A.Mu‘iyniyon.) matni o‘zaro muqoyasa qilingan. O‘zR FA DAM “Rashahot”. Q. №33/II nusxasi matni “Rashahot aynul-hayot” (Hayot bulog‘idan tomchilar) asarining mukammal, eng ishonchli matni, degan qat‘iy xulosaga kelingan.

Kalit so‘zlar: Qo‘lyozma, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik, “Rashahot ayn al-hayot” (Hayot bulog‘idan tomchilar), “Rashahot”. Ilmiy-tanqidiy matn. Tehron, 1977., A.A.Mu‘iyniyon nashri, O‘zbekiston Pespublikasi Fanlar akademiyasi davlat Adabiyot muzeyi №33/II “Rashahot” qo‘lyozmasi, O‘zbekiston Pespublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalari, Tehron KMSHM Q. №8201 (26458) qo‘lyozmasi.

Annotation: This article is devoted to the study of the text of the work “Rashakhhot ain al-khayat” (“Drops from the source of life”) by Fakhriddin Ali Safi Koshifi Khiravi (d. 939/1532-1533). The article presents the oldest copies of this work, stored in the Tashkent manuscript funds – institute the Academy of Sciences of the Republik of Uzberistan State Museum of Literature the Alisher Navoi “Rashakhhot” No. 33/II, the Abu Rayhon Beruni institute the Academy of Sciences of the Republik of Uzberistan “Rashakhhot” No. №№10147, 5418 and Tehran manuscript fund – “Rashakhhot” No. 8201 (26458) inv. digital), features of the manuscripts are discussed.

The article also compares the texts of the ancient handwritten copies of “Rashakhhot” with the text of the Tehran edition of “Rashakhhot”. As a result, it was firmly concluded that the text of the oldest copy of “Rashakhhot”, that is, the manuscript of the fund – institute the Academy of Sciences of the Republik of Uzberistan State Museum of Literature the Alisher Navoi “Rashakhhot” No. 33/II is the perfect, most reliable text of this work.

Key words: Manuscript, textual criticism and literary source studies, “Rashakhhot ain al-khayat” (Drops from the source of life), “Rashakhhot”. Scientific and critical text. Tehran, 1977, A. A. Muiynian edition.

¹ Umurzoqov Bahriddin Safarovich. E-pochta: bahrumr_nur@mail.ru. ORCID ID: 0000-0002-8870-156X.

Kirish. Ma'lumki, o'tgan asrning yetmishinchi yillari o'rtalarida Eronlik manbashunos olim Aliy Asg'ar Mu'iniyovning tarafidan "Rashahot aynul-hayot"ning ilmiy-tanqidiy matni tayyorlangan va nashr etilgan [1].

"Rashahot aynul-hayot"²ning Mu'iniyov nashri bugungi kungacha asarning ilmiy matni sifatida istifoda etib kelinmoqda. Afsuski, "Rashahot" asarining mazkur Tehron tanqidiy nashri tasavvur qilinganchalik mukammal va to'liq bo'lib chiqmadi. Biz bu haqda o'z nomzodlik dissertatsiyamiz asosida nashr ettirgan monografiyamizda ham to'xtalganmiz va unga misollar keltirganmiz [2: 62-64].

"Rashahot"ning Tehron nashri oxirgi ellik yil mobaynida "Rashahot"ning yagona ishonchli matni sifatida e'tirof ko'rib kelgani rost, ammo shuni unutmaslik lozimki, mazkur nashr, asosan, Eron qo'lyozma fondlaridagi "Rashahot" nusxalari asosida amalga oshirilgan.

Aliy Asg'ar Mu'iniyov o'z ilmiy-tanqidiy matnini "Rashahot"ning bir nechta qo'lyozmalari asosida ikki jild shaklida nashrga tayyorlagan:

1. Birinchi qo'lyozma "Rashahot"ning Britaniya nusxasi. Mu'iniyov uni (بر)deb belgilab olgan va tanqidiy matni uchun "asosiy tayanch nusxa", degan [1: 142].

Mu'iniyovning "So'zboshi" da yozishicha, mazkur qo'lyozma jami 221 varaq, har sahifasi 19 satrdan. Kitobat sanasi hijriy 1074 sana /milod.1663-166– yil. Qo'lyozma Samarqandda kitobat qilingan. Kotib: Muhammad-shodiy ibn Hojiy Yahyo (محمد شادی بن حاجی یحیی) [1: 142].

Mu'iniyov yordamchi nusxalar sifatida yana bir nechta asar qo'lyozmalarini o'z tanqidiy matniga jalb qilgan, u bu yordamchi nusxalarning necha varaqdan iboratligini ham qayd etgan, lekin ularning kitobat sanasini ko'rsatmagan. Nazarimizda, olim yordamchi nusxalar u tayanch nusxa sifatida tanlagan qo'lyozmaning ko'chirilish sanasidan keyin ko'chirilgan bo'lgani uchun ham ularning kitobat sanalari haqida ma'lumot bermagan.

2. Mu'iniyov o'zi tayyorlagan tanqidiy matniga "Rashahot"ning 1912-yildagi Hindiston toshbosma nusxasini ham yordamchi nusxa sifatida jalb qilgan. [1: 150].

Oldingi tadqiqot ishimiz natijasiga ko'ra, Toshkent qo'lyozma fondlarida "Rashahot" ning 96ta qo'lyozma nusxasi saqlanadi. [2: 65].

Biz ham mana shu qo'lyozmalar orasidan kitobat sanalari eng qadimiy bo'lgan, muallif hayotligida va uning vafotidan ko'p vaqt o'tmay ko'chirilgan nusxalarnigina tanlab oldik. Keyin shu manbalar asosida "Rashahot" asarining avtograf matnini, ya'ni "Rashahot"ning mukammal, ishonchli ilmiy matnini tayyorlashga kirishdik.

Mana shu ishimiz asnosida Mu'iniyov nashri bilan o'z matnimizni solishtirib bordik. Natijada Mu'iniyov nashrida asarning qadimiy nusxalari matni bilan muvofiq tushmagan juda ko'p o'rinlar mavjud ekani, Eron nashri matnida jiddiy o'zgarishlar mavjudligi, haqiqatan, o'z isbotini topdi. Quyida biz ana shu kuzatishlarimiz natijalaridan bir qismini e'tiboringizga havola qilamiz.

Biz Toshkent fondlaridagi "Rashahot" qo'lyozmalaridan tanlab olgan nusxalar, asosan, uchtani tashkil qiladi. Ular quyidagilardir:

1. "Rashahot". Q. №33/II inv. raqamli qo'lyozma. Muallif dastxat nusxasi, deb qat'iy taxmin qilganimiz nusxa. Taxminimiz sababi: Birinchidan, mazkur qo'lyozma oxirida hoshiyada "*Bu muallif qo'li bilan ko'chirilgan (ya'ni dastxat – B.U.) nusxa bo'lib, muborak nomlari Aliy Safiy Husayn Voiz Koshifiydir*", degan qaydning mavjudligidir [3: 208b].

Ikkinchidan, ushbu №33/II inv. raqamli qo'lyozma yozuvi koshifiyshunos olimlar – A.A.Mu'iniyov va A.G. Ma'oni tomonidan o'z kitoblarida e'lon qilingan Aliy Safiyning dastxatining fotodagi yozuvga muvofiq tushganligidir".

2. "Rashahot". №10147 inv. raqamli qo'lyozma. Kitobat sanasi 951/1544-1545. Mazkur qo'ly-

² Keyingi o'rinlarda "Rashahot" deb beriladi.

ozma oxirida, kolofonda kotib Ne'matulloh ibn Atoulloh Isfaroiniy (نعمت الله بن عطاء الله اسفرائيني)ning yozishicha, muallif dastxati nusxasidan kitobat qilgan [4: 1b].

3. "Rashahot". №5418 inv. raqamli qo'lyozma. Bu qo'lyozma ham qadimiy nusxa bo'lib, hijr.946 sana/ 1539-1540y. da kitobat qilingan [4: 348b].

4. "Rashahot". Kutubxonayi majlisi sho'royi milliy qo'lyozmalar bo'limi – №8201 (26458) inv. raqamli (Tehron KMSHM №8201 (26458) "Rashahot" asari qo'lyozmasi.

Ushbu qo'lyozma matni harfma-harf, so'zma-so'z boshlanishidan to oxirigacha №33/II inv. raqamli qo'lyozma matni bilan bir xil. Demak, Tehron KMSHM №8201 (26458) qo'lyozmasi ham "Rashahot" asarining eng ishonchli ilmiy matni uchun asosiy tayanch qo'lyozma bo'lib chiqmoqda.

Ko'rinib turibdiki, biz tadqiq etgan "Rashahot"ning birinchi nusxasi, ya'ni Q.№33/II inv. raqamli qo'lyozma Eron tanqidiy matni ("Rashahot". Tehron, 1977) uchun tayanch nusxa sifatida tanlangan qo'lyozma – Britaniya nusxasidan 182 yil oldin, qolgan ikki qo'lyozmadan esa 100 yil oldin ko'chirilgan. Yangi aniqlaganimiz "Rashahot" qo'lyozmalari kitobat sanasi qadimiy nusxalar, ya'ni asarning muallif dastxati va dastxat nusxadan ko'chirilgan nusxalardir.

Bu esa "Rashahot" asarining nashri va hatto uning tanqidiy matni borligiga qaramay, bu boradagi ishlar kelajakda ham davom etishi zarurligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, Tehron KMSHM №8201 (26458) qo'lyozmasini Toshkent nodir qo'lyozmalari matni bilan qiyoslash natijalariga asoslanib, shuni mamnuniyat ila ma'lum qilamizki, biz "Rashahot" asarining muallif qalamiga tegishli bo'lgan eng ishonchli ilmiy matnini tayyorlashga muvaffaq bo'ldik.

Endi "Rashahot" asarining Tehron ilmiy-tanqidiy matni, ya'ni Mu'iniyon nashri bilan Toshkent nodir nusxalari matnlari qiyosiy-tekstlogik jihatga to'xtalsak. Mu'iniyon tanqidiy matnini Toshkent nodir qo'lyozma nusxalari bilan boshdan-oxir to'liq solishtirib chiqdik va natijada, uning matnida katta farqlar mavjudligiga, ular anchagina ko'p ekanligiga, tanqidiy matnda asliyat matnga nisbatan jiddiy farqli o'rinlar ham borligiga amin bo'ldik.

"Rashahot"ning O'zR FA DAM Q.33/II va Tehron KMSHM Q. №8201 (26458) qo'lyozmalari matni bilan Mu'iniyon tanqidiy matni nashri o'rtasida matn farqlari quyidagicha nomlash mumkin:

1. "Rashahot"ning qadimiy nusxalari asliyat matnida mavjud bo'lmagan ortiqcha so'z va iboralarning farqli o'rinlari;
2. Matnga asliyatda bo'lmagan orfografik belgilarni qo'shish;
3. Asar asliyati matnida yo'q, ammo Tehron nashri matnida o'zgartirilib berilgan o'rinlar;
4. Asar matnidagi so'zlarning o'z o'rnidan tushirib qoldirilishi;
5. Asar matnidagi so'zlarning yozilishidagi farqlar.

Mu'iniyon nashrida "Basmala" qo'shtirnoqqa olingan, qo'shtirnoqning nimani ifodalashi esa ko'rsatilmagan:

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron: 1977)	Tehron KMSHM Qo'lyozma №8201 (26458) [6]
بسم الله الرحمن الرحيم	("بسم الله الرحمن الرحيم")	بسم الله الرحمن الرحيم

Mu'iniyon nashrining o'ziga xos xususiyatlaridan biri unda beshta Tehron qo'lyozmalaridagi va toshbosma nashrdagi farqlari tanqidiy matn ostida berib boriladi. Bu uslub asarning boshidan to oxirigacha shu tarzda davom etgan.

"Rashahot"ning qadimiy nusxalari asliyat matnida mavjud bo'lmagan ortiqcha so'z va iboralar farqli o'rinlarga misollar. Eron, ya'ni Mu'iniyon nashrining "Maqola" ("Muqaddima") qismida [1: 142]:

ثَبَّتَهُ اللهُ عَلَى مَحَبَّةِ أَوْلِيَائِهِ وَ شَرَفَهُ بِكَمَالِ مُتَابَعَةِ أَصْفِيَائِهِ كَه
Muzeydagi 33/II raqamli qo'lyozmada [3: 1b]:
ثَبَّتَهُ اللهُ عَلَى مَحَبَّةِ أَوْلِيَائِهِ وَ شَرَفَهُ بِكَمَالِ مُتَابَعَةِ أَصْفِيَائِهِ كَه

Bu matndagi farqlar Mu'iniyon nashridagi ثَبَّتَهُ اللهُ va مُتَابَعَةِ so'zlarida bo'lib, 33/II raqamli qo'lyozma nusxada ثَبَّتَهُ va مُتَابَعَةِ tarzida yozilgan.

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)	Tehron KMSHM Qo'lyozma №8201 (26458)	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)
ثَبَّتَهُ اللهُ عَلَى مَحَبَّةِ أَوْلِيَائِهِ وَ شَرَفَهُ بِكَمَالِ مُتَابَعَةِ أَصْفِيَائِهِ كَه	ثَبَّتَهُ اللهُ عَلَى مَحَبَّةِ أَوْلِيَائِهِ وَ شَرَفَهُ بِكَمَالِ مُتَابَعَةِ أَصْفِيَائِهِ كَه	ثَبَّتَهُ اللهُ عَلَى مَحَبَّةِ أَوْلِيَائِهِ وَ شَرَفَهُ بِكَمَالِ مُتَابَعَةِ أَصْفِيَائِهِ كَه	ثَبَّتَهُ اللهُ عَلَى مَحَبَّةِ أَوْلِيَائِهِ وَ شَرَفَهُ بِكَمَالِ مُتَابَعَةِ أَصْفِيَائِهِ كَه

Mu'iniyon nashrining yana "Maqola" ("Muqaddima") qismida [1: 7]:

در اواخر شهر ذی القعدة سنه تسع و ثمانين و ثمان مائه تقبيل عتبه عليه و سده سنیه حضرت ولايت منزلت هدايت منقبت
قطب الكبراء المحققين---

33/II raqamli qo'lyozmada [3: 1b]:

در اواخر شهر ذی القعدة سنه تسع و ثمانين و ثمان مائه تقبيل عتبه عليه و سده سنیه حضرت ولايت منزلت هدايت
منقبت قطب الكبراء المحققين---

Bu yerdagi matn farqlari: Mu'iniyon nashrida سده سنیه shakldadir, 33/II raqamli qo'lyozma nusxada سده سنیه so'zlarida tashdid va izofa alomatlari qo'yilgan holda yozilganligidadir.

Buni quyidagi jadvalda oson qiyoslab ko'rish mumkin:

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)	Tehron KMSHM Qo'lyozma №8201 (26458)	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)
در اواخر شهر ذی القعدة سنه تسع و ثمانين و ثمان مائه تقبيل عتبه عليه و سده سنیه حضرت ولايت منزلت هدايت منقبت قطب الكبراء المحققين---	در اواخر شهر ذی القعدة سنه تسع و ثمانين و ثمان مائه تقبيل عتبه عليه و سده سنیه حضرت ولايت منزلت هدايت منقبت قطب الكبراء المحققين---	در اواخر شهر ذی القعدة سنه تسع و ثمانين و ثمان مائه تقبيل عتبه عليه و سده سنیه حضرت ولايت منزلت هدايت منقبت قطب الكبراء المحققين---	در اواخر شهر ذی القعدة سنه تسع و ثمانين و ثمان مائه تقبيل عتبه عليه و سده سنیه حضرت ولايت منزلت هدايت منقبت قطب الكبراء المحققين---

Matnga asliyatda bo'lmagan orfografik belgilarni qo'shishga misollar. Mu'iniyon nashrida asarning matni jumllariga tinish belgilarning ilova qilinganligi ko'ramiz. Albatta, bu zamonaviy nashr taqozo qilgan yaxshi xususlardan biri. Ammo ilmiy-tanqidiy matnlarda qanchalik o'zini oqlaydi, bu masalani jiddiy o'ylab ko'rish lozim bo'ladi. Bizningcha, asar asliyatida mavjud bo'lmagan belgi-alomatlardan tanqidiy matnning ham xoli bo'lgani ma'qulroqdir.

Mu'iniyon nashrida [1: 13]:

dir. خواجه يوسف همدانی: قدس الله تعالى سره

33/II raqamli qo'lyozmadagi (3a sahifa) asliyat jumla:

dir. خواجه يوسف همدانی: قدس الله تعالى سره

Mu'iniyon nashrida [1: 7]:

dir. عبدالله برقى: رحمة الله عليه خواجه

33/II raqamli qo'lyozmada (3b sahifa):

dir. عبدالله برقى: رحمة الله تعالى خواجه

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)	Tehron KMSHM Qo'lyozma №8201 (26458) [6]:	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)
------------------------------------	-----------------------------------	---	-----------------------------------

خواجه یوسف همدانی: قدس الله تعالى سره	خواجه یوسف همدانی: قدس الله تعالى سره	خواجه یوسف همدانی: قدس الله تعالى سره	خواجه یوسف همدانی: قدس الله تعالى سره
--	--	--	--

Mu'yniyon nashrida [1: 15]:

dir. خواجه حسن انداقي: رحمه الله

33/II raqamli qo'lyozmada [3: 4b] esa :

[3: 4a]. shaklidadir خواجه حسن انداقي رحمه الله تعالى

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II خواجه حسن انداقي رحمه الله تعالى	Mu'yniyon nashri (Tehron:1977) خواجه حسن انداقي: رحمه الله	O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II عبدالله برقي رحمه الله تعالى خواجه	Mu'yniyon nashri (Tehron:1977) عبدالله برقي: رحمه الله عليه خواجه
--	--	--	--

Asar asliyati matnida yo'q, ammo Tehron nashri matnida o'zgartirib berilgan o'rinlarga oid misollar. Bizni eng ko'p taajjudlantirgan, hayron qoldirgan xususiyatlaridan biri asar asliyati matnida yo'q, ammo Tehron nashri matnida o'zgartirilib berilgan so'zlar, hatto jumlar bo'ldi. Vaqtlar, davrlar o'tishi bilan asliyat matnda jiddiy o'zgarishlarning bo'lishi ba'zan zarurat taqozosi tufayli yuz beradi. Masalan, ming yil oldin tilda ishlatilgan aksariyat so'zlar, iboralar har asrda o'zgarishi, iste'moldan qolishi mumkin. Ammo tanqidiy-matnda bunday so'z va iboralar-ni o'zgartirib, ularning o'rniga bugungi kunda qo'llanilayotgan so'zlarga almashtirish qanchalik to'g'ri? Bizningcha, bunday yo'l tutish ilmiy tanqidiy matnda mumkin emas.

Mu'yniyon nashrining muqaddima qismida [1: 15]:

dir. خواجه ناصر الحق والحقيقه و الدنيا والدين عبيدالله رحمه الله تعالى عليه و أرضاه

O'zR FA Davlat Adabiyot muzeyidagi 33/II raqamli qo'lyozmada [3: 1b]:

shaklida kelgan. خواجه ناصر الحق والحقيقه و الدنيا والدين عبيدالله رضى الله عنه و أرضاه

Bu matndagi farq Tehron nashrida رضى الله تعالى عليه, muzey nusxasida رضى الله عنه bo'lib, keltirilgan misolimizda رضى الله تعالى عليه iborasi Tehron nashrida رضى الله تعالى عليه almashtirilgan.

Bundan tashqari, O'zR FA SHI fondida saqlanayotgan asarning ikkinchi qadimiy nusxasi ("Rashahot". O'zR FA SHI Q.№ №10147)da رضى الله عنه و أرضاه shaklida kelgan [3: 1b], ko'rinib turganidek, qo'shimchasi muzey nusxasini to'ldiradi.

Bu ibora, ya'ni qo'shimchasi Turkiyada kitobat qilingan "Rashahot"ning ba'zi nusxalarida ham mavjudligini ko'rdik. Tehron ilmiy-tanqidiy matni hamda uning ostida keltirilgan tayanch va yordamchi nusxalarida esa bu qo'shimcha mavjud emas.

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II خواجه ناصر الحق والحقيقه و الدنيا والدين عبيدالله رضى الله عنه و أرضاه	Mu'yniyon nashri (Tehron:1977) خواجه ناصر الحق والحقيقه و الدنيا والدين عبيدالله رحمه الله تعالى عليه و أرضاه	O'zR FA SHI Qo'lyozma Q.№10147 خواجه عبيدالله احرار السمرقندى رضى الله عنه و أرضاه	Mu'yniyon nashri (Tehron:1977) خواجه ناصر الحق والحقيقه و الدنيا والدين عبيدالله رحمه الله تعالى عليه و أرضاه
---	---	--	---

Asar matnidagi so'zlarning o'z o'rnidan tushilib qoldirilishiga misollar. Mu'yniyon nashrining yana "Maqola" ("Muqaddima") qismida [1: 8]:

dir. و آن و جواهر نفيسه

O'zR FA Davlat Adabiyot muzeyi fondi 33/II raqamli qo'lyozmada [3: 1b]:

shaklidadir. و آن فوايد و جواهر نفيسه

Bu matndagi farqlar Mu'yniyon nashridagi و آن و جواهر نفيسه so'zlarida bo'lib, 33/II raqamli qo'lyozma nusxada و آن فوايد و جواهر نفيسه tarzidadir, ya'ni mazkur jumladagi so'zi asar asliya-ti matnida jumlada mavjud, biroq Mu'yniyon nashri matnida bu so'z tushib qoldirilgan.

shaklida kelganini ko‘ramiz [1: 41-42].

Qo‘lyozmaning 48^a sahifasida matnda:

خواجہ حسن عطار رحمہ اللہ تعالیٰ ایشان داماد خواجہ بزرگ خواجہ بہاء الدین اند قدس اللہ تعالیٰ سرہ^۵ و فرزند بزرگوار حضرت خواجہ علاء الدین عطار ند و ثمرہء شجرہء ولایت ایشان و در ایام طفلی منظور نظر عنایت و عاطفت حضرت خواجہ [3:841a].

Ma‘lum bo‘lmoqdaki, Xoja Bahouddin Naqshbandning kuyovi Xoja Hasan Attordir. Xoja Hasan Xoja Alouddin Attorning to‘ng‘ich farzandidir. Turkiyalik tasavvufshunos olim N. To‘sun: “*Reşahat*‘ta Alaeddin Attar‘ın Bahaeddin Nakşband‘e damat oldugu kaydedilmiş ise de bunun yanlış oldugu ve damadın Hasan Attar oldugu daha önce ifade edilmişti” [7: 128].

Bu yerda turkiyalik olim N.To‘sun A.A. Mu‘iyniyon nashriga suyangani holda: **“Rashahot”-da Alouddin Attorning Bahouddin Naqshbandning kuyovi bo‘lgani yozilgan, bu esa xatodir.** Uning kuyovi Hasan Attor ekani xususida biz yuqorida so‘z yuritdik...” demoqda (ta‘kidlar bizniki – B.U.).

Holbuki, xatoga yo‘l qo‘ygan Aliy Safiy emas, balki “Rashahot”ning kotiblari va ular xato kitobat aylagan xato matnlarga suyanib turib, “Rashahot”ning tanqidiy matnni tayyorlagan eronlik olim A.A. Mu‘iyniyondir.

“Rashahot”ning o‘zbekcha tarjimasida Xoja Hasan Attorning Xoja Bahouddin Naqshbandning kuyovi bo‘lgani yozilgan. Bu “Rashahot”ning qadimiy nusxalarida ana shunday kelganini isbotidir:

“*Xoja Hasan Attor rahmatullohi ta’olo. Olor Hazrati Xoja Alouddin Attorning farzandi buzrukvorlaridir. Va alarning shajarayi valoyatlarining samaralari va alar Hazrati Xojai Buzurg-ning* (Bahouddin Naqshbandning – B.U.) *domod* (kuyov – B.U.) *lari tururlar...*” [8: 127].

Quyida biz “Rashahot”ning qadimiy nusxalariga, avvalo, muallif dastxati matniga, uning tadqiqiga va chog‘ishtirmamizga diqqatingizni qaratamiz.

Mu‘iyniyon nashrida matndagi ushbu qism, ya‘ni:

و حضرت خواجہ بزرگ را صلیبہ صغیرہ است، بوالدہ وی گفته اند کہ جون بعد بلوغ رسد همان زمان مرا آکاه کردن جون وقت رسیدہ است، حضرت خواجہ از فصر عارفان بہ شہر آمدہ اند و یکسر بہ حجرہ خواجہ علاء الدین کہ در مدرسہ داشتہ رفتہ اند، در آن حجرہ کہمہ بویائی دیدہ اندکہ حضرت خواجہ کاهی بہلو بر آن می نہادہ اند و دو غشت بختہ کہ بالین میبساختہ اند و ابریق شکستہ کہ بآن طہارت میکرده اند جون خواجہ علاء الدین ایشان را دیدہ اند در قدم ایشان سر نہادہ اندو نیز مندی بسیار کردہ، حضرت خواجہ فرمودہ اند کہ مرا صلیبہ است کہ امشب بعد بلوغ رسیدہ و من مامورم آنکہ ویرا بحیالہ عقد تو در آرم

خواجہ علاء الدین تواضع نمودہ گفتہ اندکہ این سعادت است عظمی کہ روی بہ من آوردہ، لیکن مرا اسباب دنیوی هیچ چیز نیست کہ صرف کنم حال اینست کہ مشاہدہ میفرمائید، حضرت خواجہ فرمودہ اند کہ ترا و اورا من عنداللہ رزقی مقدر است از آن ممر فکری نیست، بس آن عقد واقع شدہ و بعد از چند کاه خدمت خواجہ حسن عطار قدس سرہ از ایشان بہء وجود آمدہ اند

qismi, umuman, “Rashahot”ning qadimiy nusxalarida mavjud emas. Demak, bu jumlar, ya‘ni butun boshli bir sahifa “Rashahot”ga keyinchalik kirib qolgan, asliyatga begona ma‘lumotlardandir.

Yuqoridagi misollardan ham ko‘rinib turibdiki, Toshkent nusxasi, ya‘ni O‘zR FA Davlat Adabiyot muzeyidagi Q.№33/II raqamli qo‘lyozma nusxasi va O‘zR FA SHI O‘zR FA SHI Q.№10147 raqamli qo‘lyozma nusxasi “Rashahot”ning to‘liq va mukammal matni sifatida Mu‘iyniyon nashri-ni va umuman, barcha asar nusxalarining kamchiligini to‘ldirmoqda.

DAM fondidagi 33/II inv. raqamli qo‘lyozmaning tekstologik tadqiqi natijasida yana shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, asosiy matndagi ayrim arabiy yoki tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlarning os-tilariga ko‘p bo‘lmasa-da ularni izohlash va yo tarjimasini berib borish yo‘lidan borilgan. Bunday usul, ayniqsa, “Rashahot” asarining usmonli-turk tiliga tarjimasi nusxalarida keng qo‘llanilgan.

⁵ Hoshiyadagi yozuv, ya‘ni muallif tahriri. Qarang: O‘zR FA DAM. “Rashahot”, Q.№ 33, – B.48a.

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)	O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)
شیخ خواند طهور بترکستان رفت اند و با تنکیز شیخ که از کبار خاندان اتا یسوی بوده صحبت داشته و از وی فواید گرفته اند	شیخ خواند طهور بترکستان رفت اند و با تنکوز شیخ که از کبار خاندان اتا یسوی بوده صحبت داشته و از وی فواید گرفته اند	بابایی آبریز رحمه الله تعالی از کبار اصحاب حضرت شیخ عمر باغستانی است صاحب جزیه عظیم بوده از وی برسیده اند که شمارا آبریز جرا میکوبند فرموده است که چون حق سبحانه روز ازل کل آدم می سرشت من آب بر آن کل میرختم از آن روز باز، مرا آبریز لقب کردند	بابا آبریز رحمه الله تعالی : از کبار حضرت شیخ عمر باغستانی است صاحب جزیه عظیم بوده از وی برسیده اند که شمارا آبریز جرا میکوبند فرموده است که چون حق سبحانه روز ازل کل آدم می سرشت من آب بر آن کل میرختم از آن روز باز، مرا آبریز لقب کردند

O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)	O'zR FA DAM Qo'lyozma №33/II	Mu'iniyon nashri (Tehron:1977)
ایلامان بابا صبح	المین بابا	ایلامان باب رحمه الله تعالی	المین بابا رحمه الله

Quyida O'zR FA DAM fondidagi Q.№33/II raqamli qo'lyozma matni hoshiyasida kiritilgan yana bir muhim misolga diqqat qilaylik.

Mu'iniyon nashrida [1: 139-141]:

خواجه علاء الدین عطار: قدس الله تعالی سره، نام ایشان محمد بن محمد البخاری است، در اصل از خوارزم بوده اند و خواجه محمدراسه بسر بوده است: خواجه شهابودین و خواجه مبارک و خواجه علاءالدین، چون خواجه محمد وفاته، خواجه علاءالدین هیچ چیز از میراث پدر قبول نکرده بودند و بتجريد تمام در یکی از مدارس بخارا به تحصیل علوم اشتغال نموده و حضرت خواجه بزرگ را صلیبه صغیره است، بوالده وی گفته اند که چون بعد بلوغ رسد همان زمان مرا آگاه کردان چون وقت رسیده است، حضرت خواجه از قصر عارفان به شهر آمده اند و یکسر به حجره خواجه علاءالدین که در مدرسه داشته رفته اند، در آن حجره کهمه بویائی دیده اند که حضرت خواجه کاهی بهلو بر آن می نهاده اند و دو غشت بخته که بالین میبساخته اند و ابریق شکسته که بآن طهارت میکردند چون خواجه علاءالدین ایشان را دیده اند در قدم ایشان سر نهاده اندو نیزمندی بسیار کرده، حضرت خواجه فرموده اند که مرا صلیبه است که امشب بعد بلوغ رسیده و من مامورم آنکه ویرا بحیاله عقد تو در ارم نکیل، مدرواً نم موب یور مک یمطع تسای تداعس نی ا لکدن متفک مدومن عضاوت نی دل ا ل ع هج اوخ مدومرف هج اوخ ترضح، دین امرفیم مدهاشم مک تسن نی ل ا ح منک فرص مک تسین زی ج یه یویند باباسا دنج زا دعب و مدش عق او دق ع نأ سب، تسین یرکفرم نأ زا تسای ردقم یقزر مللادن ع نم اروا و ارت مک دن --- دن ا دمآ دوجو ءهب ناشی زا مرس سدق راطع نسح هج اوخ تمدخ هاک

DAM fondidagi Q.№33/II raqamli qo'lyozmaning 119^a sahifasida esa:

خواجه علاء الدین عطار قدس الله تعالی سره، نام ایشان محمد بن محمد البخاری است، در اصل از خوارزم بوده اند و خواجه محمدراسه بسر بوده است: خواجه شهابودین و خواجه مبارک و خواجه علاءالدین، چون خواجه محمد وفات یافته، خواجه علاءالدین هیچ چیز از میراث پدر قبول نکرده بودند و بتجريد تمام در یکی از مدارس بخارا به تحصیل علوم اشتغال نموده اند چون داعیه طریقق از خاطر ایشان سبر زده است مطالعه علوم⁶ رسمی بر تافته حضرت خواجه بزرگ خواجه بهاءالدین⁷ ایشانرا بنظر قبول مشرف کدانیده طریقه گفته اند و بعمل باطنی مشغول ساخته و در مقامات مذکورست که حضرت خواجه در مبادی حال خدمت خواجه علاءالدین را در مجالس نزدیک خود می نشاندند و زمان زمان متوجه ایشان می شدند بعضی محرمان حضرت خواجه را ازین معنی سؤال کردند فرمودند که اورا نزدیک خود می نشانم تا کرک اورا نخورد (134) کرک نفس اورا در کمین اوست هر لظهء از حال وی تفحص می نمایم که مظهری شود---

shaklida kelganini ko'ramiz [3: 119a].

⁶ Hoshiyadagi yozuv, ya'ni muallif tahriri. Qarang: O'zR FA DAM. "Rashahot", Q.№ 33, – B.119a.

⁷ Hoshiyadagi yozuv, ya'ni muallif tahriri. Qarang: O'zR FA DAM. "Rashahot", Q.№ 33, – B.119a.

Xulosa. O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida Q.№33/II raqami bilan saqlanayotgan “Rashahot” asari qo‘lyozma nusxasi ustida olib borilgan tekstologik tadqiqotlarimiz natijasida quyidagicha natijalar olishga erishildi:

1. Bu qo‘lyozma nusxa vatanimiz va xorijiy kitob fondlarida saqlanib kelayotgan “Rashahot” asari qo‘lyozmalari ichida hozirgacha eng qadimiysi va muallif qalamiga yaqin bo‘lgan nusxadir. Undan “Rashahot” asarining zamonaviy nashrlarini qiyoslashda asosiy va eng ishonchli manba sifatida foydalanish mumkin.

2. O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida Q.№33/II qo‘lyozmasi avvaliga “Fihrist” ilova qilingan. Bu xusus “Rashahot” ning asliyatida fihrist (mundarija) mavjud bo‘lganga dalolat qiladi.

3. Qo‘lyozma nusxa matnini qiyosiy-tekstologik jihatdan tadqiq qilish shuni ko‘rsatdiki, uning matnida, bir qator kam-ko‘stliklar ham uchraydi. Masalan, tuzatish va ilovalar. Ular asosan qo‘lyozma sahifalarining hoshiyalarida qayd etilgan.

4. Qo‘lyozma hoshiyalaridagi qaydlar, tuzatishlarni inobatga oladigan bo‘lsak, bu nusxaning muallifning dastlabki tahriridan o‘tganlik ehtimoli kuchliroqdir. Qo‘lyozmaning oxirgi varag‘i hoshiyasidagi qaydga ko‘ra, qo‘lyozma avtograf nusxa hisoblanadi.

5. Qo‘lyozma savodli, chiroyli nasx xati bilan kitobat qilingan bo‘lib, “Rashahot” asarining muallif matnida uzilishlar yo‘q. Kitobat vaqtida matnda yo‘l qo‘yilgan ba‘zi xatolar hoshiyada tuzatilib borilgan. Matn va hoshiya bir qo‘lga tegishli.

6. Asarning “Muqaddima” qismidan boshlab sarlavhalar peshma-pesh surx, ya’ni qirmizi siyohda yozib borilgan. Bu matnlar asliyatga xos tarzda bexato yozilgan.

7. Bu qo‘lyozma nusxani ko‘chirish davomida so‘zlarning xato yozilishi juda ham kam. Aksariyat so‘zlar o‘rniga boshqa so‘z ixtiyor etilgan va hoshiyada aga shu so‘z yozilib, ortidan حص (“sahha”, ya’ni to‘g‘risi shudir, ma’nosida) belgisi bilan qayd etilib borilgan.

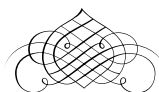
8. O‘zR FA DAM Q.№33/II raqamli bu nusxa matni g‘oyat savodli ko‘chirilgan.

Eng muhimi – bu nusxa asosida asarning boshqa barcha qo‘lyozmalari, toshbosma nusxalari va shuningdek, Lakhnay, Istanbul, Toshkent va Qozon toshbosma nashrlari va hatto A.A. Mu‘iyniyon nashr ettirgan “Rashahot”ning zamonaviy nashri (Tehron, 1977)da yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni aniqlab tuzatildi. “Rashahot” asarining ishonchli, mukammal ilmiy matnini tuzishda, asarning ilmiy-izohli, ommabop nashrini tayyorlashda bu nusxa o‘ziga xos yagona nodir (qimmatli) manba vazifasini o‘tay oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. رشحات عين الحيات تأليف: مولانا فخر الدين علي صفي بن حسين الواعظ الكاشفي،
مجموعه 536 بمقدمه و تصحيحات و حواشي و تعليقات دكتور على اصغر معينان ، جلد اول و جلد دوم تهران / 7791
متون قديم و احوال دانشمندان و عارفان،
(*Rashahot aynul-hayot. Muallif: Mavlono Fazruddin Aliy Safiy b. Husayn Voiz Koshifiy. Kirish, tadqiqot, izohlar va ko‘rsatkichlarni tuzuvchi – Doktor Aliy Asg‘ar Mu‘iyniyon. 1– va 2-jildlar. Tehron, 1977. “Irfon” nashriyoti.*)
2. Umurzoqov B.S. Faxruddin Aliy Safiyning hayoti, ilmiy-adabiy merosi va “Rashahot aynul-hayot” asarining qiyosiy-tekstologik tadqiqi. Monografiya. – Toshkent: “Nurafshon business”, 2019. – B.62-74.
3. “Rashahot aynul-hayot”. O‘zRFA DAM fondi Q.№33/II.B. – B. 208.
4. “Rashahot aynul-hayot”. O‘zRFA ShI fondi Q.№10147.B. – B. 1.
5. “Rashahot aynul-hayot”. O‘zRFA ShI fondi Q.№ 5418.B. – B. 348.

-
6. “Rashahot aynul-hayot” . Kutubxonayi majlisi sho‘royi milliy qo‘lyozmalar bo‘limi fondi Q.№ –№8201 (26458).
 - 7.Tosun Necdet. *BAHAEDDIN NAKSBEND. Hayati-Gorisleri-Tarikatı. – Istanbul: Insan yayınları, 2012. – S.128.*
 8. *Rashahot. – T., 2004. – B. 127.*
 9. “Rashahot aynul-hayot”. O‘zRFA ShI fondi Q.№ 460.
 11. “Rashahot aynu-l-hayot”. O‘zRFA ShI fondi Q.№ 460.
 12. “Rashahot aynu-l-hayot”. O‘zRFA ShI fondi Q.№ 92.
 13. . “Rashahot aynu-l-hayot”. O‘zRFA ShI fondi Q.№ 11284.
 - 14.*Catalogue of the library of the India office.Vol.II. – Part. Persian books by A.J.Arberry, Litt. D.London printed by order of the secretary of State for India:1937.*
 - 15.*Turkiye yazma eserlari toplu katalogu. – Ankara: 1994 . – S.30.*
 - 16.*Rashahot – Beads of Dew from the Sorce of Life. translated, edited and annotated by Holland Muhtor. – London: 2001.*

KOMILXON BOKIYEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi
tayanach doktoranti*

HUVAYDO HAYOTI VA IJODI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya: Maqolada XVIII asrning boshlari Farg'ona vodiysidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti va o'zbek mumtoz adabiyotining vakillaridan biri Xojanazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo hayoti va ijodiga oid yangi ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Biografiya, biografik metod, manba, adabiy meros, adabiy portret, ilmiy-ommalashgan maqola, metodologiya, xronologiya, ijodkor psixologiyasi, hadis, muhaddis.

Abstract: This article examines the views of scholars about the socio-political and cultural life in Ferghana Valley at the turn of the 18th century. New information about the life and work of Khojanazar Goyibnazar ogli (the son of) Huvaydo who was the one of the representatives of classic Uzbek literature was analyzed too.

Key words: Biography, biographical method, source, literary heritage, literary portrait, popular scientific article, methodology, chronology, creative psychology, Hadith, muhaddis (Hadith narrator).

Huvaydoning biografiyasi (tarjimai holi) haqida juda kam ma'lumotlar saqlanib qolgan. Adabiyotshunos olimlardan V.Zohidov, V.Abdullayev, R.Orzibekov, T.Jalolov, S.G'aniyeva, B.Qosimov, N.Jumaxo'ja, A.Xudayberdiyevlar ba'zi manbalarga tayanib o'z ilmiy qarashlarini ilgari surgan. Bulardan tashqari, faylasuf olim Q.Ro'zmatzoda ham Huvaydoning biografiyasi haqida o'zining ilmiy qarashlarini bayon qilgan. 2011-yil "Rohati dil" va "Ibrohim Adham" dostonlarini nashr qilgan va nashrga yozilgan so'z boshi o'rnidagi "Huvaydoning ishq falsafasi" maqolasida shoir ijodi haqida qimmatli ma'lumotlarni keltirgan. Shoirning biografiyasi haqidagi ma'lumotlarning bizgacha mukammal holatda yetib kelmasligining ob'yektiv va sub'yektiv sabablari bor. Chunki bu davrda Farg'onadagi siyosiy hokimiyatda beqarorlik hukmronlik qilgan. Yozilgan ba'zi bir ma'lumotlar yo'qolib ketgan bo'lishi ham mumkin. Xojanazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo yashagan davr 1804-1880-yillar oralig'iga to'g'ri keladi. Bu davrda Qo'qon xonligini ming urug'iga mansub Shohruhbiy ibn Ashur Muhammad (1709 yil) tashkil qildi. Shoir hayotining oxirigacha 9 ta xon hukmronlik qildi. Mana shulardan ko'rinib turibdiki, vaziyat bir muncha beqaror bo'lgan. O'sha davrdagi Farg'onaning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti haqida muarrix Bahodir Eshovning "Qo'qon xonligi (katta maqola)"sida quyidagicha ma'lumot beradi:

"XVIII asrning boshlarida Farg'ona vodiysida shakllangan yangi davlat – Qo'qon xonligiga mahalliy aholi vakillari bo'lgan **ming urug'i** asos soldi. Chunonchi, XVII asrning oxiri – XVIII asr boshlarida ashtarxoniylarning siyosiy va ijtimoiy hayotida yuz bergan tushkunlik, Farg'ona vodiysi iqtisodiy mustaqilligining o'sishi hamda 1704-yilda Chodak xo'jalarining isyon ko'tarib, Farg'onaning bir qismini egallashi bunga shart-sharoit yaratib berdi. Ammo Farg'onaning shimoli va shimoli – g'arbidagi Koson, Asht, Chodak hududlari xo'jalar qo'l ostida bo'lsa-da, ular mustaqil davlatga asos sola olmadilar."¹

¹ <https://shosh.uz/qoqon-honligi-katta-maqola/>

Muarrix maqolasidagi davlatchilik va boshqaruv haqida qarashlari bizning yuqoridagi Fargʻona vodiysi toʻgʻrisidagi fikrlarimizni tasdiqlaydi. Endi asosiy maqsadimiz boʻlgan shoir biografiyasi haqidagi olimlarning qarashlariga qaytamiz. Taniqli adabiyotshunos olim Bahodir Karimov ijodkor biografiyasi va biografik metod haqida oʻzining “Adabiyotshunoslik metodologiyasi” kitobida quyidagicha keltirgan:

“Badiiy ijod mohiyatini, ijodkor psixologiyasini, badiiy asar ildizlarini ochishda biografik metod muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metodni tarjimai holdan iborat tarzida sodda tushunmaslik kerak. Zotan, biografik metod ijodkor tarjimai holining oddiy xronologik tavsif va tasnifi emas; yozuvchining tugʻilgan yili, yashagan joyi yoki muhiti, asarlarining yozilgan yili va, nihoyat, ijodkorning vafot etgan yili – bularning bari biografik maʼlumotlar hisoblanadi.

Biografik metod esa yozuvchi va badiiy asar juftligiga asoslanadi. Ijodkorning shaxsiy hayotiga, yashagan muhitiga, ruhiy-psixologik holatiga, shaxsiy qiziqishlariga, asarni yozishga turtki bergan ilhom faktorlariga, ijodkor laboratoriyasiga va shu kabi qator tarixiy-individual masalalarga jiddiy eʼtibor beradi. “Biografik metod adabiyotni shunday oʻrganish usuliki, bunda yozuvchi biografiyasi va shaxsiyatiga badiiy ijodining asosiy belgilovchi momenti tarzida qaraladi”[2;14].

Huvaydoning tugʻilishi haqidagi maʼlumotlarni Qodirqul Roʻzmatzoda 1906-yil Toshkentdagi V.M. Ilin litografiyasida nashr qilingan “Kitobi Eshon Huvaydoyi Chimyoniy maa Rohati dil fiy al-xoshiya” kitobitning 174-175-sahifalardagi maʼlumotlarga asoslangan holda eʼlon qildi.

“Oftobi tobon, falaki hidoyat, mehtari vohid, duraxshon sipehri, jalolat va sarvari Hidoyatulloh xojam, yaʼni janobi hazrati Ofoq Xojam nafs mutabarruklari eshoni Huvaydo otalari Gʻo-yibnazar soʻfiygʻa joriy boʻlib, bayt:

Sening naslingdin aslo qutbu avtod oʻlmasun kanda,

Charogʻing oʻchmasun olamda to roʻzi jozo soʻfim –

deb, holati istigʻroqda joriy boʻlib: “Sandin farzand tavallud qilsa, otini Xojamnazar qoʻy, mani nazarim andadur”, deb iltifoti bagʻoyat qilib, ul janob oʻgʻillari hazrati Xojam Poshsho nazar va nafaslarini topib, Huvaydo laqab boʻlib, humoyun xosiyat fayzi inoyatlarini topgʻon sabab muncha fayzi suxanni Alloh taolo ato qildi.[3]”

Qodirqul Roʻzimatzoda shoirning ijodidan kelib chiqib uni malomatiya tariqatiga mansub, degan fikrni ilgari suradi. Olimning fikriga biz ham qoʻshilamiz. Sababi shoir ijodida malomatiylarga xos boʻlgan unsurlar bor. Jamiyatning har bir kamchiligini oʻziniki, deb biladi. Fargʻona voydiysidagi siyosiy kurashlar jamiyat hayotiga oʻz taʼsiri oʻtkazgan edi. Notinchlik sharoitda yashayotgan xalqning turmush tarzi achinarli ahvolda boʻlgan. Chunki XVII asrdan toki Qoʻqon xonligi tashkil topib mustahkamlanmaguncha Fargʻonda siyosiy porakandalik hukmronlik qilgan. Yuqoridagilardan tashqari, A.Musayevning “Fargʻona vodiysining XVII asr birinchi yarmidagi tarixi tadqiqotchilar nazarida” maqolasi ham Fargʻona vodiysi ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida manbalarga tayangan holda keng maʼlumotlar keltirilgan.

Ijodkor biografiyasini oʻrganishda eʼtibor qaratiladigan narsalardan yana biri “yashagan joyi yoki muhiti”. Huvaydo yashagan muhit faqat siyosiy boʻhronlardan iborat edi. Shoir qalbida malomatiylikning paydo boʻlishiga mazkur siyosiy vaziyatlar ham taʼsir koʻrsatgan, deb oʻylaymiz. Chunki shoir “Rohati dil” dostonidagi bir hikoyatda bir ilonni Alloh taolo nobakor qavmni halok qilish uchun yuborganini zikr qilgan. Aslida ilon tasodifan Basra shahrining bozoriga qanoti sinib qulaydi. Iloning qanoti sinishiga sabab xudodan qoʻrqmaydigan bir shum odamning nazari tushishi sabab boʻlgan. Ilondan qoʻrqqan xalq shaharni tark etmoqchi boʻlishadi. Baʼzi odamlar Basradagi pri komil Hasan Basriy r.a. murojaat qilishadi. Hasan basriy ilon bilan muloqatga kirishib uning nima sababda bu yerda ekanligini soʻraydi hamda ilon pirga Alloh taolodan haqqiga duo

qilishini so'raydi. Agarda qanoti tuzalsa, ketishini ma'lum qiladi. Hikoyatdagi ba'zi baytlarni keltirishni lozim ko'rdik:

*“Mani bilsang farishtai g‘azabman,
Yiqildim ushbu yerga bul sabab man:
Bor ermish kun chiqorda bir vildoyat
Alarg‘a sol dedi Tangri halokat.
Halokat etmakka anda borur erdim,
Bu yerga nogohon tutshti guzorum.
Chiqib turgon ekon bir benamozi
Xudo notars bar ru jurm sozi.
Mango tegdi aning shumi bo‘lib tir
Qanotim sindi munda tushtum, ey pir. [4:47]*

Huvaydo o‘zi yashayotgan jamiyatda shaxsni ham jamiyatni ham malomat qilish orqali tanqidiy ko‘z bilan qaraydi. Sodir bo‘layotgan voqea-hodisotlarda hammaning hissasi borligini alohida jamiyatga uqtirishga harakat qilgan. Qodirqul Ro‘zmatzodaning Huvaydo ijodi haqidagi ilmiy qarashlariga diqqat qaratamiz:

“Huvaydo tasavvuf g‘oyalarini targ‘ib etishda malomatiya tarqitati g‘oyalaridan o‘rinli foydalandi va bu bilan o‘z salafilaridan ancha ilgari ketdi: zamondoshlarining kamchilik va nuqsonlarini, ayb va gunohlarini o‘zining shaxsiy kamchiliklari sifatida fosh etdi. Ayni vaqtda ahli ummiy(avom) o‘rtasidagi islom dini ta’limotini, hadis hikmatlarini ibratli diniy rivoyat va hikoyatlar orqali targ‘ib qilishga, ularning diniy bilim va saviyasini ko‘tarishga, shariat ahkomlarini sodda va tushunarli tilda bayon etishga, odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni takomillashtirishga harakat qiladi.”[5:5-6]

Malomatiya tariqati haqida ma'lumotlar ilm ahlining o‘rtasida keng tarqalmagan. Fariddin Attorning “Tazkiratul avliyo” asarida Ahmad Qissorni malomatlikni o‘ziga qabul qilgani va Nishopur ichiga yoyganini yozadi. Zamonaviy tadqiqotchilardan eronlik Aliasg‘ar Xalabiy ijodida ba’zi ma’lumotar bor. Huvaydo ijodining malomatiya tariqati yuzasida ilmiy o‘rganilishi adabiyotimiz uchun ham qaysiki ma’noda yangilik hisoblanadi.

Adabiyotshunos olim Rahmonqul Orzibekovning 2006-yil Toshkentdagi “O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti” tomonidan nashr qilingan “O‘zbek adabiyoti tarixi XVII– XIX (I yarmi) asrlar o‘quv qo‘llanmasida shoir biografiyasiga oid ma’lumotlar mavjud.

“Xojanazar G‘oyibnazar o‘g‘li Huvaydo XVIII asr o‘zbek adabiyotining Farg‘ona vodiysida yashab, ijod etgan eng yirik va mashhur vakillaridan biridir. Uning lirik va epik asarlari shoir yashagan davrda ham, undan keyin ham ancha shuhrat yoydi, ko‘p iste’dodli shoirlar ijodiga ta’sir ko‘rsatib keldi. O‘zbek adabiyotining hatto hozirgi zamon avlodlari vakillari – Hamid Olimjon, Charxiy, Habibiy, Chustiy, Vosit Sa’dulla, Erkin Vohidov, To‘lan Nizom kabi iste’dodli namoyandalari ijodi ham Huvaydo merosi ta’siridan xoli emas.

Adabiy merosining o‘rganilishi tarixi. Sho‘rolar mafkurasining salbiy ta’siri tufayli XX asring turli yillarida yaratilgan ayrim ishlar tarkibida, alohida yozilgan ilmiy-ommabop maqolalarda Huvaydoning boy falsafiy ruhiy dunyosiga, shoirlik mahoratiga biryoqlama baho berish, asarlarining tub mohiyati xususida atroflicha fikr yuritmaslik mayllari sezilib turdi. XX asring 60 – yillaridan boshlab adabiyotshunoslikda uning merosini kengroq tadqiq etish davri boshlandi, deyish mumkin. Shu yillari adabiy merosimizning yirik bilimdonlari va tadqiqotchilari sanalmish

akademiklar V.Zohidov, V.Abdullayev, talantli olimlar To'xtasin Jalolov, Suyima G'aniyevaning Huvaydo ijodiga bag'ishlangan ilmiy ishlari e'lon qilindi.

“O'zbek adabiyoti tarixi” besh tomligining uchinchi tomida (1978) V.Abdullayev va R.Orzibekovning Huvaydoga bag'ishlangan adabiy portreti chop etildi. Tadqiqotchi Abdusalom Xudoyberdiyev shoir haqida nomzodlik dissertasiyasi yoqladi va bir qancha ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalar e'lon qildi. Huvaydo adabiy merosini o'rganishga qiziqish davom etmoqda. Keyingi yillari uning “Rohati dil”, “Ibrohim Adham” qissalari, “Devon”i va ular nashri bilan bog'liq fikrlar e'lon qilindi.”[6]

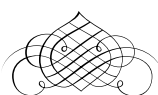
Ijodkorning asarlari haqidagi ma'lumotlar ham uning biografiyasini oydinlashtirishda yordam beradi. Shoiridan qolgan adabiy meros haqida adabiyotshunos olim Nusratilla Jumaxo'ja quyidagicha yozadi:

“Shoirning merosi: Huvaydoning keyingi avlodlaridan Mavlaviy Sirojii, Samarbonu, Salohiddin Soqib kabi sohibidevon shoirlar yetishib chiqqan. Shulardan Soqib bobosi asalarini jamlab, mukammal bir devon holiga keltirgan. U qayta-qayta ko'chirilgan. Devonga shoirning 351 g'azali, 28 ruboiysi, 41 to'rtligi, 3 muxammasi, 1 musaddasi, 1 musammani, 1 mustazodi, 3 masnaviysi va “Rohati dil” dostoni kiritilgan.”[7]

Xullas, Sho'rolar davrida Huvaydo ijodiga diniy bir shoir sifatida bir yoqlama baho berilgan. Huvaydo biografiyasi haqida gap borganda baqudrati hol ochishga harakat qilindi. Manbalar, tadqiqotlar, darslik, o'quv-qo'llanma va maqolalarga tayanildi. Biografik metod prinsiplariga amal qildik. Huvaydo yashagan davr tarixi adabiy muhiti o'rganildi. Shoir oilasi va ustozlari bilan qilgan suhbatlari ham inobatga olindi. Biografik yondashuvimizdan ma'lum bo'ldiki, shoir ijodini monografik reja asosida keng qamrovda o'rganishni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://shosh.uz/qoqon-honligi-katta-maqola>.
2. Karimov B. *Adabiyotshunoslik metodologiyasi*. – Toshkent: Muharrir, 2011. – B. 88.
3. Huvaydo. *Rohati dil, Ibrohim Adham. Tabdil qiluvchi, nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Ro'zmatzoda Q.* – Toshkent. Navro'z, – B. 259.
4. Huvaydo. *Rohati dil. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent. 1994.* – B. 119 b. (Nashrga tayyorlovchilar: S. Hasanov, N. Juvanmardiyeva. So'z boshi muallifi S. Hasanov).
5. Huvaydo. *Rohati dil, Ibrohim Adham. Tabdil qiluvchi, nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Ro'zmatzoda Q.* – Toshkent. Navro'z, – B. 259.
6. Orzibekov R. “O'zbek adabiyoti tari XVII – XIX (I asr yarmi) asrlar. “O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti”, Toshkent: 2006. – B 114.
7. Jumaxo'ja N. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Noshir, Toshkent. 2019. – B. 432.

SURAYYO SHODIYEVA,

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

“GUL VA BULBUL” DOSTONI ADABIY MANBALARDAN BIRI SIFATIDA

Annotatsiya: Maqolada “Gul va Bulbul” nomli asar yozgan ijodkorlar haqida hamda ushbu dostonlarning muxtasar tavsifi keltirilgan. Ilm ahli XVIII asrda yashagan Salohiddin Salohiyning “Gul va Bulbul” asari to‘g‘risida ayrim ma‘lumotlarga ega, ammo XVI asrda ijod qilgan ozor-bayjonlik Fazliyning “Gul va Bulbul vasli”, XVII asrda Qoshg‘arda yashagan Salohiyning “Gul va Bulbul” hamda XVIII asrda ijod qilgan turkman shoiri Shobandaning “Gul – Bulbul” asarlari to‘g‘risida adabiyotlarda ma‘lumot yo‘qligi sababli birorta fikrga ega emaslar. Shuning uchun ushbu mavzu qadimiy manbalarga asoslangan holda tahlil va talqin etildi.

Kalit so‘zlar: Salohiy, Fazliy, Shobanda, qoshg‘arlik, “Gul va Bulbul”, manba, toshbosma, obraz, tasavvufiy asar, ishq ilohiy.

Аннотация: В данной статье представлена краткая характеристика авторов произведения “Цветок и Соловей” и краткая характеристика этих былин. Знающие люди имеют некоторую информацию о произведении “Цветок и Соловей” Салахиддина Салахи, жившего в 18 веке, но “Цветок и Соловей васли” азербайджанца Фазли, создавшего его в 16 веке, “Цветок и Соловей” Салахи, жившие в Кашгаре в 17 веке, и не имеют никакого мнения о творчестве туркменского поэта Шобанды, создавшего в 18 веке “Цветок – Соловей” из-за отсутствия информации в литературе. Поэтому данная тема анализировалась и интерпретировалась на основе древних источников.

Ключевые слова: Салахи, Фазли, Шобанда, Кашгар, “Цветок и Соловей”, источник, каменный отпечаток, образ, мистическое произведение, божественная любовь.

Annotation: This article presents a brief description of the authors of the work “Flower and Nightingale” and a brief description of these epics. People of knowledge have some information about the work “Flower and Nightingale” by Salahiddin Salahi, who lived in the 18th century, but “Flower and Nightingale wasli” by the Azerbaijani Fazli, who created it in the 16th century, “Flower and Nightingale” by Salahi, who lived in Kashgar in the 17th century. and they do not have any opinion about the works of the Turkmen poet Shobanda, who created in the 18th century, “Flower – Nightingale” due to the lack of information in the literature. Therefore, this topic was analyzed and interpreted based on ancient sources.

Key words: Salahi, Fazli, Shobanda, Kashgar, “Flower and Nightingale”, source, stone print, image, mystical work, divine love

Adabiyot tarixidan ma‘lumki, Nizomiy Ganjaviy, Shayx Sa‘diy, Farididdin Attor, Ali-sher Navoiy kabi mashhur ijodkorlarning asarlari ta‘sirida turli xarakterdagi asarlar vujudga keldi. Ular ilhom manbayi bo‘lgan asarning shakli, obrazlari, ba‘zan sujet chizig‘ini ma‘lum ma‘noda saqlagan holda mavjud tarixiy davr talablari, ijodkor qarashini ham ifodalay olgan. Bunday asarlarda tazmin bo‘lgan asarni yangi ruhda talqin etish, g‘oyaviy maqsadni ifodalash an‘anasi yetakchilik qiladi. “Gul va Bulbul”lar ana shunday vorislik an‘anasida yuza-

ga kelgan asarlardan biridir. Ularning barchasida ramziylik mavjud bo'lib, ilohiy yoki dunyoviy mavzu qalamga olingan.

Maqsad va vazifa: Bir qancha ijodkorlar tomonidan "Gul va Bulbul" deb nomlangan asar yaratilganki, ular bugunga qadar yetarlicha qiyosiy o'rganilmagan. Shuningdek, asarning poetikasi, ilmiy-badiiy qimmati to'laligicha yoritilmagan. Zero, "Gul va Bulbul" kabi mazmunan qimmatli mazkur dostonlarni yaxlit, keng ko'lamda tahlil va talqin etish matnshunoslik va adabiy manbashunoslikda samarali natijalardan biri bo'ladi. Eng asosiysi, shu paytgacha ushbu manbalar matnshunoslik va adabiy manbashunoslik aspektida tadqiq qilinmagan.

Tadqiqot usullari: Ushbu ilmiy maqolani yozishda tarixiylik, obyektivlik, ilmiylik tamoyillariga asoslanilgan holda kuzatish, taqqoslash, tavsiflash hamda tarixiy-qiyosiy, biografik, statistik, kontekstual va kompleks tadqiq usullaridan foydalanildi.

Natija va mulohazalar: XVII asrda "Gul va Bulbul" nomli doston yozgan shoir Qoshg'arda yashagan Salohiy taxallusli ijodkordir. Uning asari O'zR FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining asosiy fondida saqlanayotgan 3402-II raqamli qo'lyozma manbadir. Ushbu manbaning 3402-I da 8 varaqdan iborat hikmatli so'zlar keltirilgan. Inv.3402-II Salohiyning "Gul va Bulbul" asari bo'lib, u 10-betdan boshlanadi, jami 71 varaqdan iborat. Kitob – qizil, qalin muqovali, chetlari sariq, qo'qon qog'ozida. Ushbu manba yaxshi saqlangan, ammo ba'zi joylari yirtilgan. U nasta'liq xatida o'zbekcha yozilgan bo'lib, ko'chiruvchisi va yili ma'lum emas.

Shoir asar muqaddimasida o'z dostonini G'urbatiyning "Gul-u Bulbul" kitobi ta'sirida yozganligini aytib o'tgan:

*Aytib G'urbatiykim bir kitobe,
Qo'yub otin Gul-u Bulbul kitobe.
Bayon etmish Gul-u Bulbulning ishqin...
Qilib nazm-u necha bayt-u g'azallar,
Aytib o'tgan ekan ul mahallar.
Kitobe xo'b aytibdurdur va lekin,
Uzotibdurdur magar yoribdu kilkin.
Qilib man bu kitobg'a mehribonlik,
Qi qildim G'urbatiga hamzabonliq...
Kitobi G'urbatini toza qildim,
Fasurda varaqin sheroza qildim.
Ki qildim payraviliq G'urbatini,
Salohiy sochti gavhar birla durni.
Qo'shub so'zni kitobi G'urbatiga,
Urub chashmingni Olloyor so'ziga.*

Quyidagi baytda esa asar yozib bitilgan joy, ya'ni o'z yurti nomi hamda uning ta'rixi keltirib o'tilgan:

*Bo'lub fayzi bahori Qoshg'ardin,
Topib ta'bim safo bu so'zlardin.
Bo'lubon Mustafog'a hijriyotdin,
Aning ta'rixi dard-u ishqiyotdin. [9:2]*

Mazkur baytning ikkinchi misrasidagi "dardi ishqiyot" birikmasidan asar yozilgan yil abjad hisobida hijriy 1089-yil kelib chiqadi. U milodiy hisobda 1678-yilga to'g'ri keladi. Demak, mana

shu baytlardan ayon bo'lmog'daki, Salohiy o'z asarini aynan 1678-yilda, Qoshg'arda yozib bitgan. Yuqorida keltirilgan ta'rix kitobning dastlabki betida Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi tomonidan ham uning yozilgan yili va joyi haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Faqatgina ilmiy xodim quyidagi baytni keltirib, uning yozilgan joyi va yilidan uning ta'rixini chiqargan:

*Bo'lub fayzi bahori Qoshg'ardin,
Oling ta'rix dardi ishqiyotidin.*

Bundan tashqari, XVIII asr turkman shoiri bo'lmish Shobandaning hijriy 1214-yil milodiy 1799-yilda yozilgan "Gul – Bulbul" [10:184] dostoni mavjud. Asar Turon podshohi Nosirning yakka-yu yagona o'g'li Bulbul va Eron podshohi bo'lmish Shoalijonning qizi Gulning muhabbati to'g'risidadir. Bulbul Gulning visoliga yetishishida bir qancha odamlar, xususan, Zelili nomli quli, do'sti Salobek, ustoz Mullaqalandar va Nuroniy chol yordam beradilar. Dostonda Bulbul va Gul o'rtasidagi munosabatlar xayoliy va hayotiy lavhalarda aks ettirilgan. Ya'ni ushbu doston xalq og'zaki ijodiga xos tarzda yozilganidan unda Nuroniy chol (Xizr), oq va qora ajdar kabi obrazlar hamda Dilorom bog'i (Jannat bog'i) ham mavjud.

Mana shunday salaflarining izidan borib, ular kabi tasavvufona "Gul va Bulbul" nomli doston yozgan ijodkorlardan yana biri Salohiddin Salohiydir. Salohiy qalamiga mansub "Gul va Bulbul" dostonining 24ta toshbosma nusxalari mavjud. O'zR FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining asosiy fondida 343, 576, 577, 578, 579, 4002, 4248, 4249, 4250, 9143, 9593, 9594, 9595, 11021, 13857, 13858, 13859 raqamli inventarlarda saqlanmoqda. Bundan tashqari, mazkur fondga Salohiy qalamiga mansub deb ko'rsatilgan inv.15059 raqamli "Gul va Bulbul" asari bo'lib, ushbu manbani o'rganishimiz jarayonida shu narsa ayon bo'ldiki, u Salohiyning emas, balki F.Attorning "Bulbulnoma" asari ekan. Ushbu "Bulbulnoma" asari 11 sahifadan iborat bo'lib, fors tilida 1185-1196-yillarda yozilgan. Ko'chirilgan yili esa 1872-yilga to'g'ri keladi.

Shuningdek, dostonning yana ikkita 420 hamda 1295 raqamli toshbosma nusxalari esa Alisher Navoiy nomidagi Davlat muzeyida mavjud. SamDU Abdurahmon Jomiy nomidagi ilmiy kutubxonasining nodir kitoblar bo'limida №392093, 823860, 824415 raqamli inventarlari, shuningdek, Buxoro davlat muzey qo'riqxonasida ham №580 va 35458 inventarlari saqlanmoqda.

Har bir ijodkor o'z asaridagi muayyan g'oyani qator obrazlarda, ularning xatti-harakati, intilishi, qarashlari, kishilarga, tabiat va jamiyatga bo'lgan munosabatlari orqali ifodalaydi. Boshqacha aytganda, asardagi har bir obrazga alohida mas'uliyat qo'yilgan bo'lib, muallif ular orqali muayyan maqsadni amalga oshiradi. Shu nuqtayi nazardan, Salohiddin Salohiyning "Gul va Bulbul" dostonida ham muallifning ijodiy niyatiga mos tarzda bir qancha obrazlar yaratilgan. Shoir qahramonlarning ma'naviy qiyofasi va ichki kechinmalarini kuchli ruhiy tasvir asosida ifodalab, ularning individual xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Bu esa Salohiyning obraz yaratishdagi o'ziga xosligi va uslubini belgilaydi. Salohiyning asari tasavvufona ruhdagi asar bo'lgani uchun undagi obrazlarning ramzi ancha kuchli tasvirlangan. Bulbulning Sabo hamda qushlar bilan qilgan munozarasiga e'tibor berilsa, unda haqiqiy ishq, ya'ni Ollohga bo'lgan muhabbat aks ettirilganini kuzatishimiz mumkin. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, Gul – Haqqa yetishish timsoli. Bulbul – Haq vasliga talabgor solik timsoli. Sabo – piri komil ramzidir. Har qanday oshiq o'z sevgan yoriga erishishi uchun mislsiz qiynoqlarga, azoblarga, to'siqlarga duchor bo'ladi. Bulbulning ham Gul visolidan bahramand bo'lishida ana shunday qiyinchiliklar jamlanmasi bo'lgan tikon to'sqinlik qiladi:

*Tikonni rashki qildi zori sarson,
Vagarna jonim ichra tah-batah qon. [8:12]*

Yoki:

*Qizil gulni tikoni yastanibdur,
Ki Bulbul kelsa, sanchayin deb turubdur.
Agar borsam tikon bag‘rimg‘a sanchar,
Ki tursam, Gul firog‘i jonim o‘rtar.* [8:13-14]

Ushbu asar sof tasavvufiy asar ekanligini inobatga olsak, asarda tikon nafsning timsoli desak xato bo‘lmaydi. Chunki komil insonning Olloh jamoliga yetishishida birgina to‘siq bu nafsdir. N.Komilov nafs haqida shunday deganlar: “Tasavvufchilar inson tabiatidagi salbiy kuchlarni umumiy nom bilan “nafs” yoki “nafsi ammora” deb atadilar”. [4:121]

Bulbul Gul visolidan bahramand bo‘lishida shu darajada azob chekadiki, muallif bu holni talmeh san‘atidan foydalanib, uning har lahza o‘tayotgan g‘amli onlarini “Baytul hazan”¹ birikmasi orqali ifodalaydi:

*Meni so‘rdi deg‘il Bulbul chamanda,
Qolibdur zor ul Baytul hazanda.* [8:12]

Asar so‘ngida o‘z muhabbatiga erisha olmagan Bulbul qafasda bir oh urub vafot etadi:

*Ki Gul ishqida Bulbul chekdi bir oh,
Ki ul oh ila joni chiqdi nogoh.* [8:46]

Bulbul endi asl maqsadiga yetdi. Negaki Bulbulning qafasga tushib, bir “oh” urub o‘lgani asarning tasavvufiy ma’no kasb etganini yana-da yaqqolroq ko‘rsatib bergan. B.Valixo‘jayev bu holat haqida shunday deganlar: “Bulbul – jasad qafasda uning komil muhabbatining nishonasi – oh.² Tan – qafasdan qutuladi va o‘z muhabbati bilan qorishib ketadi”. [11:66]

Qolaversa, asarda yana sakkiz qush ham borki, ular ham ma’lum ma’noda ramziylikka ega:

*Bor erdi Hudhud, Tovus, Qumri,
Humo-yu So‘fi-yu ham shoh To‘ti.
Yana Kabki xiromon, Foxta bor;
Bu vodiya xushalhon murg‘ bisyor.
Kelib vodiya‘a Bulbul qildi faryod,
Ko‘rub qushlarni Bulbul xurrami shod.
Necha kunlar qildi qushlar birla suhbat,
Bu qushlar birla Bulbul bo‘ldi ulfat.* [8:18]

Ushbu qushlardan Humoyun – himmatsiz shoh, Tovus – siyratiga emas, suvratiga zeb beruvchi, To‘ti – har neni o‘ylamay gapiruvchi nodon, Kabk – o‘ziga bino qo‘ygan, dimog‘dor, Qumri – ikkiyuzlamachi shayx, Foxta – soxta oshiq, So‘fiyo – riyokor so‘fi, Hudhud – xudbin zohidlarning tipik vakili bo‘lgan kimsalarning timsolidir.

Bulbul yuqoridagi 8 qush bilan savol-javob qilib, ularning hech biridan haqiqiy sirdosh topa

¹ Mumtoz adabiyotimizda Ya‘qubning o‘g‘li Yusufdan ayriliqdagi hayoti “Baytul-hazan” (G‘am uyi) sifatida tilga olingan. Shundan kelib chiqqan holda barcha oshiqlarning azobli lahzalari shu birikma bilan ifodalanib kelinadi.

² Ma’lumki, so‘fiar terminologiyasi bo‘yicha “oh” komil ishqning alomatidir. Jumladan, avtori noma’lum bo‘lib, so‘fistik terminlarning sharhiga bag‘ishlangan “Mir‘oti ushshoq” kitobida “oh” shunday izohlanadi: “oh– alomat va nishona kamol ishq do guynid...”

olmaganidan xafa bo'lib yurganida bir bog'bonga duch kelib qoladi. Bog'bon – ushbu dostoni yakka-yu yagona inson obrazi.

*Ko'rub Bulbulni bir mard jahoni,
Turub keldi qoshig'a bir zamoni.
Kelib so'rdi: "Bu Bulbulni sotarsan,
Bahosi necha tiyin ham aytursan".
Dedi Bulbul: "Qafasin birla o'n oltun,
Menga har kim o'n oltun bersa olsun".
Suyundi ul juvoni shavqi birla,
O'n oltunni sanadi zavqi birla. [8:45]*

Faqat yori visoliga yetishish niyatida bo'lgan Bulbul birdan hushyor tortib, ayriliqdan bir "oh" deb jon beradi. Buni ko'rgan Bog'bon faryod qilib, puli befoyda ketganidan afsuslanib, o'zini musht bilan urib o'ldiradi:

*Ko'rub muni sotib olgan juvoni,
Yaqosin yirtibon qildi fig'oni. [8:46]
Agar bilsam edim mundog' o'lumni,
Qachon zoye qilur erdim pulimni.
O'zini musht birla mard axmoq,
O'zini urdi joni chiqdi mutloq. [8:47]*

Bog'bon ushbu asarda dunyoga hirs qo'ygan, o'z nafsining quli bo'lgan kimsalar timsoli sifatida talqin qilinadi. Shunday odamlar borki, kim qanday holatda bo'lmasin faqat o'zini o'ylaydi, ya'ni boyligi uning uchun hamma narsa. Birovlarning azobli ahvoli ular uchun ahamiyatsiz. Bog'bon xuddi shunday nusxalarning timsolidir.

Ushbu dostoni Ollahga ishq Bulbulning Gulga bo'lgan ishq tarzi majoziy usul orqali ifodalangan.

Tasavvufiy ruhda "Gul va Bulbul" nomli yana bir nusxa mavjud bo'lib, u hali manbashunoslar-u adabiyotshunos olimlar tomonidan o'rganilmagan. Shu sababli ushbu manba ilm ahliga nomalumlilik qolmoqda. Mazkur noyob manba Buxoro davlat muzey qo'riqxonasi saqlanayotgan 262061/11 raqamli "Gul va Bulbul vasli" deb nomlangan Fazliy (Fuzuliyning o'g'li bo'lib, u "Fazliy" taxallusi bilan ijod etgan (ta'kid bizniki) qalamiga mansub toshbosmadir. Uning muqovasi qalin, ko'k rangli, karton qog'oz bo'lib, sahifa varaqlari silliq, sariqroq qog'ozda. Kitob turkiy tilning o'g'uz lahjasida ikki ustunda qora siyoh bilan yozilgan bo'lib, jami 67 sahifadan iborat. Dastlabki betining ostki qismida Yusuf bin Amir at-Tarjimon degan shaxsning mablag'i bilan payshanbada tamomlanganligi haqida ma'lumot berilgan. Kitobning oxirida, ya'ni kolofon qismida, asarning ko'chirilgan yili va vaqti keltirilgan. Bu ma'lumotlar arabchada berilgan bo'lib, unga ko'ra asar hijriy 1333-yil (milodiy 1915-yil) noyabr oyining 28-kuni ko'chirilgan.

Ushbu asarning bosh qahramonlari Gul va Bulbuldir. U quyidagicha mazmun bilan boshlangan:

*Qad bismilloh o'ldi ayla nigoh,
Gulban gulshani Kalomulloh.
Gulshan jon anga zebodir,*

*Bulbuli dil anga giryodir.
O'ldi har harfi bir guli rangin,
Bo'ldi ziynat anga gulshandin.
Bose bog'u bidoying baridir,
Gulshan janing guli taridir.
Haymi ustinda sen sultoni,
G'uncha og'zinda jola dandoni.
Alifi sarv bog'i rahmatdir,
G'unchayi zanbaq hidoyatdir.
Lome kim anda "Al" davlatdor,
O'ldi bog' vafoda zulfi nigor.
Ko'zliche bosi ayn ahsardir,
Yo iki toza g'uncha tardir. [2:2]*

Asosiy voqealar esa tong chog'i dunyoda quyosh chiqib, yashil bog'da bir gul ochilgani bilan ifodalangan:

*Subhkim dahra nur sochildi,
Bog'i xazroda bir gul ochildi. [2:15^b]*

Quyidagi baytda ushbu asar ijodkor tomonidan nima maqsadda yozilganligi bayon qilingan:

*Bulbul tabi o'lub suxanpardoz,
O'ldi Gul shavqina tarannumsoz. [2:65]*

Asarda Gul va Bulbul obrazidan tashqari Sabo ham borki, u asarda Nasim deb nomlangan. Nasim Bulbulning qalbida Gul ishqini solib qo'yishda vositachi bo'ladi. Shundan keyin Bulbul Gulning ishqida ming bir ko'yga tushadi:

*Ko'rdi payki Nasim u hayroni,
Ki u dilrah yoqdi dilla joni.
Shahrinoz ichra hafti hasan Gul,
Na g'am aylaran bek nag'ma Bulbul...
Bu tarifdin asiri mehnat-u g'am,
Muhtaloi balo, dard-u alam.
Ya'ni aftoda Bulbuli nolon,
Dardi ishq-ila aylayub afg'on. [2: 22-23]
Yoki:
Ul zamondaki Bulbuli g'amnok,
Siynasi xordin o'lub sad chok.
Shahri gulshanda aylayub uzlat,
Dasht-u sahroi ayladi rihlat. [2:44^a]*

Nasim obrazi voqea davomida Bulbulga Gulning vasliga yetishishida ko'maklashadi hamda unga rahnamo sifatida to'g'ri yo'l ko'rsatadi:

Dedi payki Nasimi ruhafzo:

“Chekma g‘am, shod o‘l, ey asiri balo”. [2:34^a]

Fazliyning ushbu asari tasavvufiy bo‘lib, Gul – Haq tamsili, Bulbul – chin solik, Nasim esa piri rahbar timsoli sifatida gavdalangan. Fazliy ushbu asarining xulosasini “qissadan hissa” shaklida bayon etgan:

*Qissadin hissadir murod oxir,
Qissaxonliq degil g‘araz zohir.
G‘arazim qissadin holdurur,
Sago va bego hasabi holdurur.
Va gula emdi murodi sharh edayin,
Qissa xatm o‘ldi hissaya kirayin. [2:65^a]*

Shoir o‘z dostonining ahamiyati, barcha kishilar uchun mo‘ljallanganligini va kitobining qadrini faxriya usulida ifodalab o‘tadi:

*Shuaro bundin olsa hissasni,
Hazz ide omma ko‘rsa qissasni.
Hosil o‘ldi naf‘i shomel-u omm,
O‘qisa hazz edar xos va avom.
Dahra bir yodgordir bu kitob,
O‘ldi har beti jannata bir bob...
Bu gulistoni aylayub tartib,
Lafz ma‘nisin aylaydim tarkib...
Bu kitob latifi darj etdim,
Necha kun ango umr xarj etdim. [2:66^b]*

Ya‘ni shoirlar bu kitobdan o‘rnak olsa, butun omma qissadan lazzat (hazz) olsa degan fikrlarni bayon etadi. Bu kitob xalqning barcha manfaatini o‘z ichiga olgan (shomel), shuning uchun xos va avom xalq buni o‘qisa, lazzat topadi. Shoir asarining har sahifasini jannatning bir bobiga qiyoslaydi hamda bu kitob dunyoda bir yodgorlik bo‘liq qolishini ta‘kidlaydi. Shoir kitobini gulistonga mengzab, bu yerda “lafz ma‘nisin aylaydim tarkib” deb ushbu kitobni yozish uchun umrining ancha yilini sarf qilganligini aytadi. Natijada latif bir quticha (darj), ya‘ni kitob paydo bo‘ldi kabi mazmunda o‘z asarining qiymatini bayon aylaydi.

Fazliy kitobining oxirida kishilarga hamda kotibga nasihat sifatida pandnoma bir fikr keltiradi va kishilar uning asarini o‘qib yod etishlari bilan tamomlaydi:

*U har kimsa aylaysa Xudoyi G‘afur,
Ikki kasdin jamolini mastur.
Birisi ulki o‘lmayub voqif,
Avvali istar iffati koshef.
O‘lmayub lafz va ma‘nisina xabir,
Ki zabar qil(s)a lafzni ki zir.
Lutf lafzina anfaol vayrah,
Vazn nazmina ixtilol vayrah.*

*Kamni kam qilib kamini afzun,
Avvale mavzun-u lo'nda nomavzun.
O'lmay iqtidori boij so'za,
O'qurin sona daxi beti buza.
Biri ul kotib xato pesha,
Ki xatodin chekar xat tesha.
Xattami vajh alaf-la ide xato,
Avvali xattandah sahv birla xato.
Bemahal nuqta aylaki ulgoh,
Yodi yod aylay panohi taboh. [2:66]*

Xulosa

Turli mualliflar tomonidan yaratilgan “Gul va Bulbul” asarlari, asosan, ularning tasavvufiy dunyoqarashidan shakllangan bo‘lib, ular ma’lum bir obrazlar orqali ifodalangan. Zero, obraz muayyan dunyoqarash bilan yo‘g‘rilgan aql mahsuli hamdir. Shobandaning “Gul – Bulbul” dos-tonidagi obrazlarning nomi odamlarga qo‘yilgan bo‘lib, muallif bu obrazlar yordamida inson-ning bir-biriga bo‘lgan kuchli muhabbati har qanday yovuzlikdan, mashaqqatlardan ustun tu-rishini ko‘rsatib bergan. Fazliy hamda har ikkala Salohiyning asari esa tasavvufona ruhdagi asar bo‘lgani uchun undagi obrazlarning ramzi ancha kuchli tasvirlangan. Bulbulning Sabo (Nasim) hamda qushlar bilan qilgan munozarasiga e’tibor berilsa, unda haqiqiy ishq, ya’ni Ollohga bo‘lgan muhabbat aks ettirilganini kuzatishimiz mumkin. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, Gul – Haqqa yetishish timsoli. Bulbul – Haq vasliga talabgor solik timsoli. Sabo (Nasim) – piri komil ramzidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *Adabiyot nazariyasi. 2 tomlik: 1-tom.* – Toshkent: Fan, 1978. – B.108.
2. *Fazliy. Gul va Bulbul vasli. Buxoro davlat muzey qo‘riqxonasi. Inv. № 262061/II.*
3. *Forscha – o‘zbekcha o‘quv lug‘ati. 2-nashri.* – T.: O‘qituvchi, 1983. – B.232.
4. *Komilov N. Tasavvuf.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2009. –B. 448.
5. *Muhammad Nosir. Nasaf va Kesh allomalari (IX-XX asrlar).* – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. –B. 128.
6. *O‘zbek adabiyoti. 4 tomlik. III tom.* – Toshkent: O‘zbekiston Davlat badiiy adabiyot nashri-yoti, 1959. – B. 800.
7. *O‘zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug‘at.* – Toshkent: Fan, 1953. 454-b.
8. *Salohiy. Gul va bulbul tasviri. O‘zFASHB, toshbosma inv. 577.*
9. *Salohiy. Gul va Bulbul. O‘zFA SHI, Asosiy fond, qo‘lyozma inv. № 3402-II.*
10. *Shebende. Lirika. Gul – Bilbil.* – Ashgabat: Ilim, 1978. – 184 b.
11. *Valixo‘jayev B. O‘zbek epik poeziyasi tarixidan.* – Toshkent: Fan, 1974. -152 b.

ISKANDAR MADG‘OZIYEV,

*Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi
katta ilmiy xodimi*

QORI ZOKIR SHE‘RIYATINING G‘OYAVIY-MAZMUNIIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: *Maqola XX asr boshlariga mansub andijonlik shoir Qori Zokir she‘rlarining g‘oyaviy-mazmuniy xususiyatlari, mavzu mundarijasi va ularning tasnifi masalalariga bag‘ishlangan. Shuningdek, shoirning diniy-tasavvufiy, ishqiy-lirik, ijtimoiy-falsafiy va maishiy mavzugagi she‘rlari, ularning g‘oyaviy yo‘nalishlari xususida so‘z yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *adabiy an‘analar, mavzular ko‘lami, tasavvuf, g‘azal, ishqiy lirika, tashbeh, poetik talqin, badiiy-estetik qarashlar, ijtimoiy motiv.*

Resume: *The article is devoted to the ideological and substantive features of Andijan poet Qori Zakir’s poems, their content and their classification. The poet’s poems on religious-mystical, romantic-lyrical, socio-philosophical and household themes, their ideological directions are discussed.*

Key words: *Literary traditions, scope of topics, mysticism, ghazal, romantic lyrics, allegory, poetic interpretation, artistic-aesthetic views, social motive.*

Qori Zokir she‘riyati Sharq mumtoz adabiyotida asrlar osha yashab, turli davrlarda ijtimoiy-siyosiy, madaniy muhit ta‘sirida turlicha ma‘no-mazmun kasb etib, ko‘plab so‘z san‘atkorlari, ulug‘ salafilar yuksak badiiy tafakkuri mahsuli o‘laroq rivojlangan, shuningdek, mavjud adabiy an‘analar negizida o‘zining mohiyatini va qamrovini kengaytirgan rang-barang hayotiy va xayoliy mavzulardagi asarlardan tarkib topgan. Qolaversa, shoir sifatida mumtoz adabiyotimiz tarixiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan va go‘zal badiiyat namunalariga ega bo‘lgan Andijon adabiy muhiti bag‘rida kamolga yetgandir.

Mumtoz adabiy an‘analar asosida qalam tebratgan ijodkorning asarlarida ifoda etilgan mavzular ko‘lami nihoyatda keng. Shu munosabat bilan ularni: 1) diniy-tasavvufiy, 2) ishqiy-lirik, 3) ijtimoiy-falsafiy hamda 4) ijtimoiy-maishiy kabi mavzuviiy yo‘nalishlarga ajratish mumkin. O‘z navbatida, bu yo‘nalishlar ham yana qator mavzularga tarkiblanadi. Quyida ularning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz.

Qori Zokir ijodiyotida **diniy-tasavvufiy** mazmundagi she‘rlar asosiy o‘rin egallaydi. Ehtimol, buning zahirida shoirning chuqur islomiy tarbiya olganligi, hofizi Qur‘on, diniy ilmlarni mukammal egallaganligi yotar. Har holda uning ijodida shunga muvofiq mavzular, diniy-tasavvufiy mavzuga yondashuv, muhokama va xulosalar ustunlik qiladi. Bunday nuqtalar shoirning, ayniqsa, hamd, na‘t va munojot tarzidagi g‘azallarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu kabi g‘azallar an‘anaviy Sharq mumtoz she‘riyatida “orifona” g‘azallar deb yuritilishi ma‘lum. Shu munosabat bilan ularning mavzusi, g‘oyaviy mazmuni va obrazlar tizimi to‘g‘risida atoqli olim va shoir Maq-sud Shayxzodaning quyidagi fikrlarini yodga olish maqsadga muvofiq: “...Orifona g‘azallarining mazmuni vujud butunligi (tangri) bo‘lib, tasavvufning ma‘naviy tayanchini tashkil etadi. Vahdati vujud butun g‘azaliyotga tafsilot, suratlar, detallar baxsh etadi. Bu xil g‘azallarining obrazlari ham,

yo'nalishi ham boshqa oqimlardan tamomila ayriladi. Obid va ma'bud, qosid va maqsud, nozir va manzur, xoliq va maxluq, mast va maxmur, shoh va dastur, foniy va boqiy, odam va olam, Muso va Fir'avn, zohir va botin, zarra va oftob va hokazolar orifona lirikani chuqur oziqlantirib turadi" [Shayxzoda, 1972: 361-362].

Qori Zokir qator g'azallarida tasavvuf ta'limotining asosi hisoblangan ilohiy ishq mohiyatini tafsilli tarzda bayon etishga harakat qiladi. Buni uning "Ishq" radifli g'azali misolida ko'ramiz.

Shoir ko'nglida ishq-muhabbat asari bo'lgan oshiqning ko'ksini bamisoli ishq gavharini saqlovchi sadafga qiyoslaydi. Ishq hosil bo'lishi uchun esa unga Yor jamolining jilvasi va shavqi-ning o'ti zarurligi ta'kidlanadi:

*Bo'lsa kimi ko'nglida osor ishq,
Ko'ksi sadafdurki guharvor ishq.*

*Husni guli jilva qilub, ochilub,
Shavq o'tidin bo'ldi xabardor ishq.* [Qori Zokir: 42]

Keyingi o'rinda chin oshiq ishq yo'lida chekkan ranj-u mehnatlar bejiz ketmasligi aytilib, Qur'oni Karim hikoyatlaridan tamsil olgan holda qalbi Haq ishqida yongan Ibrohim Xalilulloh (majozan chin oshiq) jisman mahv etish uchun garchi olovga tashlansa-da, bilaks bu otashgoh uni yondirmay, ishq chechaklari ochilgan gulzorga aylangani bilan o'zaro muqoyasa qilinadi:

*Yonsa kishi sidq ila ishq o'tig'a,
Buyla Xalil otashi gulzor ishq.*

Shoir ijodida parvona badiiy timsoli aksar o'rinlarda kelib, o'zining ifoda maqsadiga ko'ra chin fidokor oshiqning umumlashma obrazi sifatida gavdalanadi:

*O'tg'a urib o'zini parvonai
Ayladi otashg'a sazovor ishq.*

Haqiqiy oshiq maqsad yo'lida sobit turishi, fikr-u yodi yor xayoli bilan band, uning diydoriga erishish mayliga kuchli bog'langan bo'lishi ishq talabidir. Ma'shuqning husni jamoli oshiqqa tushgach, uning aksidan ishq nuri bamisoli oyinadagidek jilvalanishi so'z o'yini tarzida ifodalanar ekan, g'azal intihosidan avval mashhur so'fiy Mansur Xalloyga ishora qilinadi:

*Haq dedi-yu xalq ani nohaq dedi,
Loyiq "anal-Haq"ni qilub dor ishq.*

Tasavvuf namoyandalariniig fikricha, Mansurning mazkur holati "fano" yoki "o'zlikdan kechish" deyilib, Allohning fazl-u rahmati natijasi hisoblanadi. Solik o'zining fanoga erishganligini bilmasa, bu fanoning oliy bosqichi hisoblanadi. Shuning uchun ham u "anal-Haq" (men Haqman) deganida fano holida bo'lib, o'zini yo'qotgan va Xudoga ruhan bog'lanib ketgan edi [Abdulkhakim Tabibiy, 1356: 81].

Maqta'da shoir o'z fikriga xulosa yasarkan, tasavvuf istilohlaridan ayog' (qadah, kosa) va may timsollariga murojaat qiladi hamda ishq kosasida may ichib, ko'ngli ilohiy ishq sirlariga ma'dan (kon) bo'lganini obrazli tarzda ifoda qiladi:

*Zokir ichar ishq ayog'ida may,
Ko'ngli bo'lur ma'dani asror ishq.*

Qori Zokirning ayni yo'nalishdagi boshqa she'rlarida ham haqiqiy ishq va unga yetish yo'llari haqida so'z yuritiladi:

*Sun, ey soqiy, vahdat mayidin sharob,
Yotay to ba ro'zi jazo masti xob.* [Qori Zokir: 60]

Odatda, tasavvufiy she'riyatda ramz-timsollar orqali tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni, falsafiy g'oya va umumlashmalarni berish an'anadir. Bu o'rinda soqiy obrazi oshiqni Haq vasliga yetkazuvchi vosita, tariqatga kirgan solikning rahnamosi, piri hisoblanadi. Pir Haq ishqidan ogoh etgach, mast bo'lgan oshiq to ro'zi qiyomatgacha shu ko'yda yuradi.

*Tushub zarra jomi may aksidin
Bo'lur ul qorong'u ko'ngul oftob.*

Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, Inson yaratilganda uning tanasiga Allohning nafasi kiradi va u tiriladi. Ana shu nafas Allohning bir zarrasi, shuning uchun ham inson qadrli, sharaflil zotdir. Insonning qorong'u tanasi ichiga ko'ngil joylangan esa-da, Haqning zarra nafasi bo'lgani uchun, oshiq vahdat mayidan nasibador bo'lgani uchun u go'yo oftob darajasida munavvardir.

*Ko'ngil lavhida g'ussa qolmagay,
Na tashvishi olam, na fikri azob.*

Demak, ko'ngilga zarra nur tushgach, unda hech qanday g'ussa, olamning tashvish-u azoblari qolmaydi. Oshiq Yaratgandan umid bilan karam qilishini so'raydi. Keyingi o'rinda may o'rniga dil xunidan qon yutayotganini obrazli tasvirlaydi:

*May o'rnig'a dil xunidan qon yutub
G'izo daf' andog' jigarlar kabob.*

Qori Zokir ijodida tasavvuf tariqati, so'fiylik ta'limoti g'oyalari, ilohiy ishq tarannumi, islom falsafasi, Qur'oni Karim oyatlari va hadisi shariflar mazmuni xususida so'z borgan, ularning mohiyati teran mushohada qilingan asarlar merosining salmoqli qismini tashkil qiladi. Shu boisdan shoir ijodiy merosining mavzu jihatidan umumiy tasnifi uchun yuqoridagilar bilan qanoatlanib, bu mavzudagi she'rlar haqidagi fikrlarimizni shu yerda muxtasar qilamiz.

An'anaviy Sharq mumtoz she'riyatidagi eng faol janr g'azal ekanligi barchaga ayon. Shoirning **ishqiy-lirik** ijodida ham g'azal asosiy o'rin egallaydi. Mavjud an'analarda sobitlik hamma Sharq g'azalnavislarida bo'lgani kabi, Qori Zokir ijodida ham mavzu jihatidan *g'azalning yetakchi mavzui* ustuvor ekanligi ko'zga tashlanadi. Bilamizki, g'azalning bosh mavzusi ishq hisoblanib, o'zining mana shu mavzuiy aniqligi va ma'lum darajada mavzu doirasi cheklanganligi uchun o'ziga xos mohiyat kasb etadi. Binobarin, g'azal janridagi mazkur mavzuviy ustuvorlik to ayni davrgacha u bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanib, boyib kelgani ham kunday ravshan. Zotan, bunga Qori Zokir g'azaliyoti ham yaqqol misol bo'la oladi.

She'riyatning azaliy va abadiy mavzusi sanalgan ishq bobida samodagi yulduzlar yoxud sahodagi qum zarralari qadar asarlar yaratilgan desak, o'ylaymanki, mubolag'a bo'lmaydi. Zero,

qo'liga qalam olib, ijodga chog'langan shoir yo'qki, ishq-muhabbat to'g'risida biror misra she'r bitmagan, qalbi to'ridagi bu sira inja tuyg'ularini qog'ozga tushirmagan bo'lsa. Shu munosabat bilan an'anaviy Sharq mumtoz she'riyatiga mansub ushbu mavzuga bag'ishlangan asarlarning deyarli barchasida shoirlar ishq mohiyatini keng ochib berishga, uning ta'rif-u tavsifini o'ziga xos ohorli tashbihlar va tamsillar orqali izohlashga harakat qilganlar. Ishqning inson hayotidagi o'rni va ahamiyati haqida Hazrat Alisher Navoiy, jumladan:

*Bo'lmasa ishq, ikki jahon bo'lmasun,
Ikki jahon demaki, jon bo'lmasun, -*

deganlar va yana "Ishqsiz ul tanki, aning joni yo'q" [Navoiy, 1901: 45] deb bilganlar.

Salaflar yo'lini mahkam tutgan Qori Zokir g'azaliyotida ham ishq ta'rifiga bag'ishlangan o'rinlar ko'plab uchraydi. "Yaxshi" radifli g'azalida shoir ishqsiz odamni bamisoli devor surat deya, undan ishq o'tiga o'zini urgan parvonani afzal bilishini ta'kidlaydi:

*Muqarrar bemuhabbat odami devor suratdan,
O'zini(ng) ishq o'tig'a o'rtagan parvonalar yaxshi.* [Qori Zokir: 148]

"Emas" radifli g'azalida ham ayni fikrlarini davom ettirib ishq talabgori, ya'ni qalbi ishqqa moyil bo'lmagan kishini bamisoli jonsiz toshga tashbih etadi. Yoki keyingi o'rinda bunday kaslar-ni hayvonga mengzaydi:

*Kimki o'shal tolibi jonon emas,
Mahzu jamod ulki tirik jon emas.*

*Bo'lsa magar joni oni ishqsiz,
Chin buki hayvonlig'i yalg'on emas.* [Qori Zokir: 24]

Ayni paytda mazkur misralarni xalq orasida mashhur "Ishqi yo'q eshak, dardi yo'q kesak" maqolining o'ziga xos poetik talqini ham deyish mumkin. Qolaversa, bu satrlar joduzabon shoira Nodiraning:

*Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsen muhabbat ixtiyor et,* [Nodira, 1963: 96]

misralari bilan ham o'zaro hamohang tarzda umumiy ma'no-mazmun kasb etadi.

Shoir g'azal maqta'ida ishq ahlining ma'naviy-axloqiy qiyofasi xususida to'xtalib, insonning ham ichki, ham tashqi dunyosi o'zaro bir-biriga muvofiq bo'lishi, ya'ni sirtidan "oshiqnamo" ko'rinib, botinini fisq-fasod egallagan bo'lsa, undaylar riyokor va fosiq kimsalardir, zinhor zikr ahli yoxud "loyiqi iymon" emas, deya xulosa yasaydi:

*Zohiri ishq, botini fisq o'lsa kim,
Zokir emas, loyiqi iymon emas, -
Zotan, shoirning o'zi bu borada namuna ko'rsatib, boshqa bir o'rinda:
Zokir o'zim, tolibi ma'shuq o'zim,
Ishq mudarrislari bergan sabaq,* [Qori Zokir: 41]

deydi. E'tibor berilsa, ikkinchi misrada shoir o'zining shundayligi, ya'ni ichi va tashi birligiga "ishq mudarrislari"dan saboq olgani sababligini ta'kidlaydi. Aytish mumkinki, bu yerda Qori

Zokir an'anaga sodiqlikni, o'tmishdagi shoirlar, so'fiylar, ulamolar ko'rsatgan yo'ldan borishning ahamiyatini nazarda tutmoqda.

Qori Zokir hasbi hol tarzida bitgan "Istar" radifli g'azalida ishq odobi xususida to'xtalib o'tadi. Ya'ni haqiqiy oshiqlar o'z ishqini eldan yashirin, sof holda saqlashi, oshkora "o'ldim-kuydim" deyish ishq rasmi emasligi, bunday deyuvchilar esa yolg'onchi oshiqlar ekanligini aytadi:

*Qilurmu oshkoro bilmasun yolg'onchi oshiqlar,
Muhabbatlik kishi chin ishqni eldin nihon istar.* [Qori Zokir: 255]

G'azal tugallanmasida shoir ishqsiz kimsalarni sahrodagi qarg'a-quzg'unlarga qiyoslab, oshiq-larni ishq gulzorida har sahar fig'on qiluvchi bulbulga tashbih qiladi:

*Na bilsun ishq elin sahroda yurgan qarg'a-quzg'unlar,
Chamanda har sahar Zokir kabi bulbul fig'on istar.*

Bir qarashda mazkur misralar an'anaviy Sharq she'riyatiga xos ishq mavzusining oddiy bir namunasi sifatida ko'rinadi, biroq, ayni paytda unda shoirning ruhiy dunyosi, badiiy-estetik qarashlari go'zal tarzda namoyon bo'ladi.

Umuman shoirning diniy-tasavvufiy, ishqiy-lirik mazmundagi she'rlarida ijtimoiy motivlar ham uyg'un holda namoyon bo'ladi. Buning zamirida esa shoir hayotidagi talato'plar, zamon kaj-raftorliklaridan shikoyat va norozilik, mustabid tuzumning ilm ahllariga, xususan, diniy ulamolariga nisbatan tazyiqining benihoyaligi yotadi. Qori Zokir Fuzuliy g'azaliga muxammas bog'lash asnosida qalbidagi bu xil kechinmalarini quyidagicha ifoda qiladi:

*Falak kajravlig'idan siyna choku ham jigar biryon,
Zamona inqilobidan dilim qonu ko'zim giryon,
Bu asrorimni har doim tutardim xalqdan pinhon,
Kimakim dardimi izhor qildim istayub darmon,
O'zimdanda ham batar yuz darda oni muhtalo ko'rdim.* [Qori Zokir: 231]

Bilamizki, har qanday badiiy asar g'oyasi muallifning o'z zamonasi va unda tutgan ijtimoiy mavqei hamda o'rniga, shuningdek, dunyoqarashi, ilmiy darajasi va eng muhimi – iste'dodiga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shoirning "zamona inqilobidan" ko'zi yoshli, bu sirni "xalqdan pinhon" tutishga majburligini aytishi, atrofidagilarni esa o'zidan ham "batar yuz darda muhtalo" ko'rishi Stalin davridagi qo'rquv saltanatidan yuragi zarda bo'lganini ko'rsatadi. Qarang, shoir aytish mumkin bo'lmagan gaplarni ham an'ana to'niga o'rab aytishga yo'l topadi. Ta'kidlanganidek, Qori Zokir yashagan davr murakkab va ziddiyatli voqea-hodisalarga boy tarzda kechgan. Bu uning ijtimoiy mavzulardagi qator she'rlarida o'z aksini topgan:

*Rost bukim ushbu zamon ahlini,
Shohi xato ketti, gadosi g'alat.* [Qori Zokir: 31]

Yoki:

*Vo ajabo, turfa zamon bo'ldi hayf,
Chunki zamon ahli yamon bo'ldi hayf.* [Qori Zokir: 39]

Shoirga ko'ra, "raqib" mustabid tuzum, insonlarni din-u diyonatdan – Yaratganning "ishq"idan, toat-ibodatdan to'sganlar, ayirganlar. Biroq shoir u qadar tushkunlikka berilmaslikka

harakat qiladi. Qalbi tug'yonga kelgan vaqtlarda Xudoning cheksiz marhamatidan umidvor holda "munojot"lar qiladi. Hayoti so'ngida yaratgan g'azallarining birida u quyidagicha yozgan edi:

*Qo'lungdan kelsa berma bu zamonni ixtilotidan
Hazar qil, fitnasidan ibrat ol, monandi anqosen.* [Qori Zokir: 289]

Bu yerda shoir o'ziga qarata nasihat tarzida "zamonning yo'ldan ozdiruvchi fitnalariga dil berma, undan hazar qil" deya xitob qiladi. Ayni paytda u zamon motivi orqali mustabid sho'rolar tuzumining noshoyista siyosatidan norozilik kayfiyatini ochiq tarzda shu yo'sin chuqur qalb tug'yoni bilan ta'sirli ifoda qilishi barobarida, zamon buqalamunlari bo'lgan ikkiyuzlamachi kaslarga pisanda qilgan holda o'zini "monandi anqo" deb ataydi.

Keyingi baytda shoir zamon va zamona ahlining axloqiy tubanligi borasida o'z e'tirozini bayon qilarkan, ularni suvratparastlar deb nomlaydi. Ya'ni insonni tashqi ko'rinishi – zohiriga qarab muomala qilinishini qoralab, uning qalb go'zalligi birlamchi omil ekanligiga urg'u berib o'tadi:

*Zamon suvratparastdur ko'rsalar hech kim pisand etmas,
Nechunkim el ko'zicha zohiring suratda rasvosen.*

Qori Zokir din oyog'osti, ahli ilmlar qadsiz va diniy qadriyatlar toptalgan, musulmonlar beo'bro' bo'lganidan qattiq taassuf qiladi. Shuningdek, sanab o'tilgan "fazilatlar" sabab garchi "osmondan tushgan Iso" bo'lsa-da zamona ahli huzurida nazar topmasligiga imoni komil bo'ladi:

*Zamon ahlig'a qadring yo'q budur aybing musulmonsan,
Agarchi bu zamonda osmondan tushgan Isosen.*

Yuqoridagi fikrlar davomida shoir ilm ahli haqiqatdan, agarchi "o'lukni tirguzuvchi Maseh"dek so'zlasa-da, gaplari e'tiborsiz ekani, ovozlari bo'g'iqlik va haq-huquqlari poymol etilgani, inson sifatida esa o'z qadr-qimmatini butkul yo'qotganini o'tkir alam, chuqur iztirob ostida qalamga oladi:

*Haqiqat so'zlasang hechkim so'zingni e'tibor etmas,
Agarchandi takallum vaqtida go'yo Masehosan.*

Darhaqiqat, sho'ro hokimiyati o'z mavqeini nisbatan mustahkamlab olganidan so'ng, diqqat-e'tiborini din va dindorlarga qarshi qaratganligi tarixdan ma'lum. Xususan, 1928-29-yillarda butun mamlakat bo'ylab dinga qarshi ayovsiz kurash olib borish yuzasidan tashviqot kampaniyasining avj olishi, masjid-madrasalarning to'la yopilishi, ulamolarning quvg'in va qatag'on qilinishi din-u diyonatli, o'z davrining yetuk olimi sanalgan Mavlono Qori Zokirni ham chuqur tahlika va iztirobga solishi tabiiy edi. Zero, buning asari shoirning o'sha davrda yaratgan qator she'rlarida ham zuhur topgan:

*Boshlar ketti, valekin qoldilar beboshlar,
Yoshlar bosh o'ldi, ammo boshlar bo'ldi oyog'.* [Qori Zokir: 169]

Keltirilgan baytda qatag'on davri mashinasining hamma sohani birdek "o'rib" o'tgani, bunda pichoqqa ilingudek bosh bo'lsaki ketganini juda yaxshi anglay olgan odamning fikri ifodalanganini anglash qiyin emas. Shoir "boshlar ketti" birikmasidagi "bosh" so'zining ko'pma'noli ekanligidan

mohirona foydalangan. Ya'ni bunda ham "jisman mahv etilganlik" ma'nosi, ham "yetakchilar, har sohaning peshlari, ilg'orlari" degan ma'no ifodalanadi. Shu bilan bog'liq holda ustalik bilan so'z o'yini qilib, jamiyatni boshqarish "beboshlarga" – haqiqatda yetakchi bo'lmagan, iqtidori buning uchun yetarli bo'lmaganlarga qolganidan afsusini izhor etadi. Bular Qori Zokir hamisha jamiyat ichida, xalqning dard-tashvishlariga sherik bo'lib yashagani, haqiqiy ahvoldan yaxshigina xabardor bo'lgani, ustuvor ijtimoiy kayfiyatni teran his qilganini ko'rsatadi. Shoirning boshqa bir she'rida ham ayni zamon manzaralari ta'sirchan bo'yoqlar orqali obrazli tarzda tasvirlanadi:

*Za'fekan, yo Rab, mizojim, dod davron zulmidan,
Oshiqi bechoralarning dardi bedarmon ekan.*

*Negakim bemehr davron dun elig'a oshino,
Bu sabab ahli xiradlarning yuragi qon ekan.*

*Kimsa donodurki davron judidan ozurdalig',
Kimki nodon erdi davron davrida xandon ekan.* [Qori Zokir: 142]

Ko'rib turganimizdek, keltirilgan parchada zamondan shikoyat mumtoz she'riyat an'anasiga muvofiq – konkret vaqt va hodisaga aniq bog'lanmagan bir tarzda ifodalanagan. Biroq ularni shoir ijodi kontekstida, masalan, yuqorida ko'rib o'tilgan she'rlar kontekstida olsak, zamon konkretlashadi – o'z davri ijtimoiy hayotdagi shoirni o'rta holatlar ang'latadi.

Qori Zokir ijtimoiy she'riyatining eng yaxshi namunalari ko'proq uning keksalik davri mahsuli bo'lib, ular ijodkorning bevosita o'z umri sarhisobi, qolaversa, hayotiy tajribalari natijasida yuzaga kelgan xulosalari, o'zining olam va odam haqidagi tugal shakllanib ulgurgan falsafiy qarashlariga tayanib zamona holatiga, undagi o'zi va atrofidagilarga bahosi, iztirobli o'ylovlarining in'ikosi o'laroq yaratilgan deyish mumkin.

Jumladan, shoir "Yo'q" radifli g'azalida inson hayoti mohiyati xususida o'z xulosalarini bayon qiladi. G'azal matla'ida "Qur'oni Karim"ning "Balad" surasi 4 oyati: "*Batahqiq, Biz insonni mashaqqatda yaratdik*" [Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, 2015: 594] hamda "Yosin" surasining 55 oyati [Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, 2015: 444] mazmunini badiiy ifoda etishga harakat qiladi. Ya'ni bu dunyo mashaqqatlardan iboratligi, inson dunyoga kelgan kunidanoq tiriklik g'amida umr kechirishga mahkumligi, biroq buning vaqtinchaligi, oxiratda bandalarning abadiy saodat manzili jannat bo'lib, unda inson ranj-u mehnatdan holi ekanligi aytiladi:

*Xudovandim kalomida dedi: "Dunyoda rohat yo'q.
Kirib ko'rgil magar jannatda rohat bor, mehnat yo'q."* [Qori Zokir: 253]

Aql egalari uchun "dunyoda rohat yo'q"ligi mohiyatini izohlash maqsadida shoir qadim manbalardan tamsil olaroq Nosiruddin Rabg'uziyning mashhur "Qisasul anbiyo"sidan Odam alay-hissalom qissasida keltirilgan: "*Qirq kun ul tuproq uza yog'mur yog'di, o'tuz to'quz kun qazg'u yog'muri yog'di, bir kun sevinch yog'muri yog'di. Ul yo'ldin Odamg'a sevunchdin qazg'u ortug'roq bo'ldi.*" [Rabg'uziy, 1990: 16] jummalari mazmunini keyingi ikki baytga singdiradi:

*Nechun boroni g'am o'ttuz to'quz kun yog'di qolibg'a,
Shuning-chun odam avlodida bir soat farog'at yo'q.*

*Yog'ub o'ttuz to'quz kun, yog'di bir kun shodlik yamg'ur;
Aql aksar qoshida shodliq qilmoqqa fursat yo'q.*

Inson dunyoda yashar ekan uni obod qilish uchun mehnat qiladi. Yaratgan ham uning rizqini mehnat orqali ato qiladi. Hatto tirikchilik manbai hisoblangan dehqonchilik ham mehnatsiz samar bermaydi. Shu bois kim agar dunyoda rohat topishni istasa, avval mehnat qilishi lozimligi uqdiriladi. Bu borada u *“Mehnat qilmay rohat ko'rmas – urug' sepmay ekin o'rmas”*, *“Mehnat qilib topganing – qand-u asal totganing”* va boshqa shu kabi xalq maqollari mazmunini qayta badiiy talqin qiladi:

*Agarchi bu jahon obod, ammo koni mehnat ham,
Biling hosil talabkim bo'lsa bemehnat ziroat yo'q.*

*Kimi dunyoda rohat istasa avval qilur mehnat,
Nechunkim obi otash topmasa bir kosa sharbat yo'q.*

Keyingi qator baytlarda shoir o'ziga oyna tutgan holda, keksalik mashaqqatlaridan so'z boshlab, o'z umrini, amallarini sarhisob qilishga chog'lanadi. Bandalik odobini haddi a'losi qadar yetkazib, o'z-o'zini malomat qiladi. Ya'ni yoshlik paytlarini o'yin-kulgu, dunyo hoy-u havaslariga berilib o'tkazgani, ko'proq savob amallar qilishga ulgurolmaganligi, gunohlari haddan ortiqligi, aksar vaqtini behuda ishlarga sarf etganini ta'kidlab, pirovardida *“ekkanlarim don o'rnig'a yig'dim samon bo'ldi”* deya iztirob chekadi. Aslini olganda bu *“iqornoma”* butun umrini yoshlar tarbiyasi va ularning kamoloti, bilim olishi uchun bag'ishlagan keksa ustozning yosh avlodga qaratilgan o'ziga xos nasihat usuli ham bo'lib, o'z xatolarini sanash va ochiq-oydin tan olish orqali, ulardan to'g'ri xulosa chiqarish va ibrat olishlarini ko'zda tutadi. Buni shoirning *“Ko'ringlar, bu zamonda mendin o'zga katta ibrat yo'q”* degan so'zlaridan ham bilishimiz mumkin.

Umuman olganda, shoir ijodida inson umri mazmuni va hayot mohiyatini izohlashga bag'ishlangan she'rlar ko'pchilikni tashkil etib, ularning barida ijodkorning bu boradagi falsafiy mu-shohadalari umumlashma tarzida o'z tajassumini topgan. Bunga misol o'laroq uning *“Aziz”* va *“Boq”* radifli hamda *“Kelmadi bu bog'i jahon toza bog'”* misralari bilan boshlangan g'azallarini ko'rsatishimiz mumkin.

Aksar ijod ahlida bo'lganidek, Qori Zokir she'riyatida ham ma'rifiy-axloqiy masalalarga keng o'rin ajratilgan. Zotan, salkam 40 yillik umrini yosh avlod ta'lim-tarbiyasiga bag'ishlagan, ularni ma'nan yetuk va barkamol bo'lib yetishishida sidqi dildan mehnat qilgan ustoz ijodkor she'riyatida bunday mavzularning bo'lishi tabiiydir. Shu munosabat bilan ham Qori Zokir shoir sifatida o'z ijodi orqali insondagi yuksak va tuban axloqiy sifatlarni hayotiy misollar vositasida jonli tarzda ifoda qilishga intiladi. Ayni paytda ularda insonparvarlik, komil inson, nafs tarbiyasi, qalb pokligi, ezgu amallar qilishga targ'ib g'oyalari ustuvorlik qiladi. Shoir mazkur g'oyalarni yetkazishda nasihat usulidan foydalanadi. Bunga misol tariqasida uning *“Bilgil”* radifli g'azalini ko'rsatish mumkin.

Shoir aytajak so'zlari insonni komillik martabalari sari yuksalib borishida dasturulamal o'laroq xizmat qilishini ko'zlagan holda, o'z fikrlarini yanada ta'sirliroq tarzda ifodalash yo'lidan boradi. Ya'ni quyida aytiluvchi har bir so'zni go'yoki ruhsiz tanaga jon bag'ishlovchi *“Maseh anfosi”* deb bilishini uqdirarkan, she'r avvalidanoq o'quvchi diqqatini jalb etib, sergak tortishga undaydi:

*Bo'tam, har bir so'zumni oncha bilgil,
Maseh anfosi go'yo joncha bilgil. [Qori Zokir: 78]*

Dushmanning ishi insonni yo‘ldan ozdirish. Shu boisdan uning hech bir so‘ziga ishonib bo‘lmaydi, garchi u rost so‘zlasa ham. Bunga shaytonning insonga azaliy dushmanligi yaqqol misoldir. Dushmanning katta-kichigi bo‘lmaydi, u hattoki kichik gajdum (chayon) bo‘lsa-da bee’tibor bo‘lma, uni “askari yopon”cha bil”¹ deydi shoir keyingi o‘rinda:

*Kichikdur dushmaning gajdumcha bordur,
Valekin askari yoponcha bilgil.*

Beg‘araz oqil do‘stlarni qadrlash lozim, zotan og‘ir damlarda ularning so‘zi go‘yo Luqmoni hakim davosidek qalbga malham bo‘ladi. Tuhmat balosi kishi obro‘siga, sha‘niga putur yetkazadi. Shoir ta‘biricha, ko‘zaga darz yetdimi, uni butlash maholdir!

*Kishig‘a nuqs ekan xalq ittihomi,
Yorilgan ko‘zani sing‘oncha bilgil.*

Garchi kichik bo‘lsa-da nasihatlariga e‘tiborsiz qaramaslik darkor, zero, qatradek pand zamirida bepoyon dengizlarga tatigulik hikmat yashiringan bo‘lishi hech gap emas. Zotan nasihat “sharbat” kishidagi xudbinlik illati uchun ham davodir:

*Bo‘lurmu dardi xudbinlig‘ davosi,
Nasihat sharbati darmoncha bilgil.*

Ma‘lumki, Islom dini ta‘limotida eng muqaddas manba bu Haq Taoloning mo‘jiz kalomi “Qur‘oni Karim”dir. Undan keyingi o‘rinda esa Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamning Hadisi shariflari turadi. Shu boisdan har ikki muqaddas manbada keltirilgan so‘zlarga amal qilish musulmonlar uchun farzi ayndir:

*Hadisi Mustafo mazmunlarini,
Kalomi oyati Qur‘oncha bilgil.*

Ilm inson qalbining chirog‘i, uni yorituvchi, ravshan qiluvchi nurdir. Shu boisdan shoir uni sof iymon gavhari bilan tenglashtiradi. Biroq, ilmiga amal qilmaslik “dinu dilg‘a ofat”dir deya, shaytoni la‘inni misol keltiradi:

*Amalsiz ilm dinu dilg‘a ofat,
Aning af‘olini shaytoncha bilgil.*

Kimsada din-u diyonat bo‘lmas ekan, uning hayvondan hech bir farqi yo‘qdir. “Kim agar hayoti dunyoda pul jamg‘arishni donolikdan deb bilsa, sen undaylarni nodon deb bil”, deydi shoir keyingi o‘rinda. Shu qatorda fikrini quvvatlab dunyoning bebaqoligi, inson unda bir nafaslik mehmon ekanligini qayd etarkan, insonni “jahon amlokini(ng) mag‘ruri” bo‘lmaslikka chaqiradi. Shoir nazdida dunyo bamisoli oxirat ziratgohidir, odamzod esa o‘z amallari bilan oxiratga zahira hozirlovchi dehqonga qiyoslanadi:

¹ Yapon askari obrazi 1904-1905-yilgi rus-yapon urushi davrida matbuot orqali ommalashgan. Xususan, ayrim zakiy ijodkorlar o‘z asarlarida bu timsolni muvaffaqiyatli qo‘llagan. O‘zbek she‘riyatida mazkur obraz Karimbek Kamiy ijodida ham kuzatilgan – I.M. Bu haqida qarang: Oltinbek O. Karimbek Kamiy – milliy uyg‘onish shoiri. – Toshkent: Muharrir, 2018. – 68-69 betlar.

*Ziroatgohi uqbodur bu dunyo,
Bu dunyo xalqini dehqoncha bilgil.*

Qori Zokirning yoshlar ta'lim-tarbiyasi, ularning ilm olishi targ'ibiga qaratilgan ko'plab she'rlari borki, ularda shoirning ma'rifiy qarashlari o'z aksini topgan. Shoir bu nav she'rlari orqali avvalo o'z farzandlarini, qolaversa shogirdlarini ilm urfonga chorlaydi. Jumladan, katta o'g'li Muhammad Sobirjonni o'n yoshga to'lganda Andijon madrasasiga tahsil uchun bergan ma'rifatli ota farzandi holidan xabardor bo'lish maqsadida yo'llagan maktublarining birida "*Ulum bahrina cho'mgach, tering durri maqsud*" deya uning oldiga ulug' maqsadlar qo'yadi. Yoki Yusufjon ismli navjuvon yigitga atab bitgan muvashshah-g'azalida, otalarcha mehribonlik bilan uni ruhlantirib, ilm olishga bo'lgan rag'batini yanada orttirishga harakat qiladi:

*Pistai bemag'z bo'lsa qadri yo'q bozorda,
Yoshlik holatda qandog'senki ma'nodon ajab.*

*Jon o'g'lim, qobiliyyat sandadur, hushyor bo'l,
Sa'y qilsang bo'lg'udek seni qoriyi Qur'on ajab.*

*Ey bo'tam, xizmat qilub olg'il duo ustoddan,
Har kimi olsa duo oxir bo'lur sulton, ajab.* [Qori Zokir: 136]

Qori Zokirning nasihat tarzida aytilgan 6 baytdan iborat "Ayo farzandi jonim, ko'chalarda o'ynamasdan ket" misrasi bilan boshlanuvchi g'azali ham bo'lib, u o'tgan asrning 20-yillarida yaratilgandir. Shoir o'z farzandiga qarata nasihat qilar ekan, uni ko'cha-ko'ylarda behuda vaqt o'tkazmaslikka, bekorchi o'yinlar bilan band bo'lmay, ilm bilan mashg'ul bo'lishga, shuningdek, o'zaro hushyor va xushmuomala bo'lish, behuda so'zlardan tiyilish, noma'qul kishilar bilan do'st bo'lmaslik va ularning ra'yiga kirmaslikni uqtiradi, "*O'zingni bilmayin ibni faloniy chog'lamasdan ket*" deya kamtar va tavoze'li bo'lishga chaqiradi.

Yuqorida ko'rib o'tganimiz Qori Zokirning rang-barang mavzulardagi betakror she'riyati tahlili shuni ko'rsatadiki, serqirra shoir ijodining mavzular ko'lami g'oyat darajada keng. Shoir o'z davrining tipik ijodkori sifatida zamondosh adiblar bilan mushtarak holda, o'tmish salafilar tamal toshini qo'ygan, rivojlantirgan va boyitgan adabiy an'analar asosida qalam tebratib, o'zining yuksak mahorati, ijodiy sajiyasi hamda keng dunyoqarashi orqali takrorlanmas go'zal badiiyat namunalarini yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muhammad Yusuf Shayx Muhammad Sodiq. *Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolari tarjimasi*. – Toshkent: "Hilol-nashr", 2015. – B. 640.
2. Navoiy A. *Xamsa*. – Toshkent: O.A.Portsev tipo-litografiyasi, 1323/1901. – B. 512.
3. Nodira. *Devon*. – Toshkent: O'zbekiston "Fan" nashriyoti, 1963. – B. 619.
4. Oltinbek O. *Karimbek Kamiy – milliy uyg'onish shoiri*. – Toshkent: Muharrir, 2018. – B. 124.
5. Rabg'uziy Nosiruddin Burhonuddin. *Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob*. – Toshkent: "Yozuvchi", 1990. – B. 240.
6. Tabibiy A. *Sayri tasavvuf dar Afg'oniston*. Kobul: 1356 h. – B. 81.
7. Shayxzoda M. *Asarlar. 6 jildlik. 4-jild*. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. – B. 372.
8. *O'zbek xalq maqollari. Ko'p tomlik*. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. – B. 512.
9. *Qori Zokir devoni. Andijon viloyat tarixi va madaniyat davlat muzeyi jamg'armasi 747 raqamli qo'lyozma. 306 sahifa*.

QUTFIDDIN DEXKANOV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyoti muzeyi tayanch doktoranti

KULLIYOTNING O'RGANILISHI VA DAM FONDIDAGI KULLIYOT QO'LYOZMALARI HAQIDA

Annotatsiya: Maqolada kulliyotchilik an'anasining shakllanishi, uning genezisi va tadriji, kulliyotlarning turlari: to'liq va to'liqsiz kulliyotlar, kulliyotlarning kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devon kabi boshqa adabiy asarlardan integratsion va differensial jihatlar, Sharq matnshunosligi va adabiy manbashunosligida kulliyotlarning tutgan o'rni, ularning mumtoz adabiyot vakillari ijodini yoritishda tutgan ahamiyati qo'lyozma va toshbosma kulliyotlarning ilmiy tavsifi kabi masalalar muhokama etilgan. Zaruriy o'rinlarga sharh va izohlar berilgan.

Kalit so'zlar: kulliyot, kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devon, genezis, tadrij.

Annotation: In this article, the formation of the tradition of kulliyat, its genesis and development, types of kulliyat: complete and incomplete kulliyat, integrated and differential aspects of kulliyat from other literary works such as kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devan, Eastern textology and literary issues such as the role of collections in source studies, their importance in illuminating the work of representatives of classical literature, scientific description of manuscripts and lithographic collections were discussed. Comments and comments are given in the necessary places.

Key words: kulliyat, kajkul, majmua, bayaz, tazkira, devan, genesis, tadrij.

Kulliyot manba sifatida asarlar jamlanmasidan iborat kitob hisoblanadi.

Kulliyot shoirlarning ijodiy salohiyat mezonini belgilovchi adabiy manba sanaladi. Sharq adabiyotida sanoqli ijodkorlarga kulliyot tuzganlar.

Kulliyot – shoir yoki adib asarlarining bir muqovaga olingan yaxlit, mukammal to'plam. Sharq kitobchiligidagi kulliyot tuzish XIII asrdan an'ana bo'la boshladi. Kulliyotlar, ko'pincha, mualliflarning o'zlari tomonidan tuzilgan. Ba'zi kulliyotlar esa, ijodkorning vafotidan keyin boshqa kishilar (ko'proq kotiblar) tomonidan tuzilgan. Jumladan, Abdurahmon Jomiy o'zi tuzgan kulliyotiga 37 asarini kiritgan. Alisher Navoiy asarlarining ham jahon qo'lyozma xazinalarida o'ndan ortiq kulliyotlari mavjud. Alisher Navoiy umrining oxrida o'z asarlarining kulliyotini tuzdi va unga faqat o'zbek tilidagi 26 asarini kiritdi. Bu kulliyot Hirotda 1496-1500-yillarda tasnif etildi. Uni ulug' xattot Darvesh Muhammad Toqiy besh yil davomida ko'chirib tamomladi. (Turkiya, Istanbul, To'pqopi saroyi kutubxonasi. Saqlanish raqami №808. hajmi 802 varoqdan iborat). Keyingi asrlarda tasnif etilgan Alisher Navoiy kulliyotlari unchalik mukammal emas. Lekin ular shoirning asosiy yirik asarlari ("Xazoyin-ul-maoniyy", "Xamsa", "Lison-ut-tayr", "Mahbub-ul-qulub")ni o'z ichiga olganligi uchun noto'liq kulliyot, deb yuritilaveradi.

Alisher Navoiy lirik merosining mukammal nashri ilk bor 1959-1960-yillarda tayyorlangan va O'zbekiston FA nashriyoti tomonidan amalga oshirilgan edi. "Xazoyin-ul-maoniyy" devonlari nashrini O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Beruniy mukofoti laureati, filologiya fanlari doktori, professor Hamid Sulaymon tayyorlagan edi. Hamid Sulaymon keyinchalik Alisher Navoiyning mo'tabar ikki kulliyotining fotonusxasini qo'lga kiritdi. Bular Alisher Navoiy kulliyotining

Istanbulda, To‘pqopi saroyi fondida (inv. № 808) saqlanayotgan nusxasi, 901-902-1495-1497 yillari xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko‘chirilgan hamda Parij Milliy kutubxonasida (inv. № 316-317) saqlanayotgan, 930-933-1525-1527-yillarda kotib Ali Hijroniy tomonidan Hirotda ko‘chirilgan ikki jildlik kulliyot fotonusxalaridir. Har ikkala kulliyot kompozitsiya va mundarija jihatidan bir-biriga yaqin.

Shundan so‘ng “Xazoyin-ul-maoniy” ilmiy-tanqidiy tekstini professor Hamid Sulaymon Leningrad, Dushanba, Istanbul, Parij qo‘lyozma nusxalari asosida qayta tuzib chiqdi. Alisher Navoiy “Xazoyin-ul-maoniy” sining ushbu to‘liqnashrini o‘sha ilmiy-tanqidiy tekst hamda avvalgi nashr va yuqorida zikr etilgan to‘rt qo‘lyozmaga muqoyasa qilib chiqildi va bosmaga tayyorlandi. Birinchi nashrda turli sabablarga binoan yo‘l qo‘yilgan ayrim nuqsonlar shu ish jarayonida imkon boricha bartaraf etildi.

Kulliyot so‘zining ma’nolariga diqqat qaratsak:

1. Biror narsaning barcha juzvlarini o‘z ichiga olgan holati.
2. Yozuvchi – shoirning ko‘p asarlarini o‘z ichiga olgan to‘plam.
3. Kulliyot:
 - a) bir turdagi narsalarning to‘plami;
 - b) ash‘or – she‘rlar to‘plami;
 - c) hamma narsa; mudriki – bilag‘on, hamma narsani biluvchi;
 - d) arab. “to‘liqlik”, “bir butunlik”; “umumiy tushincha”;
 - e) bir turdagi narsa (juzv) larning to‘plami, she‘riy to‘plam;
 - f) fakultet.

Kulliyot (arab. – to‘la, butun) – 1) muayyan adibning to‘la yoki asosiy asarlari to‘plami. Kulliyot adib ijodida xarakterli ayrim janrlardagi asarlardan tuzilishi ham mumkin. Masalan, “Kulliyoti qasoyidi Xoqoniy” (“Xoqoniy qasidaları kulliyoti”). Kulliyotga shoir yoki yozuvchining hamma asarlari kiritilgan bo‘lishi ham, bo‘lmasligi ham mumkin. Navoiyning Toshkent, Sankt-Peterburg, Parij va Istanbul kutubxonalaridagi kulliyotlari mukammal emas. Ammo shoirning asosiy asarlarini o‘z ichiga olganligi uchun kulliyot deb yuritiladi.

2) O‘n ikki maqom tizimiga mansub vokal musiqa asarlari turi. She‘riy matnida nag‘malar yoki kuylar doirasi (advor an-nag‘am), o‘n ikki maqom, yigirma to‘rt sho‘ba, olti ovoza va usullar doiralari (advori zurub)ning nomlari keltirilib, ular majoziy ma’noda maqom yo‘llarining tuzilish tartibini aks ettirgan. Masalan, Kavkabiyy, Tabibiy, Mutribiy asarlarida kulliyot namunalari keltirilgan. Bu asarlar maqom va sho‘balarning ijro etilish vaqti va o‘rnini ko‘rsatib turgan.

Kulliyotlarda bir muallifning butun asarlari yoki ijod mahsulining katta bir qismi jamlangan. Kulliyotlar turkiy adabiyotda boshlab Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan. Bu yumushni shoirning o‘z kotiblaridan biri Darvesh Muhammad Toqiy amalga oshirdi. U 15 yuzyillikning 90-yillarida Navoiy bilan hamkorlikda ishlab, uning kulliyotini ishlab chiqdi. Kulliyot besh yil davomida (1495-1500) kitob shaklida yakunlangan. Navoiy hayotligi chog‘ida o‘z nazorati ostida tuzilgan ushbu kulliyotga turkiy tildagi deyarli barcha asarlari (“Mahbubu-ul-qulub” dan tashqari) jamlangan edi. Qo‘lyozma kitob hozir Istanbuldagi To‘pqopi – Revan kutubxonasidagi (808) saqlanmoqda.

Navoiy asarlari bo‘yicha keyingi yuzyilliklarda ham ko‘plab kulliyotlar tuzilgan. O‘zbek matnshunosligida bu an‘ana 20 yuzyillikning boshlariga qadar davom etdi. Hozirgi kezda qo‘lyozma fondlarida mutafakkir asarlarining turli davrlarda tuzilgan kulliyotlarini uchratish mumkin. Ularga kiritilgan asarlarning soni ham har xil; to‘plamning tarkibi uni tuzgan kotib yoki buyurtmachining xohishi, davr ehtiyojidan kelib chiqib belgilangan.

Birini 1824-1830-yillarda kotib Abdurahim ibn Muhammad Fozil Qoshg‘ariy tuzib ko‘chirgan. Ushbu kitob hozir O‘zR FA Sharqshunoslik institutining H. Sulaymonov fondida (316– ko‘rsatkichli

qo'lyozma) saqlanmoqda. Ushbu nodir, ajoyib bezakli qo'lyozmaga Navoiyning o'n olti asari kiritilgan. Mazkur fondga Navoiyning turli davrlarda ko'chirilgan yana to'rtta kulliyoti bor (526, 2589, 163, 1248 – ko'rsatkichli qo'lyozmalar. Ularning tavsifiga qarang: Hakimov 1983 17-39).

Kulliyot (arab. jam, hammasi) – biror ijodkorning barcha asarlari jamlangan majmua. Kulliyotning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, barcha asarlar (nasr, nazm va h.) bir muqova ichida bo'lishi lozim. Masalan, Navoiy kulliyotining Istanbul (1496-1497) nusxasi tarkibi quyidagicha:

1. Munojot. 2. Debocha. 3. Arbain. 4. Siroj-ul-mustaqimin. 5. Nazm-ul-javohir. 6. Lison-ut-ayr. 7. Nasoyim-ul-muhabbat. 8. Hayrat-ul-abror. 9. Layli va Majnun. 10. Farhod va Shirin. 11. Saba'i sayyor. 12. Saddi Iskandariy. 13. G'aroyib-us-sig'ar. 14. Navodur-ush-shabob. 15. Badoye'-ul-vasat. 16. Favoyid-ul-kibar. 17. Majolis-un-nafois. 18. Tarixi anbiyo va hukamo. 19. Tarixi mulki ajam. 20. Holoti Sayyid Hasan. 21. Holoti Pahlavon (Muhammad). 22. Vaqfiya. 23. Mezon-ul-avzon. 24. Xamsat-ul-mutahayyirin. 25. Muhokamat-ul-lug'atayn. 26. Munshaot.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shunday xulosaga kelishimiz mumkin:

– kulliyot arab tilidan olingan so'z bo'lib barchasi, hammasi, butuni degan ma'nolarni anglatishi;

– kulliyot bir yozuvchi yoki shoirning butun umri davomida qilgan ijodini birlashtirib bir muqova ostiga joylanishi;

– bir turdagi bir nechta asarlarni bir muqova ostiga olishi; (majmua' singari. Faqat, majmua' kichik janrlardan iborat bo'lib, parcha va qismlarni o'z ichiga oladi)

– zamonaviy adabiyotshunosligimizda bir shoirning bir turdagi asarlari jamlangan to'plamlar ham kulliyot deyiladi.

Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan kulliyotlar

Sa'diy Sheroziy kulliyoti №1

Ushbu qo'lyozma shaklan juda chiroyli ishlangan bo'lib uni Sharq qo'lyozma manbalarining durdonalaridan desak mubolag'a bo'lmaydi. Muqovasi charmdan ishlangan, chetlariga mayda gullar naqshi tushirilgan, oltin suvi bilan zarhallangan, o'rtada katta va uning tepa va pastki qismlarda shu naqshning kichik holatida o'yib ishlangan naqshinkordir. Uning ichki tarafida jadval joylangan bo'lib, u 4 bo'limdan iborat har bir bo'limi o'ziga xos gullar bilan bezatilgan va tilla suvi yuritilgan. Asarning boshlanish qismida 17 varoq bo'sh Qo'qon qog'ozi keyinchalik kitob ta'mirlangan vaqtida kiritilgani yaqqol ko'rinib turadi. Matnning o'zi Samarqand qog'oziga qora va qizil siyoh bilan nasta'lig' xatida juda yaxshi ko'chirilgan. Yirik asarlarning boshlanishida oltin suvi, qora va ko'k ranglar bilan asar nomlari o'rtasiga bitilgan juda chiroyli lavhalar bor. Har asar boshlangan birinchi sahifa zarhal va turli ranglar bilan bezalgan bezaklarga ega.

Qo'lyozmada matn joylanishi: har bir sahifada turli ranglar bilan 2 bo'limli jadval chizilgan bo'lib, u 9x17sm. (6,5x17, 2,5x17)dir. Uning katta qismiga matn 18 qator to'g'ri qilib va kichik qismiga esa, 12 qator qiyg'ochlatib ko'chirilgan. Keyinchalik qo'yilgan bo'lsa kerak, qora tush bilan A sahifalarning tepa chap burchagida arab raqami bilan sahifalangan va B sahifaning so'ngida ham poyg'irlar uzliksiz qayd etib borilgan.

Qo'lyozma muallifning quyidagi asarlaridan iborat:

1. ديباچه "Debocha" (1a – 41a).

Asar 1 b sahifasidan kulliyotning birinchi asari bo'lmish debocha chiroyli unvon ichida ديباچه کليات شيخ سعدي شرازي "debocha kulliyoti Shayx Sa'diy" sarlavha bilan boshlanadi.

Matn boshlanishi:

صلوات بعد...

ازشهاد اتفاق این بنده نحیف و اضعف خلق الله و اجوی بهم: Asarning 2a sahifasining chap xoshiyasida: shunday duo mazmunidagi gap kiritilgan. 2b sahifasining tepa qismida degan neچ کتاب و رسال کرده بود شانزده کتاب, 3a sahifasida chap xoshiasida 3 misra kiritma kiritilgan bo‘lib, (yozilgan risola bo‘lib 16 kitob va risola bo‘ldi) ma’nosidan anglashiladiki, qilingan kito-batga sharh; 2) asosiy matn ichida tushub qolgan joyini kiritilgan arab raqami bilan raqamlangan xat ustlubiga qaraladigan bo‘lsa, bu kotibning o‘zi tomonidan bitilganligi bilinib turadi. 6b sahifaning quyi chap tomonida kichik jadval ichidagi oxirgi ikki misra boshlanishi qo‘lyozma shikaŧlanishi oqibatida yo‘qolgan. Shundan so‘ng 10a sahifaning so‘ngiga qadar unda-bunda bir qizilda bitilgan bayt yoki nazm so‘zlari uchramasa bir xilda terib yozilavergan. Bu sahifaso‘ngi, katta jadval oxi-rida birinchi majlis tugaganligi va ikkinchi majlis boshlanganligi haqida ma’lumot berilgan. قال الله shunday وَاخْتَمَ لَنَا الْوَلَايَةَ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ خَاتَمُ النَّبِيِّينَ وَرَسُولُ بِالْعَالَمِينَ 16 b sahifaning o‘rtasida ikkinchi majlis huddu shu kalimalar bilan boshlangan. Va bu majlisning ibora bilan yakunlangan. Xuddi shu yerdan uchinchii majlis boshlanadi boshlanishi: قال رسول الله... shu yo‘sinda davom 41 a sahifagacha davom etadi. Ushbu sahifada to‘liqsiz kolofon berilgan bo‘lib unda na bir makonga va na bir zamonga ishora bor.

2. “Guliston” (41b–110a). گلستان

41 b sahifada sharqona unvon ichida sarlavhasi bilan “Guliston” asari boshlanadi. Asarning birinchi sahifasi ikki ustun 12 qator qilib bitilgan ikkinchi sahifadan qatorlar soni 18 tani tashkil etadi. Asar boshlanishi: 46a sahifa-ning oxirrog‘ida شش بود حوالت با خدا نردیم و رفتیم در سیرت بادشاه مان در اخلاق درویشان مرا ششصاد و بنجاه و شش بود حوالت با خدا نردیم و رفتیم در سیرت بادشاه مان در اخلاق درویشان مرا shundan so‘ng qisqacha asar fihrishti keltirilgan. Bunga ko‘ra sakkiz bobdan iborat ekanligi aniq bo‘ladi. Birinchi bobi suhbat 49 ta hikoyat kiritilgan. Ikkinchi bob dar axloqi darveshon, 41 hikoyat. 3-dar fazilati qanoat, 31 ta hikoyat 4-dar favoidi xomush, 14 hikoyat 5-dar ishq javoniy, 19 ta hikoyat 6-dar dofi piyr, 8 ta hikoyat 7-dar ...tarbiyat, 20 ta hikoyat 8– dar odobi suhbat, 52 ta hikmat. 110 a sahifadagi kalafonda asar ko‘chirilgan sana haqida quyida arabcha va forsha ma’lumotlar keltiriladi:

تممت الكتاب كلستان بعون الله الملك المنان تمام شود کتاب كلستان شيخ سعدي فارسي رحمة الله عليه در تاريخ غره Deb tamomlaydi. (Malik Mannon bo‘lgan Alloh madadi bilan “Guliston” kitobini (Ko‘chirishni) tamom qildim (tugatdim)). ushbu iboraga e’ti-bor beradigan bo‘lsak, odatda, so‘zi bilan emas, balki sharazi so‘zi ishlatilar edi. Bu yerda nimagadir kotib so‘zidan foydalanmoqda. Hijriy 1046-yil milodiy 1636-yilga to‘g‘ri kelmoqda.

Qo‘lyozma tarkibidagi katta asarlardan uchinchisi bu “Bo‘ston” 110 b sahifadan chiroyli un-von ichida: deb, asar nomi kiritilgan va asar boshlangan. Asar-ning boshlanishi deb, endi matn birinchi sahifada uch ustun 12 qator qilib berilgan. Asarning ikkinchi sahifasidan uch ustun 18 qator tarzida davom ettirilgan. Asarning 3 a sahifasi qo‘lyozma kitobning 112 a sahifasida qizil to‘sh bilan النبي في نعت النبي 3 a sahifasi qo‘lyozma kitobning 112 a sahifasida qizil to‘sh bilan النبي deb boshlanuvchi na’t berilgan. Ushbu sahifada beshta qolib ketgan jumlar siyohiga qaraganda sahifalovchi tomonidan kiritilgan. Ya’ni sahifa raqamlari va ushbu betdagi kiritilgan kiritmalar siyohi bir xildir. Shu sahifaning b qismida kitobning yozilishi sababi haqida gap yuritiladi: keyingi sahifa so‘ngida o‘z davrida yashab Sheroz o‘lkalarini boshqargan Podshohlardan birining madhini qalamga oladi: در مدح بادشاه ابو نصر سعد بن زكي وسلام.

114 a sahifa ostki qismida Podshohzoda Otabek kuvriy haqidagi madhi boshlanadi. Shu sa-hifaning b qismi oxrida birinchi bob boshlanadi. Bu bobda Jahon shohining odilligi va olgan tad-birlari haqida yozuvchi o‘z mulohazalarini kiritadi. Muallif o‘z fikrlarini isbotlash uchun ushbu

bo'limda to'rt hikoya kiritadi. 116 a sahifada, matn qiyg'ochlab kiritilgan qatorda Mulozimlarni ko'nglini ko'tarish haqidagi gaplar sarlavha qilib olingan bo'lim boshlanadi. Bu bo'limda ham fikrlar to'rt hikoyat bilan dalillanadi. Ammo oldingi bo'limdan harqli o'laroq bundagi hikoyalar hajm jihatidan ancha kattadir. 123 a sahifa Darvish A'bir va podshohi zolim hikoyasi. 124a yomon ovozli artist haqidagi hikoyati keltirilgan. Shu sahifaning b qismida Odillik va uning samaralari haqidagi bo'lim bo'lib, 135 b sahifadan ikkinchi bob boshlanadi. Bu bobda ehsonning foydalari haqida gap yuritiladi. Bu bob o'z ichiga 34 hikoyatni olib, unda....136a sahifadan 146b sahifagacha... uchunchi bob 146b sahifadan boshlanib 154 b sahifagacha davom etgan va ushbu oraliqda matnda bo'yalgan va xoshiyasiga kiritma tariqasida kiritilgan so'zlar va jumalar yo'q bo'lib o'z ichiga 36 hikoyat ni qamrab olgan. 146 b so'ngidan 4 bob shohlar tavoze'lik bobi deb boshlangan va bu bob 165 b sahifasiga qadar davom etgan va o'z ichiga 31 hikoyatni kiritgan...165 b sahifadan beshinchi bob boshlangan bo'lib, bu bob nomi rizo va tavakkal bu bobdan 16 hikoyat joy olgan. 170 a sahifada to'gagan. 170 b sahifadan 6 bob boshlanib, bu bob nomi qanoatdir. Bu bob 15 hikoyatni o'z ichiga olgan. 176 a sahifada tamomlangan. 176 a sahifadan 7 bob boshlanib, bu bobda tarbiyaning tasiri haqida gap borgan va 183 a sahifasigacha davom etgan bo'lib, u o'z ichiga 31 hikoyani olgan. 183 b sahifadan 8 bob Shukr haqida bo'lib u o'z ichiga 16 hikoyatni olgan bo'lib 190 a sahifagacha davom etgan. 190 a sahifadan 9 bob boshlangan bo'lib faqat u oldingilardek qizil tush bilan emas, qora siyoh bilan xoshiyasiga kiritib qo'yilgan. Aftidan kotibning etibori-dan chetda qolganga o'xshaydi. Bu bo tavba haqida bo'lib o'z ichiga 28 hikoyatni olgan va 197 b sahifagacha davom etgan. 197 b sahifadan 10 bob boshlanib, bu bob kitobning boshlanishi va yakunlanishi haqidagi bob. 1049-yil "Guliston" kitobini ko'chirishni tamomladim. Shayx Sa'diy qalamiga mansub. Mannon sifatli Alloh inoyati bilan. Shu mazmundagi gapni ham fors tilida ham arab tilida aks ettirgan quyida uning arabiy va forsiysini berib o'tamiz.

3. "Bo'ston" (110b–200a).

.... an'anaviy tarzda davom etgan holda ushbu sahifadan boshlab matn ustunlari 3 tani tashkil qila boshlagan bunga sabab oldingi asarlarimiz nasriy yo'l bilan bitilgan bo'lsa bundan keyingi asarlar nazmiy asarlardir.

4. "Qasoidi forsiy" (200b – 236a).

5. "Al-tarji" (236b – 241a).

6. "Kitobi tayyibot" (241b – 325a).

7. "Kitob ul-marosiy" (325b – 330a).

8. "Kitob ul-mullaot" (330b – 335a).

9. "Kitobi badoyi" (335b–336a).

10. "Kitobi xavotim" (336b – 380a).

11. "Kitobi g'azaliyoti qadim" (380b – 387b). 36 ta g'azal

12. "Sohibati Shayx Sa'diy" (387b – 414b).

13. "Kitobi muzohikot" (414b – 421b).

14. "Hazliyt" (421b – 443a). 82 ta

"Kulliyot" bir necha katta qismdan iborat ekanligini aytgan edik. Unga "Shash risola" (Olti risola), "Guliston", "Bo'ston", "Qasoidi arabiy", "Qasoidi forsiy", "G'azaliyoti qadim" devoni, "toyyibot", "Badoye", "Havotim", "Sohibiyya", "Masnaviyyot", "Qitaaot" "Mulammoot", "Muf-radot" (Fardlar) va boshqa bir qancha asarlar kirgan.

Ko'chirilgan sanasi 1048/1638-yil. Kotibi – عبد المذنب سعيد بن Abdul Muznab Sa'id bin Ahmad.

Qora va qizil siyoh bilan juda yaxshi ko'chirilgan qo'lyozma. Yirik asarlarning boshlanishida oltin suvi, qora va ko'k ranglar bilan asar nomlari o'rtasiga bitilgan juda chiroyli lavhalar bor. Har asar boshlangan birinchi sahifa zarhal va turli ranglar bilan chizilgan bezaklarga ega.

Qo'lyozma chiroyli, mayda nasta'liq xati bilan sahifalarga qiyalatib bir ustun shaklida bitilab, atrofi zarhal va ko'k rangli jadval bilan o'rilgan. Arabcha sonlar bilan raqamlangan. Boshi va oxirida bir necha bo'sh varaq bor. So'nggi 443 sahifada kolofon matni, kitob sohibining muhri bor.

Muqovasi qizil rangli charmdan, oltindan o'yib ishlangan naqshlari bor. 443 varaq; O'lchami: 16x26,5 sm.

Sa'diy xilma-xil janrlarda yozilgan juda ko'p asarlarning muallifidir. Uning "Kulliyot"i janrlar bo'yicha 19 bo'limdan iborat bo'lib, unda prozaik va poetik asarlar to'plangandir. "Kulliyot" shoir o'limidan 37 yil keyin Ali bilan Ahmad binni Abubakr Besutun degan kishi tomonidan jamlangan.

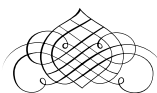
"Kulliyot" boshlanishida to'plovchi buni ko'pchilikning talabiga binoan bajarganligini qayd qiladi. Bu ish 720 hijriy yilda, ya'ni Sa'diy vafotidan 30 yilga yaqin vaqt o'tgandan keyingina amalga oshirildi. Ammo juda ko'p asarlarini o'z ichiga olgan bu to'plamdan biror g'azalning matla'ini bilmay turib, devondan qidirib topish qiyin bo'lgan, buni nazarda tutib, Besutun oradan 7-8 yil o'tgach "Kulliyot"ni yana boshqatdan tuzib, undagi g'azal va mayda she'larning radifi yoki qofiyasiga charab alfavit tartibida joylashtirib chiqdi.

Fors-tojik adabiyoti tarixida Sa'diyning mavqei juda baland. U birinchi bo'lib g'azal formasi-ni mustaqil janr darajasiga ko'tardi. Uning "Kulliyot"iga 4 devon (g'azallar to'plami) kiritilgan.

"Kulliyot"ga kiritilgan badiiy asarlar ichida eng mashhurlari 1257-yilda yozilgan "Bo'ston" va 1258-yilda yozilgan "Guliston" bo'lib, bular jahon adabiyoti durdonalari orasida o'ziga munosib o'rinni egallagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Лухачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. – Л., 1964.
2. Рейсер С.А. Основы текстологии. Ленинград, Просвещение, 1978.
3. Habibullayev A. Matnshunoslik. O'quv qo'llanma. – T., 2000.
4. Erkinov A.S. Matnshunoslikka kirish. – T., 1997.
5. Sirojiddinov Sh., Umarova S. O'zbek matnshunosligi qirralari. – T.: Akademnashr, 2015.
6. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. – T.: Fan, 1971.
7. Shamsiyev P. Matnshunoslikka oid tadqiqotlar. – T.: Fan, 1986.

FERUZA YAKUBOVA,
Oriental universiteti,
“Sharq tillari” kafedrasi o‘qituvchisi

MAYDONIYNING “NUZHATU-T-TARAF FI ILMI-S-SARF” ASARINING TARKIBI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqola buyuk mutafakkir olim Muhammad Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asarining tuzilishi, boblari, qismlarga bo‘linishi haqida bo‘lib, xususan muqaddima va mundarija qismi atroficha bayon qilinadi, hamda u yerda keltirilgan muallif fikri va mulohazalari tarjima va tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: sarf ilmi, nahv ilmi, ism, fe‘l, harf, majmua, muqaddima, risola, morfologiya, fonetika, basmala, hamd, fe‘l boblari.

Annotation: This article is devoted to the study of the grammatical work titled “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” of the famous early medieval Arab thinker, philologist Ahmad ibn Muhammad al-Maidani. The author, based on a brief overview of the introductory part and analysis of the structure of this work, highlights the main grammatical issues and features of the Arabic science of nahw and science of sarf in general.

Keywords: sarf science, nahv science, name, verb, letter, basmala, hamd, foreword, verb types, science of sarf (morphology); science of nahw (grammar); phonetics; name; verb; particle; basmala; hamd.

Sarf ilmi turli ma’nomalarni anglatadigan so‘zlarning turlarini, fe‘llarda sodir bo‘ladigan fonologik va morfologik o‘zgarishlarni o‘rgatadigan fandir.

Qur’oni karimning arab tilida nozil bo‘lgani uning tizimli ravishda barcha sohalar-da o‘rganilishiga katta turtki bo‘ldi va turli davrda qilingan tadqiqotlarda boshqa ilmlar qatorida fe‘llar tasrifi, ya’ni morfologiyasiga alohida e’tibor qaratildi[6].

Ma’lumki arab tili va u bilan bog‘liq ilmlar shakllanishining dastlabki davrida sarf ilmi arab tilining boshqa ilm turlari ajratilmagan holda o‘rganilganini ko‘rish mumkin. Bu davrda sarf va nahv olimlari “علماء اللغة” – tilshunos olimlar bo‘lganliklari uchun tadqiqotlarni bir-biridan ajratish zarurati hali yuzaga kelmagan edi.[6] Keyinchalik sarf nahvdan alohida mustaqil fan sifatida o‘rganilib, shu bo‘limni aks etadigan risolalar yozila boshlandi.

O‘rta asrlar Sharqida madrasalar uchun qisqa grammatik risolalar yozish ana’nasi bo‘lgan.[1] Bunday asarlarda grammatik qoidalar qisqa, lo‘nda, sodda va ravon tilda ifodalangan. Ana shunday arab grammatikasiga oid asarlarda nahv masalalari an’anaviy tartibda, ya’ni avval sintaksis, keyin morfologiya so‘ngra fonetika bayon etilar edi. [2]

Sibavayhi (760-796), Abu Usman al-Maziniy (249/863), Abu Abbos Muhammad ibn Yazid al-Mubarrad (825-899 y.y.), Ibn al-Sarroj (316/929), Qosim ibn Muhammad ibn Sa’id al-Muaddab, Abu Ali al-Farisiy (900-987 yy.) Abulfath Usmon ibn Jinniy (941-1002 y.y.), Ahmad ibn Muhammad Al-Maydoniy (v. 518/1124), Mahmud Zamaxshariy (v. 538/1143) kabi olimlar sarf ilmi tarixida katta qadam tashlab o‘z asarlarini yaratganlar.

Tilshunos olimlar qatorida o‘zining “Majmau-l-amsal” asari bilan shuhrat qozongan Ahmad

ibn Muhammad al-Maydoniyni tilga olish joizdir. Mahmud Zamaxshariyning zamondoshi Muhammad al-Maydoniy (1124-yil Nishopur shahrida vafot etgan) “Imomlarning imomi”, “fozillar fozilining qalbi” kabi ulug‘ nomlarga sazovor bo‘lgan alloma arab tili grammatikasi, fiqh va adabiyotga oid asarlarning muallifidir

Ushbu asarlar ichida arab tilshunosligiga oidlari quyidagilardir:

“Majmau-l-amsal”, “As-samiy fi-l-asamiy”, “Kitabu-l-Hadiy– va-sh-Shadiy”, “Bahs a’n binai-l-jam’i va-l-huruf”, “Risaailu-n-nahviyyaat sog’irat”, “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf”, “Kitabu-n-nahvi-l– maydoniy”.

Ahmad ibn Muhammad Maydoniyning “نزهة الطرف في علم الصرف” (Sarf ilmiga sayohat) asari va unig tuzilishi haqida so‘z borar ekan yuqoridagi ma’lumotlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, u an’anaviy tartibda yozilgan bo‘lib, arab tilshunosligining aynan morfologiya bo‘limi yoritilgan asar hisoblanadi. Asarda arab morfologiyasi mukammal tarzda, to‘liq yoritilgan bo‘lib, o‘z zamonasida madrasalarda darslik sifatida qo‘llanilgan. Bunga misol sifatida “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asarining toshbosma nusxalaridan biri Toshkentdagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Instituti qo‘lyozmalar fondida ٦٩١٣ inventar raqam ostida saqlanayotgan nushasini misol qilib aytishimiz mumkin. Mazkur Istanbul toshbosma nushasi majmua tarkibida berilgan, ya’ni ٣ ta nahvga oid asar bir kitob qilib jamlangan. Ushbu asar majmuadagi birinchi nashr bo‘lib, “Al-javaaib” matbaasida, Konstantinopolda hijriy ١٢٩٩-yil, milodiy ١٨٨١ yilda bosilgan. Ushbu majmuadan birinchi asar: Muhammad Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf”, ya’ni “Sarf ilmiga sayohat” kitobidir, ikkinchi kitob “Al-unmuzaj fi-n-nahv” – “Nahv ilmidan namuna”, tuzuvchi zamona ustozi, Mahmud ibn Umar Zamaxshariydir. Uchinchi kitob “Al-i’rab fi-l-qavaidi-l-i’rab” – ya’ni “E’rob qoidalarida e’rob”. Muallifi arab tilining imomi, so‘nggi davr nahvchilarining eng fozili Jamoluddin Abu Muhammad Abdulloh ibn Yusuf bin Hishomdir. [ص:٤; ٣١٥] Shubhasiz ushbu uchlikdan tuzilgan majmua madrasalar uchun qo‘llanma vazifasini o‘tagan deb ayta olamiz. Ma’lumki, madrasalar uchun mo‘ljallangan majmualar o‘sha davrning eng mashhur asarlaridan tanlab olinib jamlangan. Ushbu majmuaning birinchi sahifalaridan joy olib turganligi Muhammad Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asari ham o‘z zamonasining mashhur asarlaridan bo‘lganligiga ishoradir. Muhammad Maydoniy arab tili grammatikasining ustasi bo‘lgan, u Mahmud Zamaxshariy bilan so‘z o‘yini qilib hazil bahslarga ham sababchi bo‘lganini tarixdan bilamiz.

“Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asari muqaddima, asosiy 10 ta bob, bir qancha kichik fasl va bo‘limlardan iborat. [5]

Birinchi bobi التصريف في المقدمة ya’ni “sarf ilmi muqaddimasi” deb nomlanadi. Asarning muqaddima qismi an’anaviy basmala va hamddan boshlanadi. Unda Alloh ulug‘lanadi, Muhammad (SAVS) va uning sahobalari maqtaladi. So‘ng بعد deb, sarf ilmining sifati va hususiyatlari haqida ta’rif berilgan, ya’ni:

سعة كلام العرب. و منه يتدرج فان التصريف أحد اركان لأدب. و به يعرف الى اللغة العربية. و يتصل الى حال العويصات الابية.

“Arab tilida sarf ilmi adab ilmining arkonlaridan biridir. U orqali arab tili ko‘lami bilinadi. Arab tilini o‘rganish u orqali boshlanadi va u bilan arab tilinig yuqori cho‘qqilariga erishiladi”.

Muqaddima qismida asarning yozilish sababi hamda maqsadi bayon etilgan, ya’ni:

المقدمون قد صنفوا فيه كتباً جمّة القوائد. عليه الشرف متينة القوائد. غير ان الطباع تميل الى كل جديد. و ان لم يكن فوق ما الفوه من مزيد. فعلى هذه القضية جمعت هذا الكتاب على ترتيب المصادر المتداول. ليكون سهل المأخذ قريب المتداول. سميته “نزهة الطرف في علم الصرف”. و اودعته ما يحتاج اليه في عشرة ابواب. واعقبتهامثلة في التصريف من كل باب. – “Bobokalonlarimiz bu sohada butun sarf qonun qoidalarini jamlab olgan kitoblar yozishgan. Shunga qaramasdan inson tabiati yana yangilik sari intiladi. Aniqki, bu yangilik qadimda yaratilgan

kitoblardan ustun bo'la olmaydi. Ana shu maqsad va vazifa sabab men ushbu kitobni barchaga ma'lum bo'lgan masdarlar tartibida yozdim. Va bu sarf ilmini oson o'zlashtirish va tezda singdirish uchundir. Uni "Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf" deb nomladim. Sarf ilmiga tegishli bo'lgan barcha qoidalarini o'nta bobga joylashtirdim. Har bir bobni sarf misollari bilan to'ldirdim".

Shu o'rinda, asarning muqaddima qismida ushbu asarning kimga bag'ishlanganligi hamda tuhfa etilganligi yozilgan. Buni quyidagi jumlar bayonida ko'rishimiz mumkin:

و جعلته تحفة لمجلس الكياء العميد الجليل السيد ابى بكر سعيد مسعود ابى نصر شهرىار بن شيرزاد المستوفى اقسام الكمال. فى الفضل الأفضال. المختص من الملك الرفيع بالقبول و الأقبال

"Bu asarni o'z zamonasida katta shuhrat qozongan, yuqori martabalarga ega bo'lgan, komil inson Abi Bakr Said bin Mas'ud abi Nasr Shahriyor bin Sherzod janoblarining majlislariga tuhfa qilish uchun yozganman"

Muallif ushbu asarni tuhfa qilar ekan, uni qabul qilgan insonni naqadar mavqei baland va sarf ilmining qadri va mag'zini tushunadigan inson sifatida ta'riflaydi:

لما علمت من شغفه بهذا الفن. علما ليس يدخل فى حير الظن ومعرفة بانه الذى يعرف قدره. ويطلع من افق النباهة بدره. و يكسوه بقبوله زهوا. بنى له فوق الكواكب بهوا.

"Ul insonning bu ilmga bo'lgan kuchli muhabbatini angladim. U shunday ilmki, uning qudratiga hech qanday shak shubha yo'q. Yana shuni bildimki, u bu ilmning qadr-u qimmatini tushunadigan insondir. Oliyjanoblik ufqidan uning o'z to'lin oyi ko'tarilgan. Uning qabuli iftixor bilan qoplangan. Uning uchun sayyoralarining yuqorisida bir makon qurilgan"

Bu kabi qimmatli ma'lumotlardan so'ng:

"Bu o'n bobning ro'yxati. Alloh savobga nasib etsin", deb muqaddima qismiga xotima berilgan.

Shundan so'ng asarning mundarijasi va betlari keladi:

bu majmuaning mundarijasi deb quyidagilar ko'rsatilgan:

ya'ni birinchi bob – sarf ilmining muqaddimasi. (الباب الأول) فى مقدمة التصريف

ya'ni ikkinchi bob – ismlarning yasalishi. (الباب الثانى) فى ابنية الاسماء

ya'ni uchinchi bob – fe'llarning yasalishi. (الباب الثالث) فى ابنية الافعال

ya'ni to'rtinchi bob – fe'l turlarining nomlari va ularning ma'nolari. (الباب الرابع) فى القاب الانواع و معانى الأمثلة

ya'ni beshinchi bob – masdarlar. (الباب الخامس) فى المصادر

ya'ni oltinchi bob – aniq daraja sifatdoshi va buyruq mayli. (الباب السادس) فى امثلة الفاعل و الامر

ya'ni yettinchi bob – harflarning tushib va orttirilish holatlari. (الباب السابع) فى الحذف و الزيادة

ya'ni sakkizinchi bob – illatli harflarning tuslanishi. (الباب الثامن) فى القلب الابدال

ya'ni to'qqizinchi bob – hamza qoidalar. (الباب التاسع) فى احكام الهمزة

ya'ni o'ninchi bob – fe'llarnig tuslanish jarayonida birxillik masalalari. (الباب العاشر) فى حل العقد

Yuqorida sanab o'tilgan asosiy o'n bobdan so'ng, kichik fasllar berilgan bular:

ya'ni harfi illatni bir-biriga almashib qolishida ba'zi o'rinlar va to'g'irlash holatlari fasli. فصل فى الاعلال الشاذ ، فصل فى التصحيح الشاذ

fe'lini o'tgan نصر vaznida فَعَلَ، يَفْعُلُ – أمثلة التصريف وجوه الماضى من النصر (و هذا باب فَعَلَ، يَفْعُلُ) zamonda tuslashga misollar.

o'tgan zamonda o'rta o'zagi fatha "a" va hozirgi kelasi zamonda kasra "i" bo'lgan vazn فَعَلَ يَفْعُلُ bobi. باب فَعَلَ يَفْعُلُ بفتح العين فى الماضى و كسر ها فى المستقبل

o'tgan va hozirgi kelasi zamonda o'rta o'zagi fatha "a" bo'lgan vazn فَعَلَ يَفْعُلُ bobi. باب فَعَلَ يَفْعُلُ بفتح العين فى الماضى و فتحها فى المستقبل

o'tgan zamonda o'rta o'zagi kasra "i" va hozirgi kelasi zamonda fatha "a" bo'lgan vazn فَعَلَ يَفْعُلُ bobi. باب فَعَلَ يَفْعُلُ بكسر العين فى الماضى و فتحها فى المستقبل

باب فَعَلَ يَفْعُلُ بضم العين في الماضي و المستقبل
“u” bo‘lgan vazn ya’ni فَعَلَ يَفْعُلُ bobi.

باب فَعَلَ يَفْعُلُ بكسر العين في الماضي و المستقبل
“i” bo‘lgan vazn فَعَلَ يَفْعُلُ bobi.

Ushbu fasllar bayonidan so‘ng uch va to‘rt o‘zakli fe‘l boblarining fihrisi keladi. Muallif fe‘l boblarini ifodashda masdarlardan foydalangan. Masalan;

باب التفعيل، باب المفاعلة، باب الافتعال، باب الانفعال، باب التفاعل، باب الافعال.....

Ushbu fe‘l boblarinig har biri hususida batafsil to‘xtalib, sharh va misollar bilan tushuntiradi.

Mundarija so‘ngida :

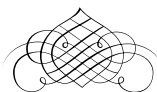
o‘timli va o‘timsiz fe‘llarning farqi va bu kitobning xotimasidir, deb tugatiladi.

Mundarijadan ko‘rinib turibdiki, olim uz asarida sarf ilmi tadqiqot ob’ektining asosiy jabhalarini qamrab olgan. Unda ism va fe‘llarning yasallishidan boshlab, masdar va sifatdashlar, so‘zlarda illatli harflarda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar, hamza qoidalarini, fe‘l boblari hamda fe‘llarni tushlash jarayonidagi masalalar kabi ko‘plab mavzular o‘z ifodasini topadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Muhammad al-Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asari, arab morfologiyasi to‘liq aks etgan asardir. Uning muqaddimasi mahorat va juda chiroyli qofiyadosh qilib sa’j uslubida yozilgan bo‘lib, o‘zida juda qimmatli ma’lumotlarni jamlagan. Arab tilida sarf ilmi asosini fe‘l tashkil etar ekan, ushbu asar ham asosan fe‘lga bag‘ishlangan bo‘lib, arab tilida fe‘l, uning o‘ziga xos xususiyatlari va unga tegishli barcha qoidalarini o‘z ichiga qamrab olgan. Asar muqaddimasida keltirilgan mundarija tartibidan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, muallif fe‘l boblarini ifodasida masdarlardan foydalangan. Bu esa uning Kufa maktabi olimlari xulosalariga tayanganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nosirova M. Tilshunoslik bilimlari tarixi (arab tilshunosligi) – T.: Semurg‘ media, 2011. – B.81
2. Гирзас В. Очеркъ грамматической системы арабовъ. СПб., 1873. -С.16
3. “نزهة الطرف في علم الصرف” Al-javaaib matbaasi, Konstantinopol, milodiy 1881.
4. بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. ٥٧٩١ م
5. السكاكي. مفتاح العلوم. تحقيق نعيم زرزور. – بيروت: دار الكتب العلمية، ٧٨٩١ – ص. ٣-٢
6. Dendane Zoubir. An Overview of Verb Morphology in Arabic. 10.13140/2.1.3172.8646. 2007.

AKMAL KURBANOV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi
tayanch doktoranti*

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONINING ILMIY-TANQIDIY MATNI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqolada matnshunos M.Hamidovaning Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqiga oid kuzatuvlari haqida ma’lumot berilgan. Matn tuzishdagi prinsiplar, matndagi turli tafovutlarga batafsil to’xtalangan.

Kalit soʻzlar: Ilmiy-tanqidiy matn, doston, tayanch nusxa, muallif nusxasi, matniy tafovut.

Abstract: The article provides information about textualist M. Hamidova’s research on the scientific-critical text and textual research of Alisher Navoi’s epic “Saddi Iskandari”. Information about the principles of text composition, various differences in the text.

Key words: Scientific-critical text, epic, base copy, author’s copy, text difference.

Mumtoz manbalarni oʻrganishda qadimiy qoʻlyozmalarni topish, ilmiy istifodaga olib kirish, ularni ommaga eʼlon qilish muhim jihatlardan sanaladi. Asarlarni ishonchli manbalarga tayangan holda nashr qilish esa ilmiy-tanqidiy matn yaratish masalasini ilgari suradi. Shu boisdan Alisher Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini tuzishga dastlabki urinishlar 1948-yil Kononov tomonidan “Mahbub-ul-qulub” doirasida boshlangan boʻlsa, keyingi tadqiqotlarni I.Sulton, P.Shamsiyev, H.Sulaymonov, S.Gʻaniyeva, Sh.Eshonxoʻjayevlar davom ettirishgan.

Navoiy lirikasiga mansub “Xazoyin-ul-maoniy”ning joriy nashrlarida H.Sulaymon ilmiy-tanqidiy matniga suyanilgan boʻlsa, “Xamsa” dostonlari zahmatkash matnshunos P.Shamsiyevning “Hayrat-ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Sabʼai sayyor” qoʻlyozmalarini oʻrganish asnosidagi ilmiy-tanqidiy matnlariga tayanilgan. Qolgan ikki dostonga oid izlanishlar esa qoʻlyozma holda qolib ketgan. Olimning tugal maqsadi esa amalga oshmagan: “... “Xamsa”ning yaxlitligini saqlash faqat avtorning orzusi yo xohishi boʻlib qolmasdan, balki shoirning umumkonsepsiyasi hamma dostonlarning ichki uzviyligi bilan ham bogʻliqdir. Xuddi shuni nazarda tutib, biz “Xamsa” tekstini yaxlit oʻrganishga kirishdik”. [3;25]

Oʻzidan oldingi toʻrt dostonga qatʼiy ilmiy, hayotiy, falsafiy yakun yasagan “Saddi Iskandariy” matni insoniyatning diqqatini tortib kelgan noyob asarlardan hisoblanadi. Matnshunos M.Hamidova ushbu doston bilan bogʻliq bir qancha tadqiqotlar olib borgan. Xususan, olimaning “Saddi Iskandariy” dostoni ilmiy tanqidiy matniga oid izlanishlari eʼtiborga molik. Tadqiqot uch qismdan iborat. 1. Kirish soʻzi. 2. “Saddi Iskandariy” dostoni ilmiy tanqidiy matni 3. Koʻrsatkichlar.

Dastlab, Navoiy asarlarining nashr nusxalaridagi nuqsonlar, zamon oshishi bilan yuzaga kelayotgan matniy xatolar sabab ilmiy-tanqidiy matn tuzish ehtiyoji haqida mulohazalar ilmiy dalillar orqali beriladi. Zero, navoiyshunos A.Hayitmetov soʻzi bilan aytganda, “... “Xamsa”ning olim tomonidan (*Q.A: P.Shamsiyev nazarda tutilmoqda*) Qozon nusxasi aniqlanganligi va undan ilmiy-tanqidiy tekst tuzishda foydalanilganligi shuni koʻrsatadiki, bu asarning qadimiy qoʻlyozmalari yana topilishi mumkin”. [4;122]

Alisher Navoiyning noyob ijodiy durdona asarlari qatori “Saddi Iskandariy” dostoni ham besh asr davomida yuzlab nusxalarda ko‘chirilgan. Bu nusxalarning barchasini kuzatish, tadqiqot doirasiga olib kirish, albatta, matn tuzuvchidan juda katta mashaqqatli mehatni talab etadi.

Dostonning ilmiy tanqidiy matnini tayyorlashda quyidagi nusxalarga tayanilgan:

1. Angliya. Bodlean kutubxonasidan olingan mikrofilm (Elliot №339). Ushbu qo‘lyozma nusxalar orasida matnan to‘liqligi, qadimiyligi bilan ahamiyatlidir. Kitob 1486-yilda ko‘chirilgan.

2. Navoiyning shaxsiy kutubxonasi uchun 1483-1485-yillarda Hirotida Abduljamil kotib tomonidan ko‘chirilgan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharshunoslik instituti fondi nusxasi (№ 5018)

3. Xattot Sultonali Mashhadiy 1492-1493-yillarda nasta’liq xatida ko‘chirilgan maxsus kolofon matniga ega bo‘lgan qo‘lyozma. (Sankt-Peterburg. Saltikov-Shchedrin Xalq kutubxonasi №560)

4. Turkiya. To‘pqopi muzeyi (№808). Ushbu nusxa ham Navoiy hayotlik vaqtida – 1495-1497-yillarda kitobat qilingan. Kitob kulliyot shaklida bo‘lib, Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan bitilgan.

5. Fransiya. Milliy kutubxona Parij kulliyoti (№316-317). Kotib Ali Hijroniy qalami bilan yigirma olti asar jamlangan kulliyot 932/1525-yilda ko‘chirib bitkazilgan. Qo‘lyozmaning o‘zga xosligi unda oltita miniatyura o‘rin olgan.

6. Toshkent nusxa. 988/1580-81-yillarda Abdulvahhob al-Hijoziy tomonidan nasta’liq xatida Buxoroda kitobat qilingan dostonlar majmuasi. Bu nusxada “Xamsa” dostonlaridan tashqari “Lison-ut-tayr” ham kirgan.

7. P.Shamsiyevning 1964-yilda tuzilgan ilmiy-tanqidiy matni mustaqil qo‘lyozma sifatida olingan.

Ilmiy-tanqidiy matnни tuzishda dostonning yuzlab qo‘lyozma nusxalari ko‘rib chiqilib, uch guruhga ajratilgan:

1) XV–XVI asrlarda, ya’ni Navoiy hayotlik chog‘ida va vafotiga yaqin davrlardagi qo‘lyozmalar;

2) XVII va XVIII asrlara tegishli manbalar;

3) XIX asr va XX asr boshlarida kitobat qilingan nusxalar.

Ajratib olingan manbalardan shoir hayotlik davriga va unga yaqin bo‘lgan vaqtda ko‘chirilgan, kitobat qilingan qo‘lyozmalar tanlangan.

Shuni aytish lozimki, dostonning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash ishlari matnshunos P.Shamsiyev tomonidan 1960-yillarda olib borilgan bo‘lsa-da, matn nashr etilmagan. M.Hamidovanning xabar berishicha, ushbu ilmiy-tanqidiy matnda so‘zboshi, izohli komentariyalar, shuningdek, ishlab chiqilgan matn tuzish prinsiplari bayoni ham mavjud emas.[1:4]

Ammo P.Shamsiyev “O‘zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar” kitobida “Xamsa” dostonlariga ilmiy-tanqidiy matn tuzish prinsiplariga maxsus to‘xtalib, Y.E.Bertelsning “Shohnoma” matni uchun qo‘lyozma tanlashdagi prinsiplarni “Xamsa” asariga ham qo‘llash mumkinligiga urg‘u beradi. [3:27]

Qo‘lyozmalar matniy tadqiqi amalga oshirilgach, ulardagi tafovutlar uch guruhga bo‘linadi:

1. Kompozitsion o‘zgarishga olib kelgan farqlar.

2. Imloviy xatolar.

3. Matnning ma’naviy buzilishiga olib kelgan tekstologik xatolar.

Kompozitsion xatolarda Sultonali, Parij, Toshkent nusxalarida tushib qolgan baytlar kuzatilsa, imloviy xatolarda so‘z, iboralardagi xatolar ko‘zga tashlanadi. Ma’naviy xatolarda esa shakldosh so‘zlar va shakldosh harflarni adashtirib ko‘chirish, so‘zda bir harfning orttirilishi bilan bog‘liq xatolar kuzatilgan.

بنفشه باشین اندین ایلاب قوی
کی استیغا انینک کیریب مول سوی.

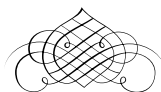
Baytdagi *لوم* soʻzi sharob, may maʼnolarini anglatadi. Badiuzzamon nusxasi mazkur soʻzni *ل* shaklida, vaqt oʻtishi bilan Istanbul, Parij, Toshkent nusxalarida esa *پ* (koʻprik) shaklida kelganligini maʼnaviy xatolardan biri sifatida koʻrsatiladi.

Uchinchi qismda “Saddi Iskandariy” dostonidagi tarixiy va afsonaviy shaxslarga, jugʻrofiy, etnik, astranomik nomlar, asar nomlariga hamda arabiy iboralarga ham izohlar berib oʻtilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, “Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy tanqidiy matniga oid kuzatuvlarda nusxalarni qiyoslash, sharhlash, analiz, sintez qilish orqali matniy tafovutlar aniqlangan. Muallif nusxasiga yaqin matn yaratishga harakat qilingan va qolaversa, bunday kuzatuvlarda dostonning P.Shamsiyev amalga oshirgan ilmiy-tanqidiy matnidan unumli foydalanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Hamidova M. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqi. 1,2-jild. *Filol.fan.dok...diss.* – T.: 1994. – B.994
2. Hamidova M. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonining ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqi. *Filol.fan.dok...diss. avtoref. OʻzR FA QI.* – T.: 1994. – B.994
3. Shamsiyev P. Oʻzbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar. – T.: Fan. 1986. – B.163.
4. Hayitmetov A. Navoiy “Xamsa”sining qoʻlyozmalarini oʻrganish. /*Adabiy meros. №3.* – T. – B.7.

ALI ERGASHEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi
tayanich doktoranti*

ALISHER NAVOIY ASARLARI TADQIQIDAGI INDIVIDUAL YONDASHUVLARDAN BIRI HAQIDA

Annotatsiya: Maqolada S.Hasanovning o'zbek adabiyoti tarixi va adabiy manbashunosligi rivojiga qo'shgan hissasi, "Sab'ayi sayyor" dostoni tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlari xususida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Nizomiy, Dehlaviy, Alisher Navoiy, manbashunoslik, matnshunoslik, navoiyshunoslik, "Sab'ayi sayyor".

Annotation: This article comments on Saidbek Hasanov's contribution to the development of the history of Uzbek literature and literary source studies, his research devoted to the study of the "Sabayi Sayyor".

Key words: Nizami, Dehlavi, Alisher Navoi, source studies, textual studies, Navoi studies, "Sabayi Sayyor".

Sharq xalqlari madaniyati, dini, tarixi, urf-odat, an'analarida mushtaraklig-u farqli jihatlari borki, buni tadqiq va tahlil qilish muhim masaladir. Ayniqsa, mumtoz adabiyot tadqiqotchisi zimmasida turgan muqaddas vazifalardan biri mutafakkirlarimiz qoldirgan merosni turli jihatdan o'rganish orqali zamondosh hamda kelajak avlod shaxsiyatida ezgu o'y-qarash va amallarni shakllantirishdir. Boy, teran mazmunli asarlari bilan butun insoniyatni zalolatdan qaytarish, to'g'ri, xayrli yo'lga boshlash Alisher Navoiyning oliy maqsadi, buyuk maslagiga aylangan edi. Shu sababdan ham hazrat Navoiy ijodini tadqiq qilish u tirikligidayoq boshlangan.

O'tgan davr mobaynida o'zbek navoiyshunosligi turli yutuqlarni qo'lga kiritdi. Navoiy asarlari matnshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinib, ularning ilmiy matnlari bilan birga, manbashunoslik jihatdan atroflicha o'rganilib, bu borada keng tahliliy tadqiqotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Shu jihatdan qaraganda, S.Hasanovning mumtoz adabiyotimizda amalga oshirgan tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Xususan, olimning "Navoiyning yetti tuhfası"¹ kitobining qimmatini ta'kidlash lozim. Olim mazkur kitobda Alisher Navoiyning "Sab'ayi Sayyor" dostoni bilan bir qatorda Nizomiy Ganjaviyning "Haft paykar", Husrav Dehlaviyning "Hasht bihisht", Ashraf Marag'oiyning "Haft avrang" asarlarini o'zaro qiyosiy tadqiq qilgan. Mazkur dostonlarning tarixiy, badiiy taraqqiyoti, sujet va qahramonlar silsilasidagi o'xshashlik hamda faqrliliklar, daho shoirlar qarashlaridagi umumiy va o'ziga xos jihati tadqiq qilingan. Shuningdek, turk, hind, eron xalqlarining qadimiy qo'lyozma obidalari ham o'rganilib, ularning dunyo madaniyatiga qo'shgan ulkan hissasi, undagi o'xshashlik va farqli tomonlar xususida ilmiy va tarixiy manbalarga tayanib munosabat bildirilgan.

Alisher Navoiy ijodi turli badiiy timsollar va rang-barang she'riy san'atlarga boy. Ularning asar mazmun-mohiyatini ochish, kitobxon diqqatini asosiy maqsad-muddaoga qaratishdagi o'rni

¹Хасанов С. Навоийнинг етти тухфаси – Тошкент,: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

va ahamiyati katta. Xususan, shoir “Sab’ayi Sayyor” dostonida bunday badiiy vositalardan keng foydalanish bilan bir qatorda ularning rivoji va takomiliga ham ulkan hissa qo’shgan. Buni Navoiy salafarlari – Nizomiy hamda Xusrav Dehlaviy ijodida ham kuzatish mumkin. “Har bir ijodkor, – deydi Saidbek Hasanov, – she’riy san’atlarni qo’llashda o’zlarining mahoratlari va estetik prinsiplariga asoslanganlar. Shuning uchun badiiy vositalardan istifoda etishda shoirlarning umumiy o’xshash tomonlari bilan bir qatorda farqli jihatlari ham yo’q emas”. Olim Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyning dostonlarini tadqiq qilib, undagi badiiy san’atlar qo’llanilishiga ham alohida ahamiyat qaratgan. Xususan, olim Nizomiy Ganjaviyning “Haft paykar” dostoni boshlanishidagi:

*Ey jahon dida bud xesh az tu,
Hech nabudi nabuda pesh az tu.
Dar bidoyat bidoyat hama chiz,
Dar nihoyat nihoyat hama chiz.*

(Tarj: Jahon o’zining borlig’ini sendan oldi, Sengacha hech qanday borliq yo’q edi. Eng avval Sen hamma boshlanishlarga bosh bo’lding, Oxiratda ham hamma narsalarning oxirati bo’lasan.) misralarda “bud”, “budani”, “nabudi” so’zlari yordamida fonetik jarangdorlik ta’minlangani, “b” tovushi she’rdagi ohangni kuchaytirib, alliteratsiyaning yuzaga kelishida xizmat qilganini ta’kidlaydi. Ma’lumki, alliteratsiya – she’rda bir xil undosh tovushlarning takrorlanishiga asoslangan bo’lib, she’rdagi musiqiylik va xushohanglilikni kuchaytirib, estetik ta’sir o’rttirishiga xizmat qiladigan badiiy vosita sanaladi². Xusrav Dehlaviy dostonining kirish qismidagi

*Budaniro hamisha bud az tu,
Budu nobudro vujud az tu.
Ofarinash raqam kashidan tust,
Har che juz tust ofarida tust.*

(Tarj: Borliq hamisha sen tufayli bordir, Bor-u yo’qning vujudi ham sen tufaylidir. Yaratuvchilik sening belgingdir, Sendan boshqa har narsa sening yaratuvchiligingdandir) misralarda “budani”, “bud”, “budu”, “nobud” so’zlarini qo’llab alliteratsiyaning go’zal namunasini qo’llagan.

Alisher Navoiy ulug’ so’z san’atkori, uning ijodida bir qancha badiiy san’atlarning yuksak namunalarini ko’rish mumkin. Yuksak g’oya va mazmuni chuqur mulohazalarini badiiy shaklda mohirona qo’llar ekan, nafaqat misralardagi so’zlar ohangdorligi va jilosiga, balki vazn, qofiya, radif mukammalligiga ham erishgan. Fikrlarini ifodalashda so’z lazzatini tuyib, misralarida badiiy san’atlar qatorini tizgan. Alisher Navoiy salafaridan farqli o’laroq, turkiy tilda ijod qilib, o’zigacha bo’lgan fors va o’zbek adabiyoti yutuqlaridan ilhomlangan. Ayrim o’rinlarda undagi an’analardan foydalansa, aksariyat holda ularni ijodiy boyitgan.

Shoir “Sab’ayi sayyor” dostonining kirish qismida falsafiy fikrlarga yo’g’rilgan quyidagi misralarda “ko’ngul”, “til” so’zlarida “l” tovushining takrori natijasida misralar ohangdorligiga erishgan:

*Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o’ldi tilga maqol.*

² Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – В. 26.

*Sendin insong'a tor-u pud-u jasad,
Jasad ichra ko'ngul ko'ngulga xirad.*

Alisher Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostonini tadqiq qilgan S.Hasanov mazkur misralarda shoir iltizom, tasbe’ hamda “radd ul-ajz min as-sadr” san’atlaridan mohirona foydalangani, misralardagi “tili”, “til”, “tilga” soʻzlarining oʻzaro bogʻlangani fikrni kuchaytirishga xizmat qilganini ta’kidlaydi.

Tasbe’ mumtoz adabiyotdagi she’riy san’atlardan biri boʻlib, “barmoq bilan koʻrsatish” ma’nosini anglatadi. Unga koʻra baytning birinchi misrasi qaysi soʻz bilan tugasa, keyingi misrani shu soʻz bilan boshlash, takror turlaridan biri. Birinchi misra oxirida va ikkinchi misra boshida takrorlanayotgan soʻz shoir fikrini ta’kidlash, ma’noni kuchaytirish vazifasini oʻtaydi. Xususan, “Badoye-ul-vasat”ning 485-gʻazalidan oʻrin olgan ushbu baytda tasbe’ san’atining goʻzal namunasini uchratish mumkin:

*Yo 'q damekim, ul quyosh yodida faryod aylamon,
Aylamon faryodkim, gardunni barbod aylamon³.
Sab'ayi sayyor"ning hamd qismida kelgan:
Sendin insong'a tor-u pud-u jasad,
Jasad ichra ko'ngul ko'ngulga xirad⁴.*

ushbu baytda ham birinchi misradagi oxirgi soʻz – “jasad”ni ikkinchi misra boshida ham takrorlagan.

Shoir “Sab’ayi sayyor” dostonida yuqorida nomi zikr qilingan badiiy san’atlardan tashqari shakliy san’atlar: ishtiyoq, tardi aks, tarse’, tajnis, hojib hamda ma’naviy – tanosub, iyhom, laffu nashr, irsoli masal, tashbeh, tashxis, husni ta’lil, tazod, istiora kabi san’atlardan unumli foydalanagan. Jumladan, Alisher Navoiy mazkur dostonida murojaat qilgan she’riy san’atlar biri bu tardu aksdir. Ma’lumki, bu san’atga koʻra, bayt tarkibidagi ikki soʻz yoki birikmani avval ma’lum bir tartibda keltirib, soʻng ikkinchi marotaba ishlatilganda ularning oʻrnini almashtirib, teskari qilindi. “Badoye ul-vasat”ning 83-gʻazalida kelgan quyidagi baytda kuzatamiz:

*Zulfi savdosi, bu savdoyi boshinda ko'pturur,
Bo'lsa savdo ahli, tong yo'q, ahli savdo birla do'st⁵.*

“Sab’ayi sayyor” dostonida shoir voqealar hamda qahramonlar ruhiyati va xarakteridagi qarama-qarshilikni ifodalash, kitobxonga tasvirlanayotgan voqealarni teranroq, chuqurroq tasavvur qildirish maqsadida mazkur vositadan tez-tez foydalangan:

*Joni tandin to'yub, tani jondin,
Ko'ngli ranjur mundin-u ondin⁶.*

Alisher Navoiy “Sab’ayi sayyor” dostonida Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyning tajribalaridan oʻz ijodida unumli foydalanish bilan birga, turli she’riy vositalarni qoʻllash orqali ularni shakl va mazmunan boyitgan hamda oʻzining shaxsiy uslubini namoyon qilgan. S.Hasanovning

³ Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 5-т. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. – Т.: Фан, 1990. – Б. 355.

⁴ Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 10-т. Сабаи сайёр. – Т.: Фан, 1992. – Б. 355.

⁵ O'sha asar. – B. 65.

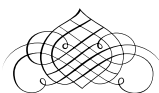
⁶ Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 10-т. Сабаи сайёр. – Т.: Фан, 1992. – Б. 119.

fikricha, har uchala asarga xos umumiylik ularning har biri an'anaviy bo'lgan she'riy san'atlar qo'llansa-da, bu she'riy vositalar har bir ijodkorning asarida o'ziga xos uslub, shakl va mazmunni ifodalashga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Nizomiy, Dehlaviy va Alisher Navoiy o'z ijod namunalarida turli poetik vositalardan foydalanishgan. Biroq har bir ijodkorning o'ziga xos ifoda uslubi bo'lib, badiiy vositalardan shoirlik mohorati va imkoniyati doirasida foydalanishgan. Har uchala shoir asarlariga badiiyatini puxta o'rganish, undagi poetik unsurlarni chuqur tadqiq qilish muhim masaladir. Xususan, S.Hasanovning bu boradagi izlanishlari va ilmiy merosi alohida qimmatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 5-т. Хазойин-ул-маоний. Бадоеъ-ул-васат. – Т.: Фан, 1990.
2. Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 10-т. Сабъаи сайёр. – Т.: Фан, 1992.
3. Қуроноф Д, Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Академ-
nashr, 2013.
4. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси – Т.: Гофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа
бирлашмаси, 1991.

QAHRAMON RAJABOV,
O'zR FA Tarix instituti bosh ilmiy xodimi,
tarix fanlari doktori, professor

TURKISTONDA TARAQQIYPARVARLIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI

Annotatsiya: Turkistonda XIX asr oxiri va XX asr boshlarida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy harakat sifatida jadidchilik (arabcha: jadid – yangi) harakati yuzaga keldi. Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek G'aspirali (Ismoilbek Gasprinskiy)¹ [1] rahbarligida qrim tatarlari o'rtasida vujudga keldi. Bu harakat keyinchalik Turkistondan tashqari Kavkaz va Tataristonga ham keng tarqaldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Ismoil Gasprinskiy, jadid maktablari, gazeta, jurnal.

Abstract: Jadidism (Arabic: jadid – new) movement emerged in Turkestan as a socio-political and educational movement of great importance in the late 19th and early 20th centuries. Jadidism first arose in Crimea in the 80s of the XIX century under the leadership of Ismailbek Gaspirali (Ismailbek Gasprinsky) [1] among the Crimean Tatars. This movement later spread to the Caucasus and Tatarstan in addition to Turkestan. The representatives of the Jadid movement often called themselves progressives, and later Jadids. The advanced progressive forces of that time, first of all, the intellectuals, felt that the local population was lagging behind the global development and realized the need to reform the society.

Keywords: Jadidism, Ismail Gasprinsky, Jadid schools, newspaper, magazine.

Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning tug'ilish, shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xorazm hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921-1929 yillarni o'z ichiga oladi [2;519-523].

Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va g'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi.

Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolat-sizlik avj oldi. Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, mahkama jarayonida qozilar bo'yniga xoch taqtirishgacha borildiki, yerli aholini bu xilda tahqirlash hollari mustamlakachilarning bedodligini yaqqol ko'rsatardi. O'sha

¹ Ismoilbek G'aspirali [Ismoilbek Gasprinskiy] (1851-1914) – Qrimda jadidchilik harakatining asoschisi, yozuvchi va publitsist.

davr ahvolini *Muhammadali xalifa Sobir o'g'li* (Dukchi Eshon)² xalqqa qarata o'z "Xitobnoma"si (1898)da yaxshi bayon qilgan.

Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar hunarmandlar, dehqonlar, savdogarlar, mulkdorlar, ulamolar – xalqning deyarli barcha tabaqalari orasida mavjud edi. Taraqqiyparvarlar dastlab Rossiya imperiyasiga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish – siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi.

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat va davlat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va Vatanni mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda fidoyilarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish; turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi [3;5-6].

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quyidagilar edi: Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish. Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xorazmda hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlariga tomonidan ochilgan madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo'ja *Behbudiy*³, *Abdulqodir Shakuriy*⁴, Saidahmad *Siddiqiy (Ajziy)*⁵ (Samarqand), *Munavvarqori* Abdurashidxonov⁶, Abdulla *Avloniy*⁷, Ubaydulla Xo'jayev (Ubaydullaxo'ja *Asadullaxo'jayev*)⁸, Toshpo'latbek Norbo'tabekov⁹ (Toshkent), Abdulvohid *Burhonov*¹⁰, Sadriddin *Ayniy*¹¹, *Fitrat*¹², Fayzulla *Xo'ja-*

² *Muhammadali xalifa Sobir o'g'li* [Dukchi Eshon; Madali Eshon] (1856-1898) – Andijon qo'zg'olonining rahbari, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili.

³ *Mahmudxo'ja Behbudiy* (1874 – 1919) – Turkistondagi jadidchilik harakatining asoschisi, siyosat va jamoat arbobi, muftiy, yozuvchi, dramaturg va noshir, Ahmad Yassaviy avlodidan.

⁴ *Abdulqodir Shakuriy [Abduqodir Abdushukurov]* (1875-1943) – Samarqanddagi jadid taraqqiyparvarlaridan. Samarqand viloyatidagi dastlabki jadid maktabi asoschisi (1901).

⁵ *Saidahmadxo'ja Siddiqiy Hasanxo'ja o'g'li [Ajziy]* (1864-1927) – Samarqanddagi jadid taraqqiyparvarlaridan. O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi (1926).

⁶ *Munavvarqori Abdurashidxonov* (1878 – 1931) – Turkiston jadidchilik harakatining yorqin namoyandasi, taniqli jamoat va maorif arbobi.

⁷ *Abdulla Avloniy* (1878-1934) – Turkiston taraqqiyparvarlaridan, shoir va publitsist, davlat va jamoat arbobi.

⁸ *Ubaydulla Xo'jayev (Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev)* (1886 – 1942) – taniqli davlat va jamoat arbobi, Turkiston jadidchilik harakatining yorqin namoyandasi, o'zbek matbuotining tashkilotchilaridan biri.

⁹ *Toshpo'latbek Norbo'tabekov* (1898 – 1935) – siyosat va jamoat arbobi, Turkistondagi milliy kommunistlarning taniqli namoyandasi.

¹⁰ *Abdulvohid Burhonov* (1875-1934) – Buxorodagi jadidchilik harakti hamda Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri.

¹¹ *Sadriddin Ayniy [Sadriddinxo'ja Saidmurodxo'ja o'g'li]* (1878-1954) – Buxorodagi jadidchilik harakatining yirik namoyandasi hamda Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri. O'zbek va tojik xalqlarining atoqli adibi, mashhur olim, davlat va jamoat arbobi. O'zbekiston SSR FA faxriy akademigi (1943).

¹² *Fitrat [Abdurauf Abdurahim o'g'li]* (1886-1938) – Turkiston taraqqiyparvarlarining eng yirik namoyandasi. Buxorodagi jadidchilik harakati hamda Yosh buxoroliklar firqasining asoschilaridan biri. Mashhur adib, shoir, dramaturg va olim, davlat va jamoat arbobi. Birinchi o'zbek professori (1926).

yev¹³ [4], Usmon Xo'ja (Usmonxo'ja *Po'latxo'jayev*)¹⁴ [5;25-27.], Abdulqodir Muhitdinov¹⁵ (Buxoro), Obidjon Mahmudov¹⁶, *Hamza*¹⁷ [6], *Cho'lpon*¹⁸, Is'hoqxon *Ibrat*¹⁹, Muhammadsharif *So'fizoda*²⁰ (Farg'ona vodiysi), Polvonniyoz Hoji *Yusupov*²¹, Bobooxun *Salimov*²² (Xorazm) turardi.

Turkiston mintaqasidagi jadidchilik harakati, tarqalish joyi va yo'nalishiga ko'ra, uchga bo'linadi: Turkiston, Buxoro va Xorazm jadidchiligi, Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xorazm jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil kildi. Ular Rossiya imperiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saf-larida turib, chorizmning xom-ashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar.

Turkistonda jadidchilik harakatining kuchayishi natijasida undan Buxoroda Yosh buxoroliklar (1910) va Xivada Yosh xivaliklar (1914) partiyalari ajralib chiqdi. Bundan tashqari, Toshkentda bir guruh taraqqiyparvarlar Yosh sartlar jamiyatini tuzishdi. Bu tashkilotlarga faqat yoshlar emas, balki ular ilgari surayotgan fikr va g'oyalarga xayrixoh bo'lganlar ham a'zo edi. Ularning maq-sadi Turkistonni Rossiya imperiyasi mustamlakachiligidan ozod qilish, qoloqlik va jaholatga bar-ham berish, istibdod o'rnida demokratik tuzum o'rnatish, yurtimizni rivojlangan davlatlar safiga qo'shish bo'lgan.

Fransiya bosh shtabi harbiy razvedkasi topshirig'i bilan ikki yilcha Turkistonda bo'lgan mayor Lyakostning hisoboti (1906)da ham bu holat yaqqol ifodalangan edi. Mayor Lyakostning Fransi-yadagi maxsus jurnalda hisobot tarzida e'lon qilingan maqolasi Yevropada katta qiziqish uyg'ot-gan. U Turkiston o'lkasidagi eng e'tiborli va kelajagi porloq tashkilot Yosh sartlar degan xulosaga kelgan. Bu firqa 1906-yil 13-23-yanvarda Sankt-Peterburgda bo'lgan Butunrusiya musulmonla-rining II qurultoyiga vakil yuborganini ta'kidlab, ular xuddi Qozon tatarlari kabi o'zining milliy dasturiga ega ekani va podsho hukumatining mustamlakachilik zulmiga jiddiy zarba berishi mum-kinligiga ishora qilgan.

Farg'ona vodiysida ham jadidlarning ko'plab tashkilotlari mavjud bo'lgan. Masalan, Andijon-da "Taraqqiyparvar" va "Padarkush" yashirin tashkilotlari (Rossiya imperiyasi oxrankasi hujjat-larida yashirin siyosiy partiyalar deb nomlangan) ham faoliyat ko'rsatgan. Bu jihatdan olganda,

¹³ *Fayzulla Xo'jayev* [*Fayzullaxo'ja Ubaydullaxo'ja o'g'li; Fayzulla Xo'ja; Eshonjon*] (1896-1938) – atoqli davlat va siyosat arbobi. Buxorodagi jadidchilik harakatining taniqli namoyandasi va Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Nozirlar Sho'rosi raisi (1920-1924), O'zbekiston SSR Markaziy Inqilobiy Qo'mitasi raisi (1924-1925), O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovetining birinchi raisi (1925-1937).

¹⁴ *Usmon Xo'ja* [*Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li; Usmonxo'ja Po'lat Xo'jayev; Usmon Xo'jayev; Usmon Xo'jao'g'li*] (1878-1968) – taniqli davlat va siyosat arbobi. Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning yirik namoyandalaridan biri. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi birinchi raisi (1921-1922).

¹⁵ *Abdulqodir Muhitdinov* (1892-1934) – Buxorodagi jadidchilik harakati hamda Yosh buxoroliklar firqasi ning asoschilaridan biri, davlat va siyosat arbobi.

¹⁶ *Obidjon Abduxoliqovich Mahmudov* [*Obid chatoq*] (1871-1936) – Turkistondagi jadidchilik harakatining vakili, davlat va jamoat arbobi, yirik sarmoyador va noshir.

¹⁷ *Hamza Hakimzoda Niyoziy* (1889-1929) – Turkiston taraqqiyparvarlarining yorqin vakili, shoir va dramaturg. O'zbekiston xalq yozuvchisi (1926).

¹⁸ *Cho'lpon* [*Abdulhamid Sulaymon o'g'li Yunusov*] (1898-1938) – Turkiston taraqqiyparvarlarining yorqin namoyandasi, yangi o'zbek she'riyatining asoschisi, yozuvchi va dramaturg, tarjimon va publitsist.

¹⁹ *Ibrat* [*Is'hoqxon To'ra Junaydullaxo'ja o'g'li*] (1862-1937) – Turkiston taraqqiyparvarlaridan, tarixchi va shoir.

²⁰ *So'fizoda* [*Muhammadsharif Egamberdi o'g'li*] (1869-1937) – Turkiston taraqqiyparvarlaridan. O'zbekiston xalq shoiri (1927).

²¹ *Polvonniyoz Hoji Yusupov* [*Polyoz Hoji*] (1861-1936) – Xorazmda jadidchilik harakatining yirik namoyandasi va Yosh xivaliklar firqasi ning asoschisi. Davlat va jamoat arbobi.

²² *Bobooxun Salimov* [*Muhammad Bobooxun Salimoxun o'g'li*] (1874-1929) – Xorazmdagi jadidchilik harakati-ning yirik namoyandasi, mashhur ulamo, davlat va jamoat arbobi.

taraqqiyparvar Mirza Abdulqodirbek Mirza Ahmad Qushbegiyevning “Taraqqiyparvar” jamiyati g’oyalari ocherki” (1916-yil 22-noyabrda yozilgan) deb nomlangan ma’lumotnomasi diqqatga sazovordir. Unda ko’rsatilishicha, “Taraqqiyparvar” jamiyatining bosh g’oyasi yosh turklarning taraqqiyotiga taqlid etishdir. Ularning maqsadi xalqqa siyosiy va ichki erkinliklar berishdan iborat. Aholi o’rtasida ular o’z e’tiborini siyosat va din sohasida harakat qilish bilan amalga oshirishni rejalashtirganlar.

Buxorodagi jadidchilik Turkistondagiga nisbatan og’ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi asosan Buxorodagi shahar aholisining taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, mullavachchalar, mayda do’kondorlar va ma’murlar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi. Jadidlarining dehqonlar va askarlar o’rtasida nufuzi avvaliga past bo’lgan. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunonchi soliqlarni kamaytirish talabi bilan chiqishdi. Ular dastlab Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilmoqchi bo’lishdi. Buxoroda vobkentlik dehqon Mulla Jo’raboy²³ ilk yangi usul maktabini ochgan edi. Buxorodagi jadidchilik harakatiga ayrim johil mullalar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo’lgan qadimiylar oqimi qarshi chiqdi. XX asr boshlarida Buxoro jamiyati ikki guruhga: Ikrom Domla²⁴ rahbarligidagi taraqqiyparvarlar va Mulla Abdurazzoq²⁵ boshchiligidagi qadimiylarga bo’lingan edi. 1908-yil “Buxoroyi sharif shirkati” tuzilib, darsliklar nashr etish va kitob savdosi bilan shug’ullandi. Ahmadjon Abdusaidov (Hamdiy)²⁶, Usmon Xo’ja (Usmonxo’ja Po’latxo’jaev), Homidxo’ja Mehriy²⁷, Abdulvohid Burhonov, Abdulqodir Muhitdinov, Sadridin Ayniy, Abdurahmon Sa’diy shirkatning tashkilotchilari edi. 1909-yil dekabrda jadidlar Buxoroda “*Tarbiyai atfol*” (“Bolalar tarbiyasi”) maxfiy jamiyatini tuzishdi (asoschilari: Abdulvohid Burhonov, Homidxo’ja Mehriy, Ahmadjon Hamdiy, Mukammil Burhonov²⁸, Hoji Rafe). Bu jamiyat turkistonlik va buxorolik yoshlarni Istanbuldagi “Buxoro ta’mimi maorif jamiyati” bo’limiga o’qishgajo’natdi. Xorijdagi ta’lim yoshlar dunyoqarashida tubdan burilish yasadi. Jadidchilik Buxoro va Turkistonda bir vaqtda boshlangan bo’lsa ham, amirlikdagi og’ir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi. 1910-yildan boshlab Buxoroda jadidchilik harakati tashkiliy tus oldi va “*Tarbiyai atfol*” maxfiy jamiyati asosida Yosh buxoroliklar firqasi tashkil topdi [7; 494-496.].

XX asr boshlarida Xorazmda shakllangan jadidchilik bir qadar boshqacharak tarixiy shart-sharoitda vujudga keldi. U bu yerda asosan ikkita oqimdan iborat edi. Uning o’ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini o’ziga bir-

²³ *Mulla Jo’raboy* – Buxorodagi jadid taraqqiyparvarlaridan. Buxoro amirligidagi dastlabki jadid maktabining asoschisi. Vardonzedada tug’ilgan. Istanbulda tahsil olgan, Rossiyada ham bo’lgan. XIX asr 90-yillari o’rtalarida Buxoroga qaytgan. “Tarjimon” gazetasida yozilishicha, Mulla Jo’raboy 1897-yili Buxorodagi dastlabki jadid maktabini Po’stindo’zon mahallasida ochgan. Bunday maktab keyinchalik Vardonzedada ham tashkil qilingan.

²⁴ *Ikrom Domla* [*Muhammad Ikrom ibn Abdussalom; Ikromcha Domla*] (1847-1925) – Buxoroning taraqqiyparvar ulamalaridan biri. Buxoro shahri yaqinidagi Bog’ikalon qishlog’ida dunyoga kelgan, keyinchalik Poyi Ostona guzarida yashagan. Boshlang’ich maktabni tugatgach, 1860 – 1880-yillari Badalbek madrasasida qozi Abdushukur ibn Abdurasul Buxoriydan tahsil oladi. Muhammad Sharif Sadri Ziyo (1865-1932) o’zining “Shuaroyi mutaaxxiriyn va fuzaloyi muosiriyn” asarida Ikromcha Domlani “Akram” taxallusida she’r yozishini aytib, “Buxoro talabalari aksariyatining ustozidirlar” deb zikr qilgan. “Tazkirat ash-shuaro”da Domla Ikrom Mir Arab madrasasida, “Afzal at-tizkor”da esa Abdullaxon madrasasida dars bergani aytilgan.

²⁵ *Mulla Abdurazzoq* asli qo’qonlik bo’lib, 42 yil Buxoroda yashagan. Mufti bo’lgan. Buxoroda “Roziqcha” nomi bilan mashhur. Amir saroyidagi xizmatlari uchun katta yer-mulk sohibiga aylangan. Buxorodagi konservativ guruh rahbari va eski usul maktablari tarafdori. U yangi usul maktabi tarafdori bo’lgan Domla Ikromning ashaddiy dushmani. 1914-yil haj safariga ketib, Makkada vafot etadi.

²⁶ *Ahmadjon Abdusaidov* [*Hamdiy*] (1878-1937) – Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning namoyandalardan biri, davlat va jamoat arbobi.

²⁷ *Homidxo’ja Mehriy* – Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning namoyandalardan biri.

²⁸ *Mukammil Burhonov* (1884-1937) – Buxorodagi jadidchilik harakati va Yosh buxoroliklar firqasi ning rahbarlaridan biri, davlat va siyosat arbobi. Burhonovlar sulolasining yorqin vakili.

lashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni *Asfandiyorxon*ning bosh vaziri Islomxo'ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o'ng oqimi o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga keng yo'l ochib berishni maqsad qilib qo'ygan edi. Xivada jadidchilikning so'l oqimi esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo'lib, qozikalon Bo-boxun Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o'stirish maqsadini qo'yishgan edi. 1904-yil "Jamiyati xayriya" tuzilib, uning ko'magi bilan Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi (1904-yil 10-noyabr). Xiva jadidlari ma'rifiy ishlar bilan kifoyalanib qolmasdan, xon tuzumiga qarshi kurash ham olib bordilar. *Birinchi jahon urushigacha* Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo'lmagan. Biroq jadidchilik harakati Xiva xonligida katta ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanib, 1914-yil avgustda u *Yosh xivaliklar* firqasi shaklini olgan [8; 498-500].

1904-1905 yillardagi rus-yapon urushi, 1905-1907-yillarda bo'lgan birinchi rus inqilobi, 1905-1911-yillardagi Eron inqilobi, 1908-yili Turkiyada bo'lgan Yosh turklar inqilobi jadidlar dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jadidlar o'z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to'planishar edi. Ularning ko'pchiligi shu davrning ko'zga ko'ringan ijodkorlari bo'lgan shoiru yozuvchilar edi. Ular o'z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqealariga hamohang bordi. XX asr 10-yillaridayoq ma'rifat va ozodlik g'oyalari uning markaziy mavzuiga aylandi. Adabiyotga "millat" va "vatan" tushunchalari kirib keldi. Milliy she'rlarga rag'bat kuchaydi. Yangi zamonaviy dostonchilik maydonga keldi, publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Mirmuhsin Shermuhamedov) rivojlandi, realistik proza shakllandi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti O'zbekiston mustaqilligidan keyin hakli ravishda milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti deb davrlashtirildi. Adabiyotdagi bunday uyg'onish, ayni vaqtda shu davr madaniy hayotida ham ro'y berdi. Jadidlar o'zbek xalqi hayotiga tom ma'nodagi milliy teatrni olib kirdi. Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo'lga qo'yila boshlandi. Yevropa ko'povozli musiqa san'ati bilan tanishgan jadidlarni o'zbek an'anaviy musiqa uslublari ma'lum darajada qoniqtirmagan. 1919-yilda Toshkentning Eski shahar qismida (hozirgi "Turon" kutubxonasi yaqinida) jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo'limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san'at vositasi bilan millat kadrini ko'tarish, san'atning deyarli barcha turlarini yuksaltirishga intildilar.

Jadidlarning aksar vakillari yoshlarga dastavval diniy ta'lim bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini kun tartibiga ko'yidilar. Ular musulmon maktablarining ta'lim usuli va dasturlarini isloh qilib, yangicha usuldagi maktablarni ochdilar. Behbudiy, Munavvarqori, Abdulvohid Burhonov, Abdulla Avloniy va boshqalar yangi usul maktablari uchun darsliklar yozib, nashr etishgan.

Jadidchilik harakati davomida ularning o'z matbuoti shakllandi. Jadidlar Toshkentda 1905-1906-yillarda "*Taraqqiy*"²⁹ (muharrir: Ismoil Obidiy³⁰), "*Xurshid*" (muharrir: Munavvarqori), 1907-1908-yillarda "*Shuhrat*" (muharrir: Abdulla Avloniy), "*Osiyo*" (muharrir: Ah-

²⁹ "*Taraqqiy*" – Turkiston jadidlarining dastlabki gazetasi, ilk milliy nashr. Toshkentda 1906 yil 14 (27) iyundan chop etila boshlagan. Noshiri va muharriri – Ismoil Obidiy. U haqli ravishda Ismoil Taraqqiy nomi bilan mashhur bo'lgan. Gazetada Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, So'fizoda, Nozimaxonim, Shokir Muxtoriy va boshqalarning milliy ozodlik va taraqqiyot g'oyalari haqidagi maqolalari chop etilgan. Gazetaning 19 soni chiqqach, u yopib qo'yilgan. Muharriri qamoqqa olinib, gazetaning mol-mulki musodara qilingan. "*Taraqqiy*"ning ilk soni chiqqan 27-iyun 1993-yildan buyon O'zbekistonda "Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni" sifatida nishonlanmoqda.

³⁰ Ismoil Eldinovich Obidiy [*Ismoil Taraqqiy*] (1880-1942) – o'zbek davriy matbuotining asoschilaridan biri. "*Taraqqiy*" gazeatasi muharriri (1906).

madjon Bektemirov), *“Tujjor”* (muhammad: Saidkarimboy Saidazimboy o‘g‘li), Buxoroda 1912-yilda *“Buxoroyi sharif”* (muhammad: Mirzo Jalol Yusufzoda), *“Turon”* (muhammad: G‘iyos Maxsum Husayniy), Samarqandda 1913-yilda *“Samarqand”*³¹ (muhammad: Mahmudxo‘ja Behbudiy), Toshkentda *“Sadoyi Turkiston”* (muhammad: Ubaydulla Xo‘jayev), Ko‘qonda *“Sadoyi Farg‘ona”* (muhammad: Obidjon Mahmudov) gazetalari va Samarqandda 1913-1915 yillarda *“Oyina”*³² (muhammad: Mahmudxo‘ja Behbudiy), Toshkentda 1917-1918 yillarda *“Al-isloh”* (muhammad: Abdurahmon Sodiq o‘g‘li), *“Al-Izoh”* (muhammad: Abdumalik Hoji Nabiev), *“Izhor ul-haq”* (muhammad: Sadridinxon Sharifxo‘jayev³³) jurnallarini nashr qilishdi. Shuningdek, 1917-1918-yillarda Toshkentda *“Najot”* (muhammad: Munavvarqori), *“Kengash”* (muhammad: Ahmad Zaki Validiy³⁴ va Munavvarqori), *“Turon”* (muhammad: Muhammad Afandizoda, Abdulla Avloniy), *“Ulug‘ Turkiston”* (muhammad: Kabir Bakirov), *“Sho‘royi Islom”* (muhammad: Abdulla Battol), *“Turk so‘zi”* (muhammad: Temirbek Xudoyorxonov), *“Turk eli”* (tahrir hay‘ati), Samarqandda *“Hurriyat”* (muhammad: Mardonqul Shohmuhammadzoda, Akobir Shomansurov, Fitrat), Qo‘konda *“Tirik so‘z”* (muhammad: Obidjon Mahmudov), *“El bayrog‘i”* (muhammad: Po‘lat Soliyev³⁵) gazetalari va *“Kengash”* (muhammad: Hamza), *“Yurt”* (muhammad: Ashurali Zohiriy³⁶) jurnallari chop qilindi. Matbuot millat dilidagi gaplarni o‘z sahifalariga ko‘chirish bilan kifoyalanmay, qanday ishlarni birinchi navbatda amalga oshirish masalasini o‘rtaga qo‘ydi. 1909-yilda Toshkent yosh ziyolilari tomonidan *“Jamiyati xayriya”* tashkil etildi. Mahalliy yoshlardan davlat mahkamalarida, sanoat, tijorat sohasida ishlaydigan mutaxassislar tayyorlash, kambag‘al musulmonlarga madaniy-ma‘naviy yordam ko‘rsatish masalasi qo‘yildi. Bu millatning boshqa xalqlar ichiga singib ketmasligi yo‘lida ko‘rilgan tadbirlar edi.

Bu davrda jadidlar ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ko‘rindilar [9]. Xalq ularda o‘z himoyachilarini his etdi. Sirdaryo viloyatidan Rossiya Davlat dumasiga a‘zolikka saylangan Abdulvohidqori Abduraufqoriyevga Toshkent, Chimkent va boshqa joylarning aholisidan 12 moddadan iborat talabnomani Davlat dumasiga topshirish yuklandi. Bu hujjatda ko‘pgina ijtimoiy talablar ko‘rsatilgan edi. Abdulvohidqori Abduraufqori o‘g‘li³⁷ 1907 yil 20 fevral – 3 iyunda Peterburgda Sadri Maqsudiy³⁸, Muso Jorilloh, Alimardon To‘pchiboshev kabi musulmon ziyolilari bilan tanishib, musulmon fraksiyasining raisi Biglovga Turkiston xalqi dardini yetkazdi. Biroq Abdulvohidqori oradan ko‘p o‘tmay, qamoqqa olindi va Tulaga surgun qilindi.

Shu tarzda, jadidchilik harakati 1906-1916 yillarda o‘zining asosiy yo‘lini belgilab oldi. Jadidlarning nashrlari xalkni yangi davr boshlangani bilan tanishtirar ekan, o‘zligini anglab, uyu-

³¹ *“Samarqand”* – Turkiston jadidlarining gazetasi. 1913-yil 15-apreldan Samarqand shahrida haftada ikki marta o‘zbek va fors tillarida chiqqan. Noshiri va muharriri – Mahmudxo‘ja Behbudiy. Gazetada Behbudiydan tashqari Fitrat, Munavvarqori, Hoji Muin, Saidrizo Alizoda, Siddiqiy-Ajziy, Kamiy, Rojiy va boshqa taraqqiyparvarlarning asarlari chop etilgan. 1913-yil 17-sentabrda 45-soni chiqqach, turli tazyiqlar va moddiy qiyinchilik tufayli to‘xtagan.

Bu gazetani Samarqandda rus sotsial-demokratlari tomonidan XX asr boshlarida ruscha chiqqan *“Samarkand”* gazetasi bilan chalkashtirib yubormasik lozim.

³² *“Oyina”* – Turkiston jadidlarining o‘zbek tilidagi to‘ng‘ich jurnali. Uning birinchi soni 1913-yil 20-avgustda Samarqandda chiqqan, o‘zbek va fors tillarida bosilgan. Jurnal muharriri va tashkilotchisi samarqandlik Mahmudxo‘ja Behbudiy hisoblanadi. Behbudiyga Saidrizo Alizoda, Hoji Muin va boshqalar ko‘maklashgan. Jurnal oldin har haftada, so‘ngra 15 kunda bir marta 36 sahifada chiqarilgan. Jurnalda milliy o‘zbek tilini rivojlantirish to‘g‘risida ko‘plab maqolalar bosilgan. *“Oyina”* jurnalining 68 ta soni chiqqach, u 1915-yil 15-iyulda to‘xtagan.

³³ *Sadridinxon Sharifxo‘jayev (1878 – 1946)* – Turkiston mustaqilligi uchun kurashgan yirik davlat va jamoat arbobi, mashhur ulamolardan. Turkiston Milliy majlisi a‘zosi.

³⁴ *Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on (1890 – 1970)* – Turkiston milliy ozodlik harakatining yetakchilaridan biri, davlat va siyosat arbobi, yirik sharqshunos va turkshunos olim, falsafa doktori (1935), professor.

³⁵ *Po‘lat Soliyev [Bekpo‘lat, Po‘lat Majidovich Soliyev] (1882 – 1937)* – tarixchi olim va jamoat arbobi

³⁶ *Ashurali Zohiriy (1885-1937)* – Turkistondagi jadidchilik harakatining vakillaridan biri, tilshunos va adabiyotshunos, tarjimon va publitsist.

³⁷ *Abdulvohidqori Abduraufqori o‘g‘li (1856 – 1938)* — Turkistondagi taniqli olim, yirik jamoat va din arbobi.

³⁸ *Sadri Maqsudiy (1876-1957)* – turkiy xalqlar milliy ozodlik harakati rahbarlaridan biri, tarixchi va huquqshunos.

shishga chaqirdi. O'lkani moddiy va ma'naviy boyliklari talanayotganini oshkor qildi. Cho'lpon she'r va maqolalarida mustamlakachilarning asl qiyofalarini ochib tashladi. Mashhur advokat Ubaydulla Xo'jaev oliy o'quv yurtini tashkil etish, soliqlarni tartibga solish, bolalar tarbiyasiga jiddiy e'tibor berish masalasini bayon qildi. Lev Tolstoy bilan fikrlashish chog'ida mashhur yozuvchini yon berishga majbur etgan Ubaydulla Xo'jayev Rossiya imperiyasi hukumati ma'murlarining poraxo'rliigi va zolimligini fosh etib, ayrimlarini davlat ishidan chetlatishga erishdi. Musulmon aholisiga amaliy tarzda yordam berib, mavjud hokimiyat konun-qoidalarini tushuntira bordi.

Jadid matbuoti o'z vakillarining fikrlarini e'lon qilar ekan, xalqni "har vaqt g'aflat uyqusidan uyg'otuvchi" "millat ongining ochqichi" ekanligini namoyon etish bilan birga Turkiston xalqini hur fikrlashga va siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda "Erk", "Turon", "O'qituvchilar jamiyati" kabi uyushmalar paydo bo'ldi. Munavvarqori aytganidek, "Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haq-huquqlarini ovrupoliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi" [10].

Jadidlar bu davrda "Ozodlik, tenglik va adolat" shiori ostida ishladilar. Ularning 1916-yil mardikorlikka olish voqeasiga munosabati g'oyatda e'tiborga molikdir. Mardikorlikka olish – Birinchi jahon urushi ketayotgan joylardagi ishlarga turkistonliklarni jalb qilish oq podshoning 1916-yil 25-iyun farmoniga muvofiq amalga oshirildi. Bu kutilmagan tadbir birinchidan, 1865-yil shartnomasiga zid edi. Ikkinchidan, Turkiston o'lkasi general-gubernatori A.N.Kuropatkin (1848-1925)ning xulosasiga qaraganda, "Aholi va ma'muriyat turar joydan tashqaridagi ishlarga mutlaqo tayyorlanmagan va bunday shoshilinch amalga oshirilgan tadbir og'ir tartibsizliklarni keltirib chiqargan". Aholi uchun ana shunday musibatli paytda jadidlarning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan Ubaydulla Xo'jaev ("Turkiston mardikorlikka olish qo'mitasi" raisi) va millatparvar boy Mirkomilboy Mirmo'minboev³⁹ [11;44-69] Rossiya jamoatchiligining e'tiborini bu masalaga jalb etish, farmonni bekor qildirish uchun Peterburgta yo'l oldilar. Davlat dumasining 1916-yil 13 va 15-dekabr kunlari o'tgan majlisida Nikolay IIning 1916-yil 25-iyun farmoni Rossiya imperiyasining qonunchiligida ko'rsatilgan hollarga zid ravishda qabul qilingani tan olindi. Farmon Duma muhokama qilingunga qadar iyun-avgust oylarida jadidlar harakati orqali bir necha eshelon to'xtatib qolindi. Jadidlarning mardikorlarni qaytarishga urinishlari 1917-yil Fevral inqilobi boshlanishi bilan to'la amalga oshdi. Bu hodisa el orasida ularning obro'sini ko'tardi. Mazkur holat jadidlar ma'rifatparvarlikdan siyosiy kurashga allaqachon o'tganliklarini bildirar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ismoil Gasprinskiy va Turkiston. – Toshkent: Sharq, 2005; Ismoilbek Gasprinskiy. Hayot va mamot masalasi (Tanlangan asarlar). – Toshkent: Ma'naviyat, 2006.

2. Ahmedov S., Rajabov Q. Jadidchilik // O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. T 3. – Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – B.519-523.

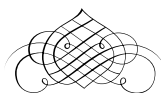
3. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash (Turkiston va Buxoro jadidchiligi tarixiga chizgilar). Davriy to'plam №1. – Toshkent: Universitet, 1999. – B.5-6.

4. Rajabov Q. Fayzulla Xo'jayev. – Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2011. – B. 34-39; Inoyatov S. Buxoroi Sharif xo'jalari: Usmon Xo'ja, Otaulla Xo'jayev, Fayzulla Xo'jayev ajdodlari va avlodlari shajarasi. – Buxoro: "Durdona", 2022. – B. 15-23.

5. Rajabov Q., Hayitov Sh. Usmon Xo'ja. . – Toshkent: "Abu matbuot-konsalt", 2011. – B. 25-27.

³⁹ Mirkomilboy, Mirkomilboy Mirmo'minboyev (1860 – 1918) – Turkistonning yirik sarmoyador boylaridan, o'zbek sanoatchisi.

-
6. Xonqulov Sh.X. *Farg‘ona vodiysidagi ijtimoiy-madaniy jarayonlarda Hamza Hakimzoda Niyoziyning roli. Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati.* – Farg‘ona, 2022.
7. Rajabov Q. *Yosh buxoroliklar // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 3.* – B.494-496.
8. Rajabov Q. *Yosh xivaliklar // O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 3.* – B.498-500.
9. Программные документы мусульманских политических партий (1917-1920). Оксфорд, 1985; Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков. Оксфорд, 1985; Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. Оксфорд, 1987 ва б.Муннавварqori Abdurashidxonov. *Xotiralarimdan.* – Toshkent: Sharq, 2001.
10. Mahkamov A. *Mirkomilboy, Xudoyorxon, Yoqubbek.* – Toshkent: Zamin nashr, 2021. 44-69-betlar

RAHMATULLA BARAKAYEV,
filologiya fanlari nomzodi, professor

MUNAVVARQORI ABDURASHIDXONOVNING ADABIY-PEDAGOGIK FAOLIYATIGA BIR NAZAR

Annotatsiya: Maqolada o'zbek jadidchiligi harakatining yo'lboshchisi, milliy matbuoti, teatri va yangi usul maktablarining asoschilaridan biri, adib, shoir, murabbiy, muharrir, ma'rifatparvar va jamoat arbobi Munavvarqori Abdurashid-xonovning adabiy-pedagogik faoliyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Ma'rifatparvarlik, yangi usul maktablari, darslik, shoir, yozuvchi, tarjimon.

Annotation: The article reflects on the literary and pedagogical activity of Munavvarqori Abdurashidkhanov, the leader of the Uzbek Jadidism movement, one of the founders of the national press, theater and new method schools, writer, poet, coach, editor, enlightener and public figure.

Keywords: Enlightenment, new method schools, textbook, poet, writer, translator.

Turkiston jadidchilik harakatining yo'lboshchisi, XX asr o'zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi milliy maktab asoschilaridan biri, yangi milliy teatr tashkilotchilaridan, adib, shoir, murabbiy, muharrir, ma'rifatparvar, jamoat arbobi Munavvarqori Abdurashidxon o'g'lining faoliyati XX asr boshlari ma'rifatparvarlik harakatida ham alohida o'rin tutadi. Chunki u 1901-yilda o'z hovlisida, keyinchalik Toshkentning turli dahalarida yangi usul (usuli jadida) maktablarini ochgan bo'lsa, "Adibi avval" (1907), "Adibi soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavmi turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" (1912), "Er yuzi" (1916-17) singari bir necha martadan chop etilgan darsliklari bilan ushbu davr ta'lim tizimini yangilashga o'zining ulkan hissasini qo'shgan.

Sho'ro hukumatining mash'um qatag'on siyosati qurbonlari bo'lgan Munavvarqori singari o'zbek jadidchilik va ma'rifatparvarlik harakatining ulug' namoyandalari, o'z faoliyati va hayotini xalqimiz ozodligi yo'lida tikkan buyuk ajdodlarimiz haqida istiqbol sharofati bilan milliy, madaniy, adabiy, tarixiy va diniy qadriyatlarimiz tiklanayotgan bugungi kunda ochiq-oydin fikr yuritish imkoniyati tug'ilgan ekan, ular faoliyatining turli qirralari xususida har tomonlama asoslangan ma'lumotlar milliy jadidchilik va ma'rifatparvarlik harakatining yangidan yangi jihatlarini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Munavvarqorining yangi usul (usuli jadida) maktablarining ilk tashkilotchilaridan biri sifatidagi faoliyati shu jihatdan alohida e'tiborga molikdir. U XX asr boshlaridayoq, ya'ni 1901-yilda o'z hovlisida dastlabki yangi usul maktabini tashkil qilish bilan ushbu harakat boshlovchilaridan bo'lmish Saidrasul Aziziy bilan bir vaqtda milliy ta'lim tizimini yangi asosga qo'yishni boshlab berdi. Uning "Adibi avval", "Adibi soniy" singari alifbo va o'qish kitoblari ushbu maktablarda adabiy-ma'rifiy yo'nalishni yangi bosqichga olib chiqqan bo'lsa, "Usuli hisob", "Tarixi qavmi turk", "Tajvid" singari darsliklari ta'lim tizimining turli fanlarga asoslangan yo'nalishini boshlab berdi, "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" singari darsliklari esa Abdulla Avloniyning "Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom"i bilan bir qatorda yosh avlod ongida milliy e'tiqodni mustahkamlashda o'ziga xos hissa bo'lib hisoblanishi shubhasizdir.

Munavvarqorining ushbu darsliklarini o'rganish, bir jihatdan, muallifning fikr doirasi naqadar serqirra ekanligidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan, uning maktabga endigina qadam qo'yayot-

gan, harflarni endigina taniyotgan yosh bola fikrlash doirasini naqadar e'tibor bilan ko'zda tutayotgan, u hayotda ko'rayotgan narsalari mohiyatini yosh bola anglashi nuqtayi nazaridan sodda va ravon tilda tasvirlayotgan mohir murabbiyligini ko'rsatadi. Hatto u yosh bola har kun ko'rayotgan, tanishayotgan yil fasllari, hayvonlar, parrandalar va boshqa jonivorlarga bag'ishlangan tanishtirish xarakteridagi matnlarda ham bola fikrlash tarzini yangilashga, boyitishga, bola ko'z o'ngidagi dunyoning turli jihatlarini yanada oydinlashtirishga harakat qiladi va bunga to'la erishadi.

Munavvar qori darsliklarining yosh avlod e'tiqod tarbiyasida tutgan o'rni, "Adibi avval" va "Adibi soniy" darsliklaridagi hamd va salavotlarning o'ziga xosliklari haqida "Alifbo va o'qish kitoblaridagi hamd va salavotlar" maqolasida to'xtab o'tgan edik [Адабиёт кўзгуси. 2004; 88-96]. Ushbu maqolada esa ulug' ajdodimiz adabiy faoliyatining yana bir jihatini yoritishga harakat qilamiz. Zero, Munavvar qori ushbu darsliklarida nafaqat murabbiy, balki adib, shoir va mohir tarjimon sifatida ham namoyon bo'ladi. Fikr dalili sifatida "Adibi soniy" darsligidagi "Iki yo'ldosh" masaliga murojaat qilamiz:

"Iki kishi do'st va yo'ldosh bo'lub safarga chiqdilar. Yo'lda to'qaydan bir ayiq chiqub, bularga yugurub hujum qildi. Bularning biri yosh va chaqqon edi. Shul sababli tezlik ila qochub, bir yerga bekindi. Ammo ikkinchisi o'zining keksaligi va kuchsizligidan qocholmay qoldi. Nochor o'zini yerga tashlab, o'lukka o'xshab hech qimirlamay yotdi. Ayiq kelub buni iskab, o'luk gumon qilub, zarar yetkurmay tashlab ketdi. Ayiq ketgandan so'ngra yo'ldoshi bekingan yeridan chiqub keldi va kulub aytdiki: "Ey yo'ldosh! Qulog'ingga ayiq nima deb shivirladi?" Yo'ldoshi javob berdiki: Ayiq qulog'imga: bunday ojizlik vaqtda sani tashlab ketadurgon kishiga bundan so'ng aslo yo'ldosh bo'la ko'rma! deb shivirladi".

Hissa

Shunday kishilar ila do'st va yo'ldosh bo'mak kerakki, shodligingga qanday shod bo'lsa, xafaligingda ondan ziyoda xafa bo'lsun. Oshga o'rtoq, boshga to'qmoq bo'lmasun" [Munavvarqori ibn Abdurashidxon. 1914; 7-8].

Qadimul ayyomdan ma'lum mashhur bu masal adabiyotshunoslikda buyuk masalnavis Ezop nomiga nisbat beriladi [Бабаев Э.Г. 1985.] Uni buyuk rus yozuvchisi, rus maktab ta'limi tizimini yangilashga o'ziga xos hissa qo'shgan Lev Tolstoy "Азбука" nomli alifbo kitobida "Два товарища" deb tarjima qilgan va "басня Эзопа" deb qayd qilgan [Толстой Л.Н. 1957; 561-562]. Ushbu matnni ham to'liq keltiramiz:

"Шли по лесу два товарища, и выскочил на них медведь. Один бросился бежать, влез на дерево и спрятался, а другой остался на дороге. Делать было ему ничего – он упал назем и притворился мертвым.

Медведь подошел к нему и стал нюхать: он и дышать перестал. Медведь понюхал ему лицо, подумал, что мертвый, и отошел.

Когда медведь ушел, тот слез с дерева и смеется: "Ну что, – говорит, – медведь тебе на ухо говорил?"

А он сказал мне, что плохие люди те, которые в опасности от товарищей убегают".

Shunisi qiziqki, ushbu masalning aynan ushbu davrda o'zbekchaga tarjima qilingan yana ikki varianti bor. Masalni dastlab Aliasqar Kalinen "Ikki do'st" deb tarjima qilgan va "Muallimi soniy" darsligiga kiritgan:

"Ikki do'st: biri yosh va biri qari o'rmondin o'tib ketayotib erdilar. Ittifoqo alarning oldilaridin bir kata va qabihsurat oyi chiqti. Yosh yigit oyi qni ko'rub, yo'ldoshini tashlab qochti va bir daraxtni tepasiga chiqib oldi. Qarisi qocholmay qoldi va ul o'zini yerga tashlab, o'lgan kishi bo'lib yotti, chunki oyi o'lgan kishiga tegmas emish, degan so'zni eshitgani bor ekan.

Oyi yerd o'zini o'luk qilib yotgan kishining yoniga kelib, u yog'-bu yog'ini va ham qo'llarini hidlab, o'lgan fahm qildi va tegmasdin ketib qoldi. Oyi ketganidin keyin yosh yigit daraxtdin

tushub, qari kishiga qarab: “Oyiq qulog‘ingga nima deb shibirlab ketdi?” – dedi. Qari kishi aytdiki: “Oyiq manga “yo‘ldoshing ko‘p yomon odam ekan, seni tashlab qochti, ba‘d mundog‘ yomon odam bilan hech vaqt safarga chiqmagil” – deb, qulog‘imga shibirlab ketdi”, – dedi” [A.Kalinen. 1903; 23].

Keyingi tarjima “Yolg‘on do‘st” deb nomlangan bo‘lib, Abdulla Avloniyning “Ikkinchi muallim” darsligiga kiritilgan:

“Bir vaqt ikki kishi do‘st bo‘lub safarga chiqmishlar edi. Bir tog‘ ichidan ketub borgonlarida uzog‘dan bir yo‘lbarsni ko‘rmishlar. Do‘stlarning biri darhol yugurub bir daraxt ustiga chiqmish. Ikkinchisi shoshilub qolub, nima qilishin bilmay; yerga cho‘zulub, o‘lukga o‘xshab yotmish. Yo‘lbars kelub iskab-iskab, o‘luk gumon qilub qaytib ketmish. O‘rtog‘i daraxtdan tushub: “Birodar, yo‘lbars qulog‘ingga nima deb so‘zlab ketdi?” deb so‘ramish. Yo‘ldoshi: “Oh, do‘stim! Shodligingda o‘rtog‘ o‘lub, g‘am vaqtingda tashlab qochadurgon nomard kishilar ila yo‘ldosh bo‘lma!” deb so‘zlab ketdi, deb javob bermish” [Abdulla Avloniy. 1912; 14].

Nazarimizda, bir masalning qisqa vaqt oralig‘ida o‘zbekchaga tarjima qilingan uch variantini qiyoslash, bir jihatdan, XX asr boshlaridagi o‘zbek maktab ta‘limi tizimi yangilanishining o‘ziga xos jihatlarini ko‘rsatishga, ikkinchi tomondan esa, har bir tarjimonning badiiy mahorati va ushbu davr tarjimachiligi darajasini belgilashga ham xizmat qiladi. Ushbu tarjimalarda e‘tiborga sazovor birgina jihatga to‘xtab o‘taylik. Aslida, Ezop masallarining barchasi qissadan hissa bilan tugaydi. Yuqoridagi tarjimalarda (jumladan, Lev Tolstoy tarjimasida ham) qissadan hissa yo‘q, bu birgina Munavvarqori tarjimasida qayta tiklangan, xolos. Holbuki, hikoyat yoki masallarning qissadan hissa bilan tugashi o‘zbek mumtoz adabiyoti uchun xarakterli ko‘rinish bo‘lib, hatto Munavvarqori Ezop masalidan xabardor bo‘lmasa ham, intuitiv tarzda mumtoz adabiyot an‘anasiga rioya qilib, masalda qissadan hissani tiklagan. Demak, shu holatning o‘ziyiq Munavvarqorining yuksak intellektual salohiyatidan dalolat beradi.

“Adibi soniy”dagi “Hikoya manzuma: to‘g‘ri javob” deb nomlangan ibratli she‘riy hikoyat Munavvarqori tarjimonlik faoliyatining yana bir jihatini yoritishga xizmat qiladi:

*“Otasi o‘lub, bir kishi bo‘ldi boy,
Ki qoldi anga mol-u mulk-u saroy.
Oning oldiga bir faqire kelib,
Salom ayladi ko‘b tavoze‘ qilib.
Dedi: “Man sanga tug‘ma qardoshman,
Bu mol-u manolingga yo‘ldoshman.
Otangdan chu qoldi sanga buncha mol,
Bo‘lub ber manga yarmini! Ushbu hol”.
Ul odam dedi hayrat ila anga:
“Nechuk san qarindosh o‘lursan manga?”
Faqir dedi: “Ey mehribonim, eshit,
Quloq sol, bu arzi nihonim eshit.
San-u man, hama olam insonlari
Emasmizmi bir odam o‘g‘lonlari?”
Bu so‘zni eshitgach, tabassum qilib,
Bir oltun chiqordi, dedi: “Ol kelib”.
Ul aydi: “Birodar, bu qanday saxni,
Manga shulmudur hissa merosdan?”
Javobida ul mardi shirinkalom
Dedi: “sokit o‘l, bilmasun xosu om.
Eshitsa gar o‘zga qarindoshlar,
Uzog‘u yaqin, yoru yo‘ldoshlar,*

*Bo'lib olsalar mol-u mulki tamom,
Sanga tegmagay bir tin, vassalom".*

Pand: Yaxshi muomalani do'st-u dushmanga barobar qilmak lozimdur. Chunki yaxshi so'z do'stlarning do'stliklarin ortdurur, dushmanlarning do'stlikka aylandurur.

NAZM:

*Bo'lur xulqi xush ham suchuk til bila,
Yetaklab ulug' filni qil bila.
Chiqar yaxshi so'zla ilon inidan,
Yomon so'z ila musulmon dinidan".*
[Munavvarqori ibn Abdurashidxon. 1914; 8-9]

Ushbu she'riy hikoyat Lev Tolstoy "Азбука"sidagi "Царские братья" nomli ibratli hikoya tarjimasini. Fikr dalili uchun Lev Tolstoy hikoyasini keltiramiz:

"Один царь шел по улице. Нищий подошел к нему и стал просить милостыню.

Царь не дал ничего. Нищий сказал: "Царь, ты видно забыл, что Бог всем один отец, мы все братья и нам всем делиться надо". Тогда царь остановился и сказал: "Ты правду говоришь, мы братья и нам делиться надо", и дал нищему золотую деньгу. Нищий взял золотую деньгу и сказал: "Ты мало дал; разве так делятся с братьями? Надо делить поровну. У тебя миллион денег, а ты мне дал одну". Тогда Царь сказал: "То правда, что у меня миллион денег, а я тебе дал одну; но у меня и братьев столько же, сколько денег" [Толстой Л.Н. 1957; 388-389].

Matnlarni qiyoslash shuni ko'rsatadiki, Munavvarqori ushbu ibratli hikoya tarjimasiga nihoyatda e'tibor bilan yondashgan. Ma'lumki, nasroniylikda "ota xudo, ona xudo, farzand xudo" uchligi bor, lekin e'tiqodoti islomiya uchun bu mutlaqo noto'g'ri qarash, Ollohning birligini inkor qilish. Shu sababli ham Munavvarqori tarjima jarayonida qahramonlarni o'zgartiradi. Lev Tolstoyda gadoy podshohga murojaat qilsa, Munavvarqori tarjimasida otasi o'lib, undan qolgan meros evaziga boy bo'lgan odam va kambag'al kishi (faqir) hikoyat qahramonlari hamda faqirning nihoyatda donolik bilan qilgan murojaatida barcha insonlar "bani Odam", ya'ni Odam Atoning farzandlari. Demak, bu o'rinda Munavvarqori yosh avlodni e'tiqodoti islomiya ruhida tarbiyalashda diniy qadriyatlarimiz bilimdoni sifatida namoyon bo'ladi.

Bir kichik maqola doirasida Munavvarqoridek serqirra bilim egasi bo'lgan zot asarlarining barcha sifatleri haqida fikr yuritish mushkul, albatta. Lekin ushbu zoti sharifning naqadar yuksak maqom egasi bo'lganini birgina "Adibi soniy" asaridan olingan ikki mo'jaz misolning nisbatan yuzaki tahlili ham tasdiqlaydi, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Avloniy. Ikkinchi muallim. – Toshkent, 1912.
2. Бабаев Э.Г. Басни Эзоп в переводах Л.Н.Толстого. – Тула, 1985.
3. Баракаев Р. Л.Н.Толстой асарларининг ўзбек тилига илк таржималари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 3.
4. Баракаев Р. Алифбо ва ўқиш китобларидаги ҳамд ва савоятлар / Адабиёт кўзгуси. №8. – Тошкент, 2004.
5. Kalinen A. Muallimus-soniy. – Toshkent, 1903.
6. Munavvarqori ibn Abdurashidxon. Adibi soniy. 4-tab'i. – Toshkent, 1914.
7. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах. Т. 22. – М., 1957.

SHAHNOZA NAZAROVA¹

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori*

ABDURAHMON SA'DIYNING JADID SHE'RIYATIGA DOIR ADABIY QARASHLARI

Annotatsiya: Turkistonda vujudga kelgan jadid adabiyoti 1905-1917 yillarda avval taraqqiyparvarlik g'oyalari bilan to'yingan hoida eski va yangi adabiyot o'rtasida turib o'zini namoyon etgan bo'lsa, 1917-1929 yillarda to'la yangilangan bir adabiyot va milliy g'oya bo'lib o'rta chiqdi. Taraqqiyparvarlik she'riyati va yangi o'zbek she'riyati Milliy Vatan uchun milliy she'rlar yaratgan ekan, uni anchayin farqli talqin qiladi. Shakllanayotgan adabiy tanqid bu she'rlarni tushuntirish, sharhlash uchun tirishdi. Bu murakkab jarayonni Abdurahmon Sa'diy (1889-1956) tadqiqot maqolalarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ushbu maqolada olimning 1922-1924 yillarda "Turkiston", "Qizil bayroq", "Inqilob" kabi gazeta-jurnallarda bosilgan jadid she'riyati, adabiyot nazariyasi, adabiy avlodlar zanjiriga doir tadqiqotlarini tahlil etamiz.

Kalit so'zlar: Turkiston jadidchiligi, jadid adabiyoti, jadid matbuoti, milliy she'r, adabiy tanqid.

Resume: The modern literature that emerged in Turkestan in 1905-1917, saturated with progressive ideas, stood between old and new literature, and in 1917-1929, it emerged as a completely renewed literature and national idea. The poetry of progress and the new Uzbek poetry, while creating milliy she'r (national poems) for the National Homeland, interpret it quite differently. The emerging literary criticism tried to explain and interpret these poems. This complex process cannot be imagined without the research articles of Abdurahaman Sa'di (1889-1956). In this article, we will analyze the scientist's research on modern poetry, literary theory, and the chain of literary generations published in 1922-1924 in newspapers and magazines such as "Turkistan", "Qizil Bayraq", "Inqilob".

Key words: jadidism of Turkestan, jadid (modern) literature, jadid (modern) press, milliy she'r (national poetry), literary criticism.

Kirish

“**A**dabiyoti jadida”ning bir tarmog'i – milliy she'r qanoti, avvalo, g'oya, til jihatidan isloh qilina boshlandi. Turkiston uchun manfaatli, nasihatimiz she'rlar – da'vatlar, chaqiriqlarga to'lib bordi. Ammo qaramlik, qullik uyqusiga botgan millat tafakkurini endi pand-nasihat bilan uyg'otib bo'lmasdi. Avloniy, So'fizoda, Tavallo kabi shoirlar jo'rovoz bo'lib kuylay boshladilar. Ammo keng ommaga yo'naltirilgan kuchli da'vat ruhi ularni yana bir o'zanga solib qo'ydi, she'riyat deysinib turib qoldi, na chaqiriq, na achchiq kinoya uni yurgiza oldi. An'anaviy adabiyot qonuniyatlarini yangilash yo'liga chiqqan she'riyatga yana bir xillik soya sola boshladi. Va shu vaziyatda Fitrat, Cho'lpon yulduzi qutulish, yuksalish yo'lini ko'rsatdi. Ular ijod etgan chinakam poetik go'zallik endi tilda original, vaznda yangi edi, bu avlod mutlaqo o'zgacha poetik timsollar tizimini yaratdi. Bu she'riyat quruq nasihat, millatga ayblov

¹ ORCID: 0000-0003-3730-1264, nazarxonova@mail.ru

va arazlardan yuksak edi. Avloniy, Tavallo, So‘fizoda avlodi ularni yelkasida ko‘tarib turdi va ular yangi o‘zbek she‘riyatining yo‘llarini ochdi. Davr adabiyoti o‘z oldiga qo‘ygan vazifalari va estetik ideali bilan o‘zidan oldingi adabiyotdan keskin farq qilardi. Ammo hali “milliy she‘r” turlicha talqin qilinardi, turlicha sharhlanardi. Fitrat dastlab “Sayha” – “She‘rhoi milliy” orqali ilk namunalarni yaratgan bo‘lsa, keyinroq uning milliy modelini yaratish uchun nazariy asoslariga e‘tibor qaratdi. Cho‘lpon esa milliy she‘rning bemiyl namunalarni qog‘ozga tushirdi. Adabiy jarayon tobora murakkablashib borardi, yaratilayotgan asarlar professional tahlilga, nazariy asosga ega bo‘lishi zarur edi.

Milliy she‘rning nazariy asosi va adabiy jarayon

Bu katta milliy harakatning boshida, shubhasiz, Fitrat turadi. “Hurriyat” gazetasining 1917-yil 3-oktabr 43-sonida bosilgan “Qora xabar” sarlavhali maqolasida Fitrat davr adabiy manzarasini aniq chizib bergan. Maqola Tavfiq Fikrat vafoti munosabati bilan yozilgan bo‘lib, unda muallif o‘sha davr usmonli adabiyotida teng kechayotgan ikki oqim faoliyatini sharhlaydi:

turkchilar: usmonli tilidan arab, fors so‘zlarini chiqarmoq va usmonli she‘rlarini arab vazni-dan qutqarmoq istaganlar;

usmonlichilar: arabiy, forsiy so‘zlarni ham arab vaznini saqlamoqchi bo‘lganlar. Fitrat T.Fikratni garchi usmonlichilar yo‘lida bo‘lsa-da, har ikki yo‘ldagilar ichida tengsiz edi, deydi. Xulosa chiqarish mumkinki, o‘zbek adabiyotida jadid va qadim ziddiyati kuchayib borayotgan bir vaqtda Fitrat qadim an‘analarni mukammal o‘zlashtirgan va shu asosda yangilik yaratadigan bir avlod yetishib chiqishini istaydi. Shu jihatdan ham davr she‘riyatiga oid ilk asosli, nazariy tadqiqotlar Fitratga tegishli bo‘lib, 1919-yilda yozilgan “She‘r va shoirlik” maqolasida fikrlarini yanada ochiqroq ifoda etadi. Keyinroq, 20-yillarning boshlarida Cho‘lpon “Sho‘rolar hukumati va sanoyi’ nafisa”, A.Sa‘diyning “Go‘zal san‘at dunyosida” maqolalari, V.Mahmudning “Bugungi she‘rlarimiz va san‘atkorlarimiz” turkum maqolalari chop etildi [8; 16; 9; 3:27-35]. Shu bilan birga adabiyotshunoslikning yangilanishida g‘arb adabiyoti va publitsistikaning ta‘siri ham katta bo‘ldi. Bu o‘rinda ham an‘anaviy she‘riyat o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Sharq mumtoz adabiyotiga xos bo‘lgan tanqidni she‘riy yo‘lda ifodalash an‘anasi 1910-yillarda ham faol edi [6:19]. Cho‘lpon, Qodiriy, Oybek, H.Olimjon kabi adiblarning faol ishtiroki ham o‘zbek adabiy tanqidi shakllanishida muhim rol o‘ynadi.

Adabiyotshunoslar “O‘zbek adabiy tanqidi tarixi” kitobida XX asr avvalida adabiy tanqid vujudga kelishi va shakllanishi jarayonida bir-biridan tubdan farq qiluvchi ikki yo‘lni ko‘rsatib o‘tadi:

1. Badiiy adabiyot mohiyatini to‘g‘ri anglash yo‘lidagi izlanishlar. Fitrat, Cho‘lpon, Ayniy, V.Mahmud, L.Olimiy, Olim Sharafiddinov, O.Hoshim, Oybek, H.Yoqubov, Sh.Sulaymon kuza-tishlari shular jumlasidandir.

2. Hukmron mafkuraga tayanib, sinfiylik va dunyoqarash masalasini badiiy ijodning bosh me-zoni sifatida qarovchilar. Bunday yondashuv S.Husayn, M.Solihov, Z.Said, U.Ismoilov, Y.Latif, J.Boybo‘latov kabi tanqidchilar ijodida ko‘zga tashlandi” [7:47-48]. Muhim jihat shundaki, shakl-lanayotgan yangi she‘riyatga doir bahslarda ikki yo‘nalish aniq ko‘rinadi:

- shakllanayotgan yangi she‘riyatning umumiy estetik prinsiplarini yaratish;
- shakllanayotgan she‘riyatning nazariy asoslarini ishlab chiqish va o‘rganish.

Birinchi yo‘nalishda noprofessional yondashuv etakchilik qiladi, 1925-1926 yildan bo‘lsa bu holat tobora kuchayib borgani va davr siyosati bilan bog‘liq tarzda ko‘plab adashishlarga yo‘l qo‘yilganligiga guvoh bo‘lamiz. Siyosiy bosim ostida bora-bora “milliy she‘r” degan tushuncha falaj holatga keltirildi. Fitratning “...siz adabiyot tarixining odami emassiz, maqolangiz esa taso-

difiy bir hodisadir”, deya yozg’irishlari, aslida, faqat J.Boybo’latovga emas, adabiyot bahslariga suqilayotgan juda ko’p davr kishilariga qaratilgan edi. Tanqidda xolis turish, ilmga tayanish, shaxsiyatga daxl qilmaslik, asarga qarab baho berish Elbek tomonidan ham uqtiriladi [17]. Cho’lpon 20-yillarda ham adabiyotni san’atga yaqinlashtirishga intildi, adabiyotning ijtimoiy vazifasini unutish yoki uni siyosiy qurolga aylantirish yo’lini tutmaydi. “Sho’rolar hukumati va sanoye nafisa” maqolasida “Qisqasi, sanoye nafisa eski dunyoda bir qism xalqning zavqi, aysh va ishрати uchun ishlayturg’on bir narsa edi”, deya yangi adabiyotning ijtimoiy vazifasini qalamga olsa, “Tarixning zararlik takarruri” maqolasida “Orag’a “Chig’atoy gurungi” degan bir jamiyat chiqib qoldi. U jamiyatga mansub kishilar tilni soddalashtirmak maqsadini asos qilib ushlaganlari holda, o’zbek adabiyotining tugallanishiga ham katta ahamiyat berdilar. Tugallanadurg’on adabiyot chin adabiyot bo’lmog’i kerak”, deya yozadi. Ammo bu vaqtda adabiy tanqid boshqa masala bilan shug’ullanayotgan, adabiyotdagi badiiy butunlik, nazariy asoslanganlik, milliy manfaatdorlik “unutilayotgan edi”. Matbuot sahifalaridagi adabiy materiallar sarlavhalariga milliy she’r tushunchasi olib chiqilmas, to’g’ridan-to’g’ri tahlil obyektiga aylantirilmas, bu hodisa Fitrat, Cho’lpon nomi ostida tekshiriladi, talqin etilardi.

“Turkiston” gazetasining 1922-yil 7-noyabr 23-sonida Abdurahmon Sa’diyning “Oktabr o’zgarishi va o’zbek adabiyoti” maqolasi bosilgan. Olim Behbudiyning yozganlari bilan uyg’onish alomatlari zohir bo’ldi, deya e’tirof etar ekan, yozadi: “Bu davrda o’zbek adabiyotining tug’ish alomatlari ham sezila boshladi. Faqat bu adabiy alomatlar hali burung’i chig’atoy ko’lankasi edi. Shu qalbda, shu ruhda, shu g’oya vaziyatida bo’lg’an bir alomat edi. Uning hamma mundarijasi, yana tarixi juda uzung’a cho’zilib ketgan achchig’ bir milliy ma’yusiyat va mahkumiyat xususiyatini ifodalashdan iborat edi. Avloniy kabilar shu ma’yus adabiy alomatlarning namunalari edi”. Muallif bu adabiyotning toza o’zanlari va ildizlarini to’g’ri baholaydi, ammo Oktabr o’zgarishi bilan chin uyg’onish bo’ldi, deya xulosa beradi. U yosh o’zbek adabiyoti shoirlari – Fitrat, Botu, Sh.Sulaymonni sustkashlikda ayblasa, Cho’lpon, Elbek, G’.Zafariylarni faol ijodkorlar safida sanaydi. A.Sa’diy “Adabiyot to’g’risida o’qulaturg’on doqladning asoslari”da ham mafkuraviy yondashuv yo’lidan boradi. Ali Ismoilzoda A.Sa’diyga raddiya bilan chiqar ekan, Botu, Sh.Sulaymon hech qayerga yo’qolmagani, Maskovda o’qiyotgani, yosh o’zbek adabiyoti vakillari faol ijod qilayotganini yozadi va ular qatoriga M.Shermuhamedov, N.To’raqulov, Hamza, Xurshid, Mirmulla, Ramz, H.Mu’in, Zehniy, S.Ayniy, V.Mahmud, Zohiriy, Rafiqiy, L.Olimiy nomlarini ham qo’shadi. A.Sa’diy A.Ismoilzodaga qarshi “Chegaradan chiqish foydali emas” maqolasi bilan chiqqan, o’zini qator (maqola bayram munosabati bilan yozilgani, ijodkorlar inqilobiy ruh nuqtayi nazaridan tekshirilgani, qisqalikka intilgani kabi) sabablar bilan oqlagan bo’lsa-da, u haq edi [11; 10; 2; 12]. Bu vaqtda Fitrat yanada ta’sirchanroq shaklga – dramaturgiyaga kuch sarflay boshlagandi. “Gurung” faoliyati rasman cheklangach, bosim kuchaya borgan sari Cho’lpon va ko’plab shoirlar taraddudga tushib qolgan edilar.

A.Sa’diy “Turkiston”ning 1923-yil 7-noyabr 194-sonida bosilgan “O’zgarish davri o’zbek adabiyoti” maqolasida burungi chig’atoy adabiyotiga inqilobiy adabiyotni qarshi qo’yadi va uni *yosh o’zbek adabiyoti* deb ataydi. Uning “O’zbek yosh shoirlari: Behbudiy va uning tegrasiga yig’ilgan yozguvchilar” sarlavhali juda katta maqolasi mazkur gazetasining 1923-yil 10-dekabr 207, 12-dekabr 208-sonlarida “Adabiy tanqid” ruknida e’lon qilingan. Unda Fitrat haqida so’z boradi: “Fitrat o’zbeklarda yuqoridag’i shoirlarning eshigini yopib, yangi bir eshik ochdi, bu ham sentimentalistik romantiklik eshigidir... Yangi usmonli va eron adabiyotining oshig’i ruhi bilan sug’orilg’an bu ishqiy shoir oshiq she’rlarig’a yo’l ochdi. Navoiy va Boburlarda tasavvuf pardasi ostig’a yoshiring’on ishq bo’lsa, Fitrat sharqning, dunyoviy ishqning eshigini ochib, xotin-qizlarg’a muhabbat she’rlarini kuyladi”. A.Sa’diy fikricha, Fitrat ijodidagi eng e’tiborli jihat – uning

tili va uslubidir. Shuningdek, muallif Fitrat qo'llagan vazn borasida quyidagicha xulosa beradi: "Vazn masalasida chig'atoy adabiyotida amalga qo'yilg'on, ham o'zbeklarning uyg'onish davrlarida Avloniy kabi "navoiychi" va "fuzuliychi"lar tomonidan hamon saqlanib kelgan eron vaznini butkul yemirib, to'zdirib tashladi. Hatto yosh usmonli shoirlarining ta'siri bilan bu yo'lda tamom so'llanib ketib, butkul vaznsizlanish va qofiyasizlanish yo'lini oldi. Yoki sochmaliq tizma tug'dirish yo'lig'a kirdi". Fitratning adabiy ta'siri masalasini quyidagicha bayon etadi: "Fitrat til va uslubda avval yosh o'zbek shoirlarining ko'pini o'ziga qarata oldi, ularning ko'blarini o'z tegrasiga to'plab, shularga yo'l boshchilik sifatini ko'rsatdi (jumladan, Elbek bilan Botuning ko'b she'rlarida Fitratning ta'siri ochiq seziladi). Fitrat esa tizmada yangi yo'l olg'ondek, nasrda ham Behbudiy va X.Muinlarnikiga usmonli ohangi ostida falsafiy yangi bir ton berdi". A.Sa'diyning ushbu maqolasini *to'liqroq keltirdik*. Sababi, muallif birinchi bo'lib Fitrat ijodiga til, uslub, vazn jihatidan ilmiy yondashadi va birinchilardan bo'lib Fitratni yangi adabiyot me'mori sifatida tan oladi, adabiyotni Fitratgacha va Fitratdan keyingi davrga bo'lib o'rganadi. Yana bir jihati, maqolaning joriy yozuvda o'qigan o'quvchilarning o'zi ham muayyan xulosalarga kelishi mumkin. Endi olimning kuzatishlarini tizimga solaylik:

- sentimental va romantik kayfiyat yetakchi mavqega chiqdi;
- sharq she'riyatiga xos ishq haqiqiy o'rnini ma'joriy ishq mavzusi egalladi;
- til va uslubda chig'atoy adabiyoti ta'siridan xalos bo'lindi, arabiy hamda forsiy so'zlardan voz kechildi yoki istifodasi toraytirildi; tizmada o'zbekcha yozishga o'tildi;
- chig'atoy va ilk uyg'onish davri adabiyotiga xos eron vaznidan voz kechildi; usmonli shoirlar ta'sirida vaznsiz, qofiyasiz sochmaliq tizma yaratila boshlandi;
- Fitrat davr adabiyotiga usmonli ohangi va o'zigagina xos bo'lgan falsafiy mazmunni singirdirdi.

A.Sa'diyning bu nazariy xulosalari deyarli o'zini oqlaydi. Olim, bizningcha, maqolada garchi chig'atoy adabiyoti (mumtoz adabiyot), o'zbeklarning uyg'onish davri adabiyoti va yosh o'zbek adabiyoti o'rtasiga chegaralar qo'yayotgan, ular o'rtasidagi vazn, uslub, til, mavzu, obraz poetikasiga doir adabiy an'analar, adabiy ta'sir va rivojlanish yo'lini qat'iy uzib qo'yayotgan bo'lsa-da, tagmatnda bularning barchasini hisobga olgan. Chunki u Fitrat boshlab bergan yangi adabiyotning eng muhim alomatlarini juda to'g'ri ko'rsatib beradi. Bu Fitratning adabiy faoliyatiga doir kuzatishlar qismi. Maqolaning ikkinchi qismi "Fitratning shoirligi" haqida bo'lib, muallif Fitratni tugal lavha, ochiq ruhiy ohang, ruhiy bir vazn bera olmaydi, san'atkorona ishlanmagan va tasavvur sayozligiga ega, deya tanqid qiladi. Ammo bu haqda Fitrat she'rlari tahlilga tortilgan keyingi fasllarda batafsil to'xtalamiz. Hozir bu maqolaga qarshi yozilgan "Adabiy tanqidga bir nazar" maqolasiga e'tibor qarataylik [4:57-62]. Vadud Mahmud mazkur maqolasida Fitratning shoirlilik shuhrati fevral inqilobi bilangina bog'liq emasligi, balki 1910-yillardayoq she'rlari qo'lma-qo'l o'qilgani, Adarna munosabati bilan yozilgan marsiyasi nainki Turkiston, boshqa tillarga tarjima bo'lib Eron, Afg'oniston, Hindistonga qadar tarqalganini yozadi va yangi o'zbek she'riyatining shakllanish nuqtasini juda to'g'ri ko'rsatib beradi. Shuningdek, jadid adabiyoti "Tarjumon", "Vaqt", "Sho'ro" ta'siridagina emas, Turkistonning o'zida yuzaga kelgan zarurat bilan paydo bo'lganini uqtiradi. Vadud Mahmud A.Sa'diyning Fitrat forsiy merosini "Eron adabiy tanqidchilari tekshirsinlar", degan qarashiga ham keskin e'tiroz bildiradi: "...adabiyot tildangina iborat emas, unda ruh va fikrning muhim o'rne bordin. Fitratning forsha asarlari esa Eron ruh va fikri bilan emas, shu Turkistondagi ikki til bilan so'ylashaturg'on va bu kungi istiloh bilan biri o'zbek deb atalgan "millat"ning ruh va fikr tarjimonidir". Jadid she'riyati dastlabki bosqichda har ikki tilda yaratilgani, ammo ruh va fikr umumiy bo'lgani haqiqat; til, ya'ni shakl jihatidan to'la o'zgarish yangilanishning keyingi bosqichida kuzatilgan jarayon. Bu fikrni M.Buzruk Solihov ham tasdiqlaydi: "...bu zamonning

go'zal adabiyoti qismanforschada va qisman o'zbekchada bo'lib... xalqning saviyasiga ko'ra ma'lum bir fikrni vaqtli bir taktika qilib har ikki tilda olib borur edilar" [15:13]. Shu jihatdan ilk davrlarda til ayirmasi bo'lmagan, hurriyat haqidagi ilk she'rlar Turkiston va boshqa hududlarga Fitratning "Sayha" forsiy she'rlar to'plami orqali tarqalgan.

A.Sa'diyga mansub yuqoridagi turkum maqolaning ikkinchisi "Zarafshon" gazetasining 1924-yilgi 120-122 sonlarida bosilgan bo'lib, Cho'lpon she'riyati tahlilga tortilgan. A.Sa'diy Cho'lponni "yonartog'", "yong'in" deya alqaydi, shoir yuragi muhit yemishi bo'lganligini aytib yozg'iradi va undagi poetik yuksaklikning uzvlarini sanab ko'rsatadi:

– Cho'lpon chin ma'nosi bilan ro'mantik bir yurak shoiri (lirik)dir, lekin uning yuragi shaxsiy hissiyot bilan emas, ijtimoiy hissiyot bilan to'lg'on va qaynag'on;

– o'zbeklarda ramzchilik (simvolizm) asoschisidir;

– ruh va ohangda usmonli she'riyat ta'sirida bo'lsa-da, o'z tili-uslubiga ega;

– uslubi iqtisodlik bir uslubdir;

– fikr, uslub, ohangda yosh o'zbek shoirlari ichida eng ustki o'rinda turadi;

– fikrlari quyuq, tig'iz; o'xshatish, istioralari samimiy, ingichka, chuqur; kinoyalari achchig' va keskin; so'roq va xitoblari keskir. A.Sa'diy maqola davomida shoir oqsagan nuqtalarni ham sanaydi:

– olovlik so'rog'larni berib kelgan chog'ida yo'lidan ozib, birdan so'nib, sovuqlanib ketadi; qaynoq xitoblardan so'ng birdan va'z-o'git berishga kirishadi;

– epitetlar, ergashuvchi jumalarni tegishidan ortiq ko'b keltiradi;

– ba'zi kinoyalari – ramzlari ortiq tumanlikdir;

– ba'zi misralarda iqtisodsizlik bor;

– misralarni -ki (-kim) vositasida bog'laganda she'r kuchini yo'qotadi;

– zaif xitobalar bilan cheklanadi, o'rinsiz takrorlarga yo'l qo'yadi. Sanalgan dastlabki nuqsonlar, aslida, Cho'lpon ruhiyati va uslubini aks ettiruvchi belgilardir, qolganlari haddan tashqari mayda, atay izlab topilgan elementlar sanaladi. A.Sa'diy Cho'lponni uning yuksakligida turib tahlil qila boshlaydi-yu, ammo davr oqimiga tushib qoladi. Keyin yana Cho'lponni oqlovchi, uning ijodiy olamini ochuvchi, o'sha davr tanqidchilarining birortasi diqqat qaratmagan, yuragi dov bermagan jihatlar haqida yoza boshlaydi. A.Sa'diy Cho'lponning xalq shoiri, millat shoiri ekanligini jasorat bilan uqtiradi:

– Cho'lpon omma-xalq shoiri emas, ziyolilar shoiri, uni omma – yalpi xalq tez anglamaydi; lekin shuning barobarida xalq qayg'usi bilan (faqat hech bir sinfga ayirmasdan) yonguchi "xalqchi" (narodnik) bir shoirdir;

– chin sinfiy inqilob shoiri emas, balki milliy inqilob shoiridir;

– uning umidsizligiga "sovuq ellardan muz kiyib kelganlar", "bog'idan mevasini terganlar" sabab bo'lgandir;

– u o'z shoirligidan shubhalanishga haqsizdir; jahonning katta shoirlari ham shundog' shikoyat qilgan, qiladi, til hamda tildagi so'zlar ularning istaklari, butun ruhiy to'lqinlarini tugal anglatishga ojiz qoladi yoki shoirda shunday his uyg'onadi va bu tabiiydir;

– shoirlarning ilhomlanishida omil – muhitdir; omildan totlilik kelmagandan keyin chashma totlik bo'lmasligi yana ma'lumdur; shuning uchun shoirni bu haqda ayblab bo'lmaydir;

– Cho'lpon zaif tizmachilarning yo'ldan chiqarilishining birinchi odimidir.

Olim shoirning omma darajasidan baland turishi, xalqni sinflarga ayirmasdan qayg'usiga she'rik bo'lishi va uning har qachon millat shoiri bo'lib qolishi, umidsizlikka haqsizlik, muhit aybdorligi, ba'zan o'zidan qoniqmaslik shoirda umidsizlik ohanglarini tug'dirishi va bu tabiiy jarayon ekanligini tushuntiradi. Zaif tizmachilarga Cho'lpon mezonini qo'yib baho beradi.

A.Sa'diy "Yuzim ochiq, "niqob"lantirmangiz!", "Olti yil ichida o'zbek she'riy adabiyoti" maqolalarida ham yangi o'zbek she'riyatiga doir muhim kuzatishlarini bayon etadi, ammo endi olim to'lig'icha muhitga moslashib borayotganini kuzatamiz [13; 14]. Olim she'riy adabiyotni ikki katta davrga bo'ladi:

1. Turkistondagi burung'i she'riy ijodlar: islom mafkurasida bo'lib, burung'i sharq ruhi, mundarijasi, tili, usulubi eron yo'sinida; bu saroy, oqsuyaklar she'riyatidir.

2. O'zgarishdan keyingi ijodlar: ham g'arbcha, ham milliy; ijtimoiy-inqilobiy ruhda; bu umumxalqniki.

Muallif bu maqolalarida ham birinchilardan bo'lib muhim nazariy masalalarni o'rta tashlaydi, u birinchilardan bo'lib Cho'lponni dunyo she'riyati kontekstida tekshiradi, shoirni o'zbeklarda romantizmning va qisman futurizm hamda simvolizmning bosh vakili, deya baholaydi. Biroq shuning bilan birga Fitrat, Cho'lponni qoralash orqali o'zgarishdan keyingi avlodlarni maqtash, ularni bir-biriga qarshi qo'yishdek halokatli yo'lni boshlab beradi. Botu haqida "...bu yosh shoir qizil she'riy adabiyotda... o'ziga ko'b umid bog'lotqon kuchlik talantdir. Bu shoir boshida Fitrat ta'siri ostida bo'lsa-da, keyingi she'rlari uning u ta'sirdan qutul'g'onlig'i ham shuning bilan birga unda inqilobiy va sinfiy ruh hamon kuchaya borg'onlig'ini ko'rsatib turadi", desa, Bois Botir haqida: "...o'zbeklarda umidsizlik va badbinlikda Cho'lpondan keyin tug'ib kelgan umidlik Cho'lpon bo'la olishga iste'dod ko'rsatadi. Til va uslubda u mashhur Cho'lponning shogirdi bo'lg'on bu yosh kuch har holda ruhan shunga tamoman qorshidir", deya yozadi.

Adabiyotshunos U.Jo'raqulov davr tanqidchiligini o'rganar ekan, quyidagicha xulosa beradi: "Sof san'at" tushunchasi ularning birortasida ham "sof" holatda emas, Fitratda adabiyotni so'z san'ati deb tushunish bilan birga jadidchilik, turkchilik g'oyalari bilan sintez holda aks etishi, V.Mahmudda millatni g'aflatdan uyg'otuvchi vosita sifatida talqin etilishi, A.Sa'diyda aniq bir to'xtamning yo'qligi, O.Hoshimda adabiyotni san'at sifatida his etish, qadrlash barobarida sinfiylik prinsiplaridan holi tushuna olmaslik hollari fikrimizni isbotlaydi" [1:47]. Chunki sof san'at va sof adabiyotshunoslik masalalari bilan shug'ullanishga imkon yo'q edi. "Milliy she'r" masalasi adabiy bahslardan siqib chiqarildi, uning Fitrat, Cho'lpon kabi me'morlari rad etildi. Shu tariqa 1910-yillarda boshlangan davr she'riyati estetik prinsiplarini ishlab chiqish jarayoni 1934-1935 yillarga kelib noestetik sathga o'tdi...

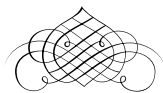
Xulosa

Bunday murakkab, ziddiyatli, nosog'lom muhitda yangi she'riyatning nazariy asoslarini ko'rsatish zarurati bor edi. Adabiy bahslar bu masalani chetlab o'tar, ular g'oyaviy intilishlarga kuch berardi. Bu qorishqlik ichida yangi o'zbek she'riyatining asl qiyofasi, ilmiy asoslanganlik jihati, eng muhimi, jadid she'riyatining g'oyaviy butunligi, vazn va ritm muammolari qay tarzda hal etilgani juda tumanli tarzda namoyon bo'lardi. "Milliy she'r" qanday bo'lishi kerak, u she'riyatdagi alohida turmi yoki jadid adabiyoti ichidagi alohida adabiy harakatmi, degan savollarga Fitrat to'laqonli javob berdi va o'z risolalarida uning modelini yaratdi. Milliy Vatanning milliy modeli – Turkiston Muxtoriyati bo'lsa, she'riyatning modeli – milliy she'r edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. Филол.фан.номз...дисс. – Тошкент, 1998. – Б.47.
2. Ismoilzoda Ali. Adabiyot g'avg'osi // Turkiston. 1922-yil 23-dekabr.
3. Mahmud Vadud. Bugungi she'rlarimiz va san'atkorlarimiz // Maorif va o'qitg'uvchi. 1925. №4. – B.27-35.

-
4. Маҳмуд Вадуд. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2007. – Б.57-62.
 5. Назарова Ш. XX аср бошлари ўзбек шеърятининг янгилашии тамойиллари. – Тошкент: Akadempnashr, 2022. – 256 б.
 6. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. – Тошкент: Фан, 1979. – Б.19.
 7. Назаров Б. ва б. Ўзбек адабий танқиди тарихи. – Тошкент: Tafakkur qanoti, 2012. – Б.47-48.
 8. Fitrat. She'r va shoirliq // Ishtirokiyun. 1919-yil 24-iyul, 29-30 avgust.
 9. Sa'diy Abdurahmon. Go'zal san'at dunyosi // Inqilob. 1922. №2.
 10. Sa'diy Abdurahmon. Adabiyot to'g'risida o'qulaturg'on doqladning asoslari // Qizil bayroq. 1922-yil 16-mart.
 11. Sa'diy Abdurahmon. Oktabr o'zgarishi va o'zbek adabiyoti // Turkiston. 1922-yil 7-noyabr.
 12. Sa'diy Abdurahmon. Chegaradan chiqish foydali emas // Turkiston. 1923-yil 5-yanvar.
 13. Sa'diy Abdurahmon. Yuzim ochiq, "niqob"lantirmangiz! // Turkiston. 1924-yil 9-yanvar.
 14. Sa'diy Abdurahmon. Olti yil ichida o'zbek she'riy adabiyoti // Turkiston. 1924-yil 21-iyun.
 15. Solihov M. O'zbek adabiyotida millatchilik ko'rinishlari. – Toshkent: O'zdavnashr, 1933. – B.13.
 16. Cho'lpon. Sho'rolar hukumati va sanoyi' nafisa // Ishtirokiyun. 1920-yil 7-noyabr.
 17. Elbek. Bizda tanqidchilik // Ishtirokiyun. 1920-yil 2-may.

UMIDA TADJIYEVA,

Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

MAQOL VA MATALLARNING LINGVOKULTUROLOGIK OBYEKT BO'LISHI MASALALARI

Annotatsiya: Maqollar, matallar, naql va iboralar yillar osha tildan tilga ko'chib millatning madaniy me'rosiga aylangan xalq og'zaki ijodi na'munalaridir. Ushbu maqollarda xalqning na-faqat tarixi, turmush tarzi, dunyoqarashi, balki ularning g'am-u tashvishlari, orzu o'ylari ham o'z aksini topadi. Ushbu maqollarni o'qir ekanmiz biz o'sha xalqning madaniyati ichiga kirib boramiz va undan bahramand bo'lamiz. Shu vaqtgacha maqollar folklorshunoslikda keng tarzda o'rganilgan, hozirda tilshunoslikda tadqiqot manbaiga aylangan. Ushbu maqolada maqollarning tilshunoslikning o'rganilish obyekti sifatidagi ilmiy qarashlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Lingvokulturologiya, maqollar, matallar, frazeologik birliklar, Maslova, mentalitet, kognitiv tilshunoslik.

Аннотация: Пословицы и поговорки являются образцами народного устного творчества, которые с годами передавались из одного языка в другой и становятся культурным достоянием нации. Эти пословицы отражают не только историю, образ жизни и мировоззрение народа, но и его печали, заботы и мечты. Читая эти пословицы, мы входим в культуру этого народа и наслаждаемся ею. До этого пословицы широко изучались в фольклористике, а теперь стали источником исследований в лингвистике. В данной статье описываются научные взгляды на пословицы как объект изучения языкознания.

Ключевые слова. Языковая культура, пословицы, поговорки, фразеологизмы, Маслова, менталитет, когнитивная лингвистика.

Annotation: Proverbs and sayings are examples of folk oral art, which over the years have been passed from one language to another and become the cultural heritage of the nation. These proverbs reflect not only the history, lifestyle and worldview of the people, but also their sorrows, worries and dreams. Reading these proverbs, we enter the culture of this people and enjoy it. Before that, proverbs were widely studied in folklore, and now they have become a source of research in linguistics. This article describes scientific views on proverbs as an object of study of linguistics.

Keywords. Language culture, proverbs, sayings, phraseological units, Maslova, mentality, cognitive linguistics.

Maqollar xalq dunyoqarashi, ruhiyatini chuqurroq anglashga imkon beruvchi milliy-madaniy birliklardir. Xalq og'zaki ijodi xalqning xalq bo'lib shakllanish va rivojlanish davridan bugungacha bo'lgan bosib o'tgan yo'li, hayot tajribalari, quvonch-shodliklari, mehnat-mashaqqatlari, shuningdek, xalqning donoligi, aql-zakovatini ko'rsatuvchi o'ziga xos bir madaniyat ko'zgusidir. Ular har bir xalqning qon-qoniga singib ketgan, hayot tarziga aylangan boy ma'naviy merosi, o'lmas qadriyatlari hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodining asrlar osha, avloddan avlodga, tillardan tillarga o'tib, kamol topib kelayotgan o'ziga xos janrlaridan biri bu – xalq maqollaridir. Ular ko'p asrlar davomida xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy tajribalari, hayotiy kuzatishlari asosida yuzaga keladi. Xalq og'zaki ijodidagi har bir janr xalqning intellektual salohiyatini, o'zligini, o'ziga xosligini ko'rsatuvchi vositadir. Masalan, xalq

marosimlarida bajarilgan har bir amallar, irimlarda asrlar davomida amal qilib kelingan urf-odatlar, e'tiqodlar yotsa, topishmoqlarda xalqning donishmandligi, donoligi, topqirligi, hozirjavoblighi; qo'shiqlarda xalqning yuraklaridagi orzu-umidlari, intim kechinmalari aks etsa, maqollarda esa xalqning hayot tajribasidan orttirgan saboqlari, xulosalari, inkor etib bo'lmaz hayot haqiqati tarzida o'z aksini topadi.¹ Shuning uchun ham rus yozuvchisi L.N.Tolstoy maqollarning xalq hayoti, ruhiy dunyosi bilan naqadar yaqin ekanligi haqida to'xtalib: "Har bir maqolda men shu maqolni yaratgan xalqning siymosini ko'raman" – deb yozgan edi. Adib M.Sholoxov esa "Maqol qanotlanib asrlardan asrlarga, avloddan avlodga ko'chib yuradi va bu xalq donishmandligi parvoz qilayotgan ufqning nihoyasi ko'rinmaydi" deb xalq maqollarining inson hayotida bitmas-tuganmas xazina ekanligini alohida ta'kidlaydi.²

Maqol va matallar nafaqat adabiyotshunoslik yoki folklorshunoslikda, balki tilshunoslikda ham o'rganish muhim hisoblanadi. Shu haqda V.A.Maslovaning yozishicha: "Maqol va matallar, odatda, folklorida janr matnlari sifatida o'rganilgan, tilshunoslikda esa ularni o'rganish endigina boshlanmoqda". V.A.Maslova lingvokulturologiyada faqat tabiati va faoliyati muayyan xalqning tarixi, madaniyati va hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallarni hisobga olish kerakligini ta'kidlaydi³. Shuningdek, E.S.Mezentsevaning yozishicha maqol va matallarga ham xalq mentalitetining in'ikosi sifatida kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qaraladi. Maqol mentaliteti aynan maqolning mentaliteti emas, balki xalqning, aniqrog'i, xalqning muayyan ijtimoiy guruhlari aks ettirilgan mentalitetdir⁴. Maqol va matallar xalq mulkidir. Har bir xalqning o'ziga xos maqol va matallari bor, ularning har biri ko'p asrlik tarixga ega, turli tillardagi maqollarining kognitiv tuzilmalarida ham o'xshashlik, ham farqlar mavjud bo'lib, bu bizga qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi va natijada, turli etnik guruhlarining tillararo va madaniyatlararo tadqiqot mentaliteti istiqbollari kashf qilishga turtki bo'ladi⁵. Umuman, tillarning paremiologik fondiga va ularning eng ko'p qo'llaniladigan sinfi sifatida maqollarga qiziqish so'nggi yillarda ortdi, bu bir qator omillar: matnlarda turli janr va uslubiy yo'nalishlarning keng qo'llanilishi, matndagi paremiyalarning pragmatik yukini o'sishi, shu jumladan, internet tili, maqollarni yangi jihatlarida– (lingvokulturologik, lingvoksikologik, lingvokognitiv, lingvokulturografik va boshqalar) ko'rib chiqish; paremiyalarning turli janrlari: belgilar, topishmoqlar, va boshqalarni batafsilroq o'rganish kabilar bilan bog'liq. Paremiologiyani tilshunoslikning bir tarmog'i sifatida o'rin egallashida etakchi ro'l taniqli frazeolog, paremiolog Valeriy Mixaylovich Mokienkoga tegishli, u frazeologiya-ning lingvistik fan sifatida tatbiq qilinishi, tadqiqotchilarni "frazeologik birliklar va paremiyalarning sof lisoniy xususiyatlari, ularning badiiy nutqda qo'llanishi, boshqa xalqlar folklor fondi bilan o'zaro aloqasi, boshqa tillarga tarjima qilish muammolari" bilan qiziqtirganligini ta'kidlaydi⁶.

V.N.Telia, lingvokulturologiya yo'nalishining asoschisi tilning frazeologik manbalarini o'rganar ekan, maqolni o'ziga xos milliy "kod" yoki maishiy madaniyat tili sifatida ko'rib chiqadi, u asrlar davomida shakllanib, avloddan avlodga o'tib, muayyan madaniyat vakillarining hayotiy pozitsiyasi va falsafasining barcha o'rinlarni o'zida aks ettiradi. M.L.Kovshova lingvokulturologik yondashuv N.I.Tolstoy tomonidan ishlab chiqilgan etnolingvistik tahlil bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Lingvokulturologik usul "madaniy ma'lumotlar lingvistik belgilarda saqlanadi va uza-

¹ Library.ziyounet.uz

² Library.ziyounet.uz

³ Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – В 208

⁴ Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. – 2005. – №2. – В 23-26.

⁵ Краснокутская М.А. Пословицы и поговорки как объект изучения в лингвистике. International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 11-5 (74), 2022.-В 154

⁶ Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020.-В 267.

tiladi – o‘tmishni tushuntirish va kelajakni bashorat qilish” pozitsiyasiga asoslanadi. Maqollarning leksikografik tavsifi bilan birga keladigan lingvistik va madaniy sharhlar tegishli birlikni talqin qilishda xatolardan qochish imkonini beradi.⁷

Maqol va matallarning lingvistik obyekt bo‘lishining yana bir sababi, turli tillardan frazeologik birikmalarni tarjima qilishdagi bir qancha muammolarning yuzaga kelishidadir. Tarjima aspekti badiiy amaliyot va tarjima nazariyasida yuzaga keladigan turli muammolarni hal qilishga yordam beradi. Bu jihat kontrastiv usul bilan bog‘liq, ammo bir qator muhim va o‘ziga xosdir omillar mavjud: tarjimonning malakasi, tillarning paremiologik fondini bilish, yozuvchi – badiiy asar muallifining niyatini tushunish. Bundan tashqari, maqollarni tarjima qilish – “tarjimondan tilning madaniyati va milliy o‘ziga xosligini yaxshi bilishni, funktsional dominantlarni, hissiy-ekspressiv fonni va stilistik xususiyatlarni saqlashni talab qiladi”⁸.

Maqolni zamonaviy tilshunoslikda o‘rnini aniqlash va uning maqomini belgilash muammolari doimo dolzarb bo‘lib qolmoqda. Buning sababi turli xil hayotiy vaziyatlarning belgilari va modellari sifatida maqollarning ko‘p qirraliligi, xilma-xilligidir. Bundan tashqari, ushbu mavzuning dolzarbligi paremiya ta’rifining eng keng ko‘rinishi – ko‘chma leksemdan to‘liq takrorlanadigan matngacha bo‘lgan imkoniyat bilan bog‘liq⁹. Lingvistik ma’noda maqol ham matn, ham ishora (E.V.Ivanova, G.L.Permyakov), til belgisi maqomiga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan eng murakkab shakllanish (V.V.Gvozdev) hisoblanadi. Devid Kramning fikricha, maqol ichki va tashqi tuzilishi o‘zgarmagan birlik turi sifatida esda qolishi va qayta-qayta qo‘llanishi ma’nosida ko‘chirma maqomiga ega leksik elementdir. Maqollar maishiy va shaxslararo munosabatlar doirasini aniqlash va klishe qilish va bu madaniy kategoriyalarni avloddan avlodga etkazishga xizmat qiladi¹⁰.

Maqollar semantikasi ko‘ra bir necha guruhga bo‘linadi: Birinchi guruh savdo va iqtisod bilan bog‘liq bo‘lgan geografik nomli va “Keraksiz ish qilmaslik kerak, befoyda ish qilish kerak” semantikasiga ega bo‘lgan maqollardan iborat: rus. *В Тулу со своим самоваром не ездят* (*Tulaga samovar bilan borilmaydi*), ingliz. *To send coals to Newcastle* (*Nyukaslga ko‘mir yuborgandek*), fin. *Ei kanneta lunta Lappiin* (*Laplandiyada qor yo‘q*)¹¹. Huddi shu maqol o‘zbek tilida ham *O‘rmonga o‘tin bilan borilmaydi* tarzida qo‘llaniladi.

Ikkinchi guruh maqollarga kelsak, toponimni o‘z ichiga olgan, biron bir maqsadning ko‘zlanishini ifoda etgan, biror bir *talab* ni anglatadi, (So‘rasa, topasiz)” semantikasini ifodalaydi. Rus tilida Kiyev va Moskva shaharlari shunday maqsad sifatida harakat qiladigan maqollar mavjud: Rus. Til Kiyevga olib keladi; Til bilan Moskvagacha boradi. Qadimgi davrlarda Kiyev Rossiya davlatining poytaxti bo‘lgan, “rus shaharlarining onasi” iborasi mashhur. Poytaxtning bu tasviri “O‘tgan yillar haqidagi ertak” dan ma’lum bo‘lib, unda 882-yilda shahzoda Oleg “Kiyevda hukmronlik qilish uchun o‘tirdi” va “се буди мѣи градомъ рускими” (“Bu rus shaharlari onasi bo‘lsin”) degani tasvirlangan. Keyinchalik Rossiyaning davlat markazi Moskvaga ko‘chirildi va u oxir-oqibat ulkan mamlakatning poytaxtiga aylandi. Maqolning ma’nosi shundan iboratki, zarur va muhim maqsadga (poytaxt) uzoq bo‘lsa-da, odamlardan yo‘l-yo‘riq so‘rash bilan erishish mumkin¹². O‘zbek tilida *Izlagan imkon topadi*, arab tilida *Man jadda vajada* (qidirgan topadi) kabi maqollar qo‘llaniladi.

⁷ Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е., Паремииология без границ. Изд-во РУДН М.2020.-В 23

⁸ Koloshits, A.G. (2015). Methods of translating paroemiological units into Russian (based on Russian fiction) In Ideas. Search. Decisions: a collection of articles and abstracts of the IX International scientific-practical. conf. (Minsk, November 25, 2015), 6 (4).-В 12

⁹ Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е. Keltirilgan manba’. – В 25

¹⁰ Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е. Keltirilgan manba’. – В 26

¹¹ Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020. – В 269

¹² Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Ko‘rsatilgan manba’. -В 275

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maqollardan ko'pincha dunyoning lingvistik tasviri shakllanadi, bu ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan dunyoni idrok etishni belgilaydi. Dunyoning lingvistik tasviri – bu o'zining tuzilishida va til tomonidan idrok etilgan qismlarining aloqalarida yaxlit va ko'p bosqichli mavjud bo'lgan barcha narsalarning, xalqning ko'p asrlik tajribasi bilan ishlab chiqilgan tasvirdir. Maqol va maqollar orqali shakllangan dunyo manzarasini tahlil qilib, uning asosiy xususiyati – antropotsentrizmni ajratib ko'rsatish mumkin¹³.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е., Паремнология без границ. Изд-во РУДН М.2020.
2. Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020.
3. Егорова Э.В., Крашенинникова Н.А. Пословицы и поговорки как объект изучения в лингвистике. Вестник. № 2(16) 2014.
4. Краснокутская М.А. Пословицы и поговорки как объект изучения в лингвистике. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, vol. 11-5 (74), 2022.
5. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. М. : Высш. шк., 1990.
6. Максудов У. Арабские пословицы и поговорки: возникновение и развитие паремнологических словарей в арабской литературе. Вестник Санкт-Петербургского университета. Вып 1,2012.
7. М.Содиқова “Қисқача ўзбекча-русча мақоллар лугати” тўплами . – Тошкент. “Ўқитувчи”. 1993.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – В 208
9. Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. №2. 2005. – С. 23-26.
10. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент.: Шарқ, 2010.
11. Пермяков Г.Л. К вопросу о структуре паремнологического фонда // Типологические исследования по фольклору: Сб. ст. – М., 1975.
12. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки, по общей теории клише). – М., 1970.
13. Раҳматов Ё. Мақол ва унинг ўзбек мумтоз адабиётидаги эволюцияси. ДСс илмий даражасини олиш учун тақдим қилинган диссертация. – Тошкент. 2023. – В. 270.
14. Koloshits, A.G. (2015). *Methods of translating paroemiological units into Russian (based on Russian fiction)* In *Ideas. Search. Decisions: a collection of articles and abstracts of the IX International scientific-practical. conf. Minsk, November 25, 2015*.
15. Kalontarov, Ya.I. *Tajik proverbs and sayings in analogy with Russian*. Dushanbe: Irfon. (In Russ.) – Dushanbe: Irfon, 1965. – 534.
16. Library.ziyounet.uz

¹³ Краснокутская М.А. Ko'rsatilgan manba'. -В 155

DILDORA TASHMUXAMEDOVA,

Oriental universiteti

Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

XITOIY VA O'ZBEK TILIDAGI TAQLID SO'ZLARNING MORFOLOGIK TIPOLOGIYASI

Annotatsiya: Maqolada xitoy va o'zbek tillarida taqlid so'zlarning tilshunos olimlar tomonidan tadqiq qilinishi, taqlidlarning har ikki til grammatikasida tutgan o'rni tahlil qilingan holda ularning qaysi turkumga xosligi borasida so'z yuritiladi. Taqlid so'zlarni tasniflashda so'z turkumlarining ahamiyati va ularning turkumlanishi bilan bir qatorda muallif o'zbek tilshunoslari S.Usmonov, R.Qo'ng'urov, G'.Abdurahmonov; xitoy tilshunos olimlari Ding Shengshu, Ma Djen, Vang Li kabi bir necha tilshunos olimlar guruhi qarashlari va ular o'rtasidagi farqlarni yoritib beradi.

Kalit so'zlar: morfologiya, taqlid so'zlar, undov so'zlar, so'z yasalishi, ot, sifat, son, fe'l.

Abstract: The article discusses the research of onomatopoeic words in Uzbek and Chinese languages by the linguistic scientists, the role of onomatopoeic words in the grammar of both languages, and what category they belong to. In addition to the importance of word groups and their categorization in the classification of onomatopoeic words, the author highlights the views of several groups of linguists such as Uzbek linguists S.Usmonov, R.Qo'ng'urov, G'.Abdurahmonov; Chinese linguists Ding Shengshu, Ma Zhen, and Wang Li and the differences between them.

Key words: morphology, onomatopoeic words, interjection, derivation, noun, adjective, quantitative words, verb.

Аннотация: В статье рассматриваются исследования звукоподражательных слов в узбекском и китайском языке учеными, роль звукоподражательных слов в грамматике китайского и узбекского языка и к какой категории они относятся. Помимо важности групп слов и их категоризации в классификации звукоподражательных слов, автор выделяет взгляды ряд китайских лингвистов, как узбекские лингвисты С.Усмонов, Р.Кунгуров, Г.Абдурахмонов, китайские лингвисты Дин Шэншу, Ма Чжэнь и Ван Ли, и их различия между ними.

Ключевые слова: морфология, звукоподражательные слова, междометие, деривация, существительные, прилагательные, числительные, глагол.

Turkshunoslikda taqlidiy so'zlarni o'rganishga bag'ishlangan maxsus ishlar o'tgan asrning yigirmanchi yillaridan keyin yuzaga kelgan va turkiy tillarning ko'pchiligida taqlidiy so'zlar kategoriyasi u yoki bu darajada ishlangan. O'zbek tilshunosligida esa bu masala 60-yillargacha alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan emas. O'sha paytgacha o'zbek tili bo'yicha yozilgan grammatikalarda va qo'llanmalarda taqlidiy so'zlarga juda kam o'rin berilgan va ularning ko'pchiligida taqlidiy so'zlar undov so'zlarning ajralmas qismi sifatida ko'rsatilar edi.

Taqlidiy so'zlarga tarixiy kategoriya sifatida qaraladi. Uning paydo bo'la boshlashi jamiyatning odamlar o'z nutq organlarini ancha yaxshi boshqara olish qobiliyatiga ega bo'lgan davrlariga to'g'ri keladi. Qadim ibtidoiy davrlarda tasviriy so'zlar juda kam, hatto yo'q darajada bo'lgan. Bu borada

B.M.Yunusaliyev quyidagicha fikr yuritadi: “Urxun-Yenisey yodgorliklari leksikasida tovushga taqlid soʻzlar hech qanday ifodasini topmagan”¹. Tadqiqotchining bu fikrlariga R. Qoʻngʻurov ham qoʻshilgan.

Oʻtgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab taqlidiy soʻzlar masalasi olimlarimiz eʼtiborini oʻziga torta boshladi. Ular mavzu ustida maʼlum darajada kuzatishlar olib borib, u yoki bu holatdagi oʻz fikrlarini oʻrtaga tashladilar. Jumladan, A.N.Kononov “Oʻzbek tili grammatikasi”² asarida taqlidiy soʻzlarga juda katta eʼtibor bermaydi, uning grammatikasida faqatgina tovushga taqlid soʻzlar tilga olinib, ular oʻzbek tilida soʻz yasashda ishtirok etuvchi asoslarning katta qismini tashkil etishi taʼkidlangan. Taqlidlarga alohida taʼrif berilmagan boʻlsa-da, ular undov soʻzlarning 3 semantik turidan biri sifatida koʻrsatilgan³. 1956-yili nashr qilingan “Hozirgi turk adabiy tilining grammatikasi”⁴ asarida ularni alohida soʻz turkumi qilib ajratadi. Demak, A.N.Kononov oldingi asarlarida tasviriy soʻzlarni undovlarning bir turi sifatida koʻrsatsa ham, 1956-yili ularni mustaqil soʻz turkumi qilib ajratish kerak, degan xulosaga keladi va “Hozirgi oʻzbek adabiy tili grammatikasi” asarida bu xulosasini qatʼiy bayon qiladi.

N.I.Ashmarin oʻz asarlarida barcha tillardagi soʻzlar taqlidiy soʻzlardan kelib chiqqanligi fikrida qatʼiy turadi. Uning fikricha, til boshlangʻich davrlarda faqat mimemalardan tashkil topgan boʻlib, keyingi davrlardagina undan nutqning artikulyatsiyalashgan tovushlari kelib chiqqan. Mimemalardan nutq tovushlari paydo boʻlguncha til nutq tovushlarini va boshlangʻich soʻzlarni tanlash va toʻplash davrini boshidan kechirgan emish. N.I.Ashmarin hozirgi koʻpgina narsalarning nomi taqlid bilan bogʻliq ekanligini aniqlay olmasligimizning sababi biz oʻsha narsalarning doimiy nomiga aylanib ketgan mimemalarning chiqib kelishi uchun oʻsha narsaning qaysi xususiyati sabab boʻlganligini bilmasligimizdir, deb koʻrsatadi⁵. Shuning uchun u tirik va jonsiz tabiatning taqlidiy soʻzlarda aksini topa oladigan hodisalarini qunt bilan oʻrganishni taʼkidlash bilan birga, tilning kelib chiqishini, uning praobrazlarini topish uchun mimikalarni, jestlarni, tana-gavda harakatlarini va ular bilan bogʻlangan tabiiy tovushlarni, qushlar hamda hayvonlar tilini oʻrganish va ularni hozirgi til bilan chogʻishtirish kerakligi haqida gapiradi⁶.

A.Gʻulomov oʻzining maktablar uchun tuzgan darsliklarida, “Oʻzbek tili morfologiyasiga kirish” asarida taqlidiy soʻzlarni undovlarning bir turi sifatida koʻrsatsa-da, 1957-yil avgustida maktablarda oʻzbek tilini oʻqitishni yaxshilash masalalari boʻyicha oʻtkazilgan respublika konferensiyasida qilgan maʼruzasida taqlidiy soʻzlarni ayrim tur qilib ajratish lozimligini alohida qayd qiladi. U.Tursunov va J.Muxtorov⁷, S.Mutallibov⁸, S.Usmonovlar⁹ oʻz asarlarida tasviriy soʻzlarni undovlardan ajratib, alohida soʻz turkumi sifatida qaraydilar.

S.Mutallibov oʻzining uzoq yillik tajribalariga tayanib, 1956-yili “Oʻqituvchilar gazetasi”da taqlid soʻzlar toʻgʻrisida maqola eʼlon qildi. Bu maqolada tovushga taqlid soʻzlar ham, obrazli soʻzlar ham tovushga *taqlid soʻzlar* termini bilan ataladi. U har ikki turkum taqlidlarni ham

¹ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. – Бишкек: Киргизучпедгиз, 1959. – С. 156.

² Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка. – Ташкент: АН СССР, 1948. – С. 121.

³ Qoʻngʻurov R. Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar. – Tashkent, Государственноеиздательство УзССР, 1948. – С. 226.

⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва: АН СССР, 1956. – С.72.

⁵ Ашмарин Н. И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. – Казань: Советская наука, 1928. – С.1.

⁶ Qoʻngʻurov R. Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar. – Tashkent, Государственноеиздательство УзССР, 1948. – С. 226.

⁷ Tursunov U., Muxtorov J. Hozirgi zamon oʻzbek tili, morfologiya. – S.: Oʻzbekiston, 1960. – B.260.

⁸ Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. – T.: Oʻqituvchi, 1959. – B.239.

⁹ Усманов С. Междометия в современном узбекском языке. – Т.: Фан, 1952. – С.5.

birgina taqlid soʻzlar termini ostida birlashtiradi. Ishda ancha chalkash fikrlar ham aytilgan. Ammo S.Mutallibov keyinroq nashr qilgan ocherklarida¹⁰ bu masalaga aniqliklar kiritdi. Lekin har ikkala ishda ham tasviriy soʻzlarga oid ayrim misollarni izohlashda ayrim chalkashliklarga yoʻl qoʻyilgan. Masalan, koʻproq tovushga taqlid soʻzlarni harakat va holat tasvirini bildiruvchi soʻzlar bilan aralashtirib yuborish hollari uchraydi. Uning maqolasida *yaltiroq, yalt-yult, lim-lim, gʻimir-gʻimir* soʻzlarini, ocherklarida esa *dikillamoq*¹¹ kabi soʻzlarni tovushga taqlid deb atashi fikrimizning isbotidir. Keltirilgan soʻzlarni tovushga taqlid soʻz emas, holatga taqlid (obrazli) soʻzlar deb hisoblash kerak.

S.Mutallibov tovushga va holatga taqlid soʻzlarni birlashtirib, ularga quyidagicha taʼrif beradi: “Hayvonlar, jonivorlar, qush-qurtlar va odamlar, narsalar harakatidan paydo boʻlgan tovushlarga shartlicha taqlid qilib yasalgan soʻzlar tovushga *taqlidiy soʻzlar* deb ataladi”¹².

Bu taʼrif taqlidiy soʻzlarning barcha xususiyatlarini oʻzida mujassamlashtira olmaydi. Olim bu taʼrifda holatga taqlid soʻzlarga fikr bildirilmagan.

S.Mutallibov taqlidiy soʻzlarning turlari haqida gapirib shunday yozadi: “Tovushga taqlidiy soʻzlar tuzilishi asosiga koʻra ham ikkiga ayriladi:

a) eshitgan tovushga shartlicha taqlid qilib yasalgan soʻzlar: *pish-pish uxlamoq, taq-taq yurmoq*;

b) narsalar va hodisalar koʻrinishiga shartlicha taqlid qilib yasalgan soʻzlar: *yalt-yult, lim-lim*¹³.

“Hozirgi zamon oʻzbek tili” asarida taqlidiy soʻzlar “mimemalar” termini ostida, qisqa boʻlsa-da, alohida kategoriya sifatida ajratilib koʻrsatiladi¹⁴. Ammo asarning baʼzi boblarida u undovlar sifatida qarayverilgan.

U.Tursunov, J.Muxtorovlarning “Hozirgi zamon oʻzbek tili. Morfologiya” qoʻllanmasida taqlidiy soʻzlar qisqa boʻlsa-da, alohida kategoriya sifatida oʻrganilgan. Mualliflar taqlidiy soʻzlarga quyidagicha taʼrif beradilar: “Taqlidiy soʻzlar shaxs, predmet va turli jonivorlar tovushining, harakat va holat obrazining tashqi olamdan olgan taqlidi – kopiyasidir. Taqlidiy soʻzlar turli xildagi ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz tovush va qichqiriqlarni, harakat va holat obrazini bildiradi”¹⁵.

Mualliflar taqlidiy soʻzlarni ikkiga: tovushga taqlidiy soʻzlar va obrazli soʻzlarga boʻlib, ularga taʼrif beradilar va misollar bilan izohlaydilar. Demak, tabiatdagi turli hodisalarning, hayvon va insonarning tovushlariga hamda harakat va holat obrazlariga nisbatan taqlidan hosil boʻlgan soʻzlar taqlid soʻzlar deb yuritiladi.

Gʻ.Abdurahmonovning umumiy tahriri ostida chop etilgan, E.Begmatov tomonidan yozilgan “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” asarida taqlidiy soʻzlar “Tasviriy soʻzlar” termini ostida berilib, nisbatan kengroq maʼlumotlar berilgan. Unda tasviriy soʻzlarga quyidagicha taʼrif beriladi: “Obyektiv olamdagi xilma-xil tovushlar hamda narsa va hodisalar harakatining obrazli holatlariga taqlid qilish orqali paydo boʻlgan soʻzlar tasviriy soʻzlar deb ataladi”¹⁶.

Biroq, keyinchalik muallif boshchiligida nashr etilgan “Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. Fonetika. Morfologiya va sintaksis”¹⁷ kitobida taqlid soʻz turkumlari qatorida taqlid soʻzlarni

¹⁰ Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. – T.: Oʻqituvchi, 1959. – B.239.

¹¹ Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. – T.: Oʻqituvchi, 1959. – B.212.

¹² Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. – T.: Oʻqituvchi, 1959. – B.210.

¹³ Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. – T.: Oʻqituvchi, 1959. – B.214.

¹⁴ Hozirgi zamon oʻzbek tili. – Toshkent: OʻzFA nashriyoti, 1957. – B.98.

¹⁵ Tursunov U., Muxtorov J. Hozirgi zamon oʻzbek tili, morfologiya. – S.: Oʻzbekiston, 1960. – B.260

¹⁶ Хозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Тошкент, 1966. – Б.375.

¹⁷ Abdurahmonov Gʻ. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – B.75.

sanamagan. Olim soʻz turkumlari mustaqil va yordamchi soʻzlarga boʻladi. Mustaqil soʻzlar oʻz oʻrnida ism, feʼl va ravishga, ismlar esa ot, sifat, son va olmoshga boʻlinadi. Yordamchi soʻzlar qatorida koʻmakchi, bogʻlovchi, yukmala hamda shartli ravishda undov soʻzlar ham mavjud boʻlgani holda, taqlidlarni sanamagan.

Yana bir oʻzbek tilshunosi Shavkat Rahmatullayev ham taqlid soʻzlarni tasvir birliklari nomi bilan grammatika tarkibiga kiritadi¹⁸. Olim atrofdagi turli tovushlarning, harakat va holat koʻrinishining til birliklari yordamida hosil boʻladigan ramziy ifodasini taviriy birlik sifatida taʼriflaydi. U taqlid va tasviriy soʻz oʻrtasida farq bor ekanligini taʼkidlaydi. Inson biror hayvon chiqaradigan tovushni qaytarsa, oʻsha hayvonga taqlid qilayotgan boʻladi, lekin inson tomonidan aytilgan bu tovushning oʻzida taqlid boʻlmaydi, balki til vositalari yordamida hayvon tovushining ramziy ifodasi hosil boʻladi va aynan shu orqali Sh.Rahmatullayev taqlid va tasviriy soʻzning farqini tushuntirishga harakat qiladi.

Oʻzbek tilshunosligida tasviriy (taqlidiy) soʻzlarni oʻrganish borasida R.Qoʻngʻurovning xizmatlari katta.

R.Qoʻngʻurovning tasviriy soʻzlar borasidagi ilmiy kuzatishlari natijasida “Oʻzbek tilida taqlidiy soʻzlar haqida baʼzi mulohazalar”¹⁹, “Oʻzbek adabiy tilida tasviriy soʻzlarning fonetik xususiyatlari haqida”²⁰, “Oʻzbek tilida taqlidiy soʻzlarning oʻrganilishi haqida”²¹, “Tasviriy soʻzlarning leksik xususiyatlari haqida”²², “Hozirgi zamon oʻzbek tilida tasviriy soʻzlarning semantik klassifikatsiyasi”²³ kabi qator maqolalari yuzaga keldi. U bu boradagi, yaʼni, oʻzbek tilshunosligida tasviriy soʻzlarning umumiy tavsifi, qurilish, soʻz yasash tizimidagi oʻrni, fonetik, leksik, grammatik, sintaktik xususiyatlarini umumlashtirib, 1962-yilda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi va 1966-yilda “Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar”²⁴ nomli monografiyasi nashr etildi. Bu ish soʻnggida tasviriy soʻzlarning qisqacha lugʻati ham berilgan.

R.Qoʻngʻurov monografiyaning “Tasviriy soʻzlarning oʻrganilish tarixidan” deb nomlangan qismida turkologiyada tasviriy soʻzlarning oʻrganilishi haqida toʻxtalib, turkolog olimlarning tasviriy soʻzlar borasidagi qarashlariga u yoki bu darajada fikr bildiradi.

1978-1980-yillarda R.Qoʻngʻurovning “Hozirgi oʻzbek tilida oʻzgarmaydigan soʻzlar” asari nashr etildi. Asarning ikkinchi qismi taqlidiy va modal soʻzlar tadqiqiga bagʻishlangan boʻlib, muallifning bu boradagi avvalgi qarashlari yangiliklar bilan toʻldirildi va material oʻquv jarayoniga moslab bayon qilindi.

Jumladan, asarda taqlidiy soʻzlarning fonetik shakllanishi, maʼno turlari, tuzilishi, soʻz yasashidagi roli, gapdagi vazifalari singari boʻlimlar mavjud. Shu bilan birga, unga “Tasviriy soʻzlarning stilistik xususiyatlari” degan qism kiritilgan.

Asar muallifning qayd etishicha, tasviriy soʻzlar gapda ifodalangan mazmunga aniqlik, tasviriylik kiritish uchun ishlatiladi. Ularning boshqa vazifasi yoʻq. Gapning mazmuniga boshqa bir oʻzgartirish kiritmaydi. Shu sababli gap tarkibidagi tasviriy soʻzni tushirib qoldirsak, uning

¹⁸ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy oʻzbek tili (darslik). – Toshkent: Universitet, 2006. – B.213.

¹⁹ Qoʻngʻurov R. Oʻzbek tilida taqlidiy soʻzlar haqida baʼzi mulohazalar // Samarqand universitetining asarlari, Yangi seriya, 102-chiqarish. Oʻzbek tilshunosligi kafedrasini. – Samarqand, 1960. – B.12.

²⁰ Qoʻngʻurov R. Oʻzbek adabiy tilida tasviriy soʻzlarning fonetik xususiyatlari haqida // Oʻzbek tili va adabiyoti. 4-son. – Toshkent: Fan, 1961. – B.44-48.

²¹ Qoʻngʻurov R. Oʻzbek tilida taqlidiy soʻzlarning oʻrganilish haqida // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. 2-kitob. – Toshkent: Fan, 1961. – B.56.

²² Qoʻngʻurov R. Tasviriy soʻzlarning leksik xususiyatlari haqida // Oʻzbek tili va adabiyoti, 3-son, 1962. – B.32-35.

²³ Qoʻngʻurov R. Hozirgi zamon oʻzbek tilida tasviriy soʻzlarning semantik klassifikatsiyasi // Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. 3-kitob. – Toshkent: Fan, 1961. – B.89..

²⁴ Qoʻngʻurov R. Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar. Toshkent, 1966. – B.154.

ma'nosida katta bir o'zgarish yuz bermaydi, balki tasviriylik yo'qoladi, xolos. Xuddi shuning o'zi, birinchi navbatda, tasviriy so'zlarning stilistik kategoriya ekanligini ko'rsatadi²⁵. Muallifning aynan shu fikrlari yuqorida keltirilgan Vang Lining fikrlari bilan o'xshash bo'lib, tilshunoslar taqlid so'zlarga grammatik hodisa emas, balki stilistik hodisa deb qarashini sezishimiz mumkin.

Taqlidiy so'zlar og'zaki nutqda, badiiy adabiyotda, folklorda faol ishlatilib, ular nutqqa badiiy bo'yoq, ekspressivlik beradi. Shu bilan birga, umuman, obyektiv borliqni aks ettiruvchi, kommunikativ aloqa bajaruvchi va tilda qurilish material sifatida ham ahamiyatga egadir.

Xitoy olimlari va o'zbek olimlarining taqlid so'zlar borasidagi qarashlari va fikrlari o'rtasida ba'zi o'xshashliklar hamda farqlarni ko'rish mumkin. Buni ko'rsatib berish uchun ba'zi tilshunoslar fikrlarini ko'rib chiqamiz.

Dju Desi (朱德熙) insonning biror vaziyatga munosabatini bildirib, tuyg'u va hislarini o'zida aks ettirgan tovushlar his-hayajonni ifodalovchi so'zlardir, deb ta'riflaydi. Olim xitoy tili so'zlarini 17 ta turkumlarga ajratadi va ulardan 2ta katta guruh hosil qiladi (1.1. jadval)²⁶.

1.1. jadval

实词	体词	1. 名词 2. 处所词 3. 方位词 4. 时间词 5. 区别词 6. 数词 7. 量词 8. 代词
	谓词	9. 动词 10. 形容词
虚词		11. 副词 12. 连词 13. 介词 14. 助词 15. 语气词
		16. 拟声词 17. 感叹词

So'roqqa javob bo'la olishi nuqtai nazaridan 实词 (mustaqil so'z turkumlari) va 虚词 (yordamchi so'zlar) kabi ikki guruhga ajratadi. U o'z qarashlarini so'zlarning funksiyalarini tahlil qilish orqali izohlaydi. 实词 alohida ma'no anglatadigan, gapda bosh va ikkinchi darajali bo'lak bo'lib kela oladigan, narsa-buyum, ish-harakat, holat, sifat, joy va vaqt singari ma'nolarni bildiradigan so'zlardir. 虚词 esa asosan, gap bo'laklarini bog'lab beruvchi so'zlar yoki grammatik strukturaning tarkibiy qismi bo'lgan so'zlar bo'lib, ular o'zi bog'langan so'zning gapdagi vazifasiga asosan xoslanadi va yakka holda ma'no anglatmaydi. Lekin his-hayajonni bildirgan so'zlar va ovozga taqlid so'zlarni bu ikki guruhga kiritmay, alohida holda qoldirgan. Taqlid so'zlar so'roqqa javob bo'lmasligi va nominativlik xususiyati yo'qligi bilan yordamchi so'zlarga xos bo'lsa, o'zi alohida ma'no anglatishi, gapda sintaktik vazifa bajarishi bilan mustaqil so'zlarga yaqin. Balki shuning uchun ham Dju Desi bu ikkisini asosiy guruhlar tarkibiga kiritmagan.

²⁵ Qo'ng'urov R. O'zbek tilida tasviriy so'zlar. Toshkent, 1966. – B.32.

²⁶ 朱德熙文集. 语法讲义. – 北京: 北京商务印书馆, 1999. – 46页.

Shu tariqa xitoy zabardast tilshunoslari taqlidlarni turkumga xoslash masalasida o‘z qarashlariga asosan bir necha guruhga ajralib qoldilar. 吕叔湘, 张静, 廖序东 kabi olimlar taqlid so‘zlarni sifat turkumiga kiritish masalasini ilgari surib, o‘z asarlarida fikrlarini dalillashga harakat qilganlar. Lyuy Shusyang “Taqlid so‘zlar shakli sifatlarining shakliga juda o‘xshash, shuning uchun ham ularni sifatlarining kichik bir turi sifatida e’tirof etish asossiz bo‘lmaydi”²⁷. Djang Djing “Qadimgi va hozirgi zamon xitoy tilining qiyosiy grammatikasi” va “Hozirgi zamon xitoy tili yangi kitobi” asarlarida taqlidlarni 象声形容词 nomi bilan sifatlar qatoriga kiritadi va sifat so‘z turkumi bilan taqlidlarning grammatik vazifasi va shakli bir xil ekanligini ta’kidlaydi.

Asosiy vazifasi ma’no kasb etish emas, balki tovushlarni anglatish bo‘lgan so‘zlar grammatikada o‘rganilmaydi, degan fikr, bizningcha, so‘zlarni morfologiya doirasidan chiqarib yuborish uchun yetarli emas. Har bir so‘z qanday ma’no anglatmasin, qanday grammatik funksiyani bajarmasin, tilda o‘z o‘rniga ega bo‘lishi kerak. Semantik tahlil etish mumkin bo‘lsa, mustaqil so‘z turkumi doirasida, ma’no anglatmay, faqatgina grammatik vazifa bajarsa, yordamchi so‘z turkumi doirasida, ikki xil holatda ham ma’no anglatma, oraliq so‘zlar doirasida talqin etilib, aynan tilshunoslikda o‘rganilishi kerak. Bizningcha, stilistika tovushlarni inson ongiga ta’siri va uning tilda qanday aks etishini o‘rgansa-da, butun grammatik xususiyatlarini ochib bermaydi. Taqlid so‘zlar so‘roqqa javob bermasa ham, tilda ma’no anglatadi, o‘zbek tilida so‘z yasash uchun asos bo‘la oladi. Taqlidlar ma’no bera olar ekan, ular har bir til grammatikasi tarkibiga kiritilishi kerak deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurahmonov G‘. (2008). *O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi*. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. – B. 530.
2. Qo‘ng‘urov R. (1996). *O‘zbek tilida Tasviriy so‘zlar*. – Toshkent: Fan. – B.155.
3. Rahmatullayev Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o‘zbek tili (darslik)*. – Toshkent.: O‘qituvchi. – B.432.
4. Usmanov S. *Hozirgi zamon o‘zbek tilida undov so‘zlar*. (1952). – T.: AN SSR. – B. 210.
5. Karimov A. *Xitoy tilidagi hisob so‘zlar (leksik-semantik, structural va funksional tahlil)*. Monografiya. (2003). – Toshkent: Fan va texnologiyalar. – B.120.
6. Mustafayeva S. *Xitoy tili tilshunoslik terminlari tizimining shakllanishi va taraqqiyoti*. (2016). – Toshkent: Sharq. – B.196.
7. Ma Dziandjong. *Mashi wentong*. (1987). – Pekin: Shangvu. – B. 231.
8. Dju Desi. *Dju Desi wenji*. (1999). – Pekin: Shangvu. – B. 397.
9. Vang Li. *Hozirgi zamon xitoy tili grammatikasi*. (2011). – Pekin: Shangvu. – B.427.
10. Ding Shengshu, Lyuy Shusyang, Li Rong, Bo Tsing. *Hozirgi zamon xitoy tili grammatikasi borasida*. (1999). – Pekin: Shangvu. – B. 243.
11. Ma Djen. *Amaliy xitoy tili grammatikasi*. (2015). – Pekin: Pekin tillar universiteti nashriyoti. – B.345.

²⁷ 吕叔湘. 现代汉语八百词. – 北京.: 商务印书馆, 1996. – 14页.

JABBOR ESHONQULOV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi direktori,
filologiya fanlari doktori, professor

MAHMUD KOSHG'ARIY ILMIY MEROSI VA FOLKLORNI TADQIQ ETISH MASALALARI

Annotatsiya: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asari dunyo ilm-fani uchun nihoyatda qimmatli manba hisoblanadi. Dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan bu asar bizni XI asr turkiy tillarning holati, tarkibi, til qoidalari bilan tanishtiribgina qolmaydi, balki XI asrga xos bo'lgan tafakkur evrilishlaridan xabardor etadi. "Devonu lug'oti-t-turk" kabi asarlar o'z-o'zidan yaratilmaydi, balki xalqning ma'naviy kamolotidagi yuksalish, madaniy hayotdagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq. Zero, til hodisasi hamisha taraqqiyot bilan yonma-yon yuradi. Bu nodir manba tilshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, adabiyotshunoslar tomonidan ko'p o'rganilgan. Biroq folklorshunoslik nuqtayi nazaridan hali yetarli darajada tadqiq etilgan emas. Mazkur maqolada Mahmud Koshg'ariy merosining folklor materiallarini o'rganishdagi o'rni va ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Devonu lug'oti-t-turk, lug'atshunoslik, atamalar, xalq og'zaki ijodi namunalari, folklorshunoslik, ilmiy uslub, qiyosiy metod.

Abstract: Mahmud Koshgari's work "Devonu lug'oti-t-turk" is an extremely valuable source for world science. This work, which has been translated into many languages of the world, not only introduces us to the status, composition, and language rules of the 11th century Turkic languages, but also informs us about the evolution of thought characteristic of the 11th century. Works such as "Devonu lug'oti-t-turk" are not created by themselves, but are closely related to the rise in the spiritual maturity of the people and changes in cultural life. After all, the phenomenon of language always goes hand in hand with development. This rare source has been extensively studied by linguists, historians, philosophers, and literary scholars. However, it has not yet been sufficiently researched from the point of view of folklore studies. This article talks about the role and importance of Mahmud Koshgari's heritage in the study of folklore materials.

Key words: Devonu dictionary-t-Turk, lexicography, terms, examples of folklore, folklore, scientific method, comparative method.

Buyuk olim Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asari nafqat tilshunoslik, balki folklorshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya kabi fanlar uchun ham birdek ahamiyatli bo'lgan qomusiy bir asardir. Shuning uchun ham bu manba turli soha mutaxassislari tomonidan tadqiq etib kelinadi.

Mutaxassislar "Devonu lug'oti-t-turk"ning Mahmud Koshg'ariy dastxati bilan yozilgan to'rtta nusxasi mavjud bo'lganligini, biroq keyinchalik noma'lum sabablarga ko'ra yo'qolganini ayti-shadi [5, b.9]. Bizning davrimizga yetib kelgan nusxasi Damashq shahrida ko'chirilgan. Bu nusxa Mahmud Koshg'ariy qo'lyozmasi asosida tuzilganligi bilan ahamiyatlidir.

"Devonu lug'oti-t-turk" 638 sahifadan iborat bo'lib, sakkiz kitobni tashkil etadi. Noshirlar

asar mazmunidan kelib chiqib, uni uch qismga: muqaddima, asosiy matn va izohlarga bo'lib chop etib kelishadi. Bu nodir manba tilshunoslar, tarixchilar, faylasuflar, adabiyotshunoslar tomonidan ko'p o'rganilgan. Biroq folklorshunoslik nuqtayi nazaridan hali yetarli darajada tadqiq etilgan emas.

Koshg'ariy merosi va folklor haqida gap ketganda quyidagi jihatlarga alohida to'xtalib o'tish zarur bo'ladi.

1. Maqollar tarixini o'rganishda "Devonu lug'oti-t-turk"ning o'rni va ahamiyati.

Mahmud Koshg'ariy "Devon" tuzishga kirishar ekan, qanday buyuk va mashaqqatli ishga qo'l urganini yaxshi bilgan, aytish mumkinki, bunga juda katta bilim va puxta tayyorgarlik ko'rgan.

"Devonu lug'oti-t-turk"ning so'zboshisida muallif shunday yozadi: "Men, turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, yag'molar, qirg'izlarning shaharlari, qishloq, yaylovlarini ko'p kezib chiqdim, ularning eng go'zal so'zlari va hikmatlarini to'pladim, turli xil lug'at xususiyatlarini o'rganib, aniqlab chiqdim. Men bularni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillarda har bir kichik farqlarni aniqlash uchun qildim"[4,22].

Yana bir o'rinda esa "Men iste'moldagi so'zlarni berdim, iste'moldan chiqqanlarni tashladim. Men tutgan tartib to'g'riroqdir", deb urg'ulaydi. Boshqacha aytganda, Mahmud Koshg'ariy o'z davrining jonli tilda ishlatiladigan so'zlarinigina "Devon"ga tanlab olib, ularga izoh va sharhlar bitar ekan, tilshunoslik borasida qomusiy bilimga egaligini namoyish eta olgan.

Ma'lumki xalq jonli tilida maqollar muhim o'rin tutadi. Maqollar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va boy janrlaridan biri bo'lib, til, falsafa va badiiy ijodning o'ziga xos ifodasi sifatida yuzaga kelgan. Qadim davrlarda yuzaga kelib, bugungi kunda ham jonli hamda adabiy tilda ishlatilib, tilimizning ko'rki va nafosatini namoyish etib kelayotgan maqollarni o'rganishda Mahmud Koshg'ariy merosi ayricha ahamiyat kasb etadi.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'oti-t-turk" asarida 300 yaqin maqollarni keltirib o'tib, ularga izohlar beradi. Ularning aksariyati bugungi kunga kelib o'zgarishsiz holda yoxud biroz o'zgargan shaklda uchraydi. "Devonu lug'oti-t-turk"da:

Alp yağida, alçaq çoğida. Ağız yesä, köz uyaður.

Awçı neçä al bilsä, ađıǵ ança yol bilir.

Ağılda oğlaq tuğsa, arıqda otı ünär.

Anuq oturu tutsa, yoqqa sanmas.

A:lin arslan tutar, kücün uyuq tutmas.

Alimçi – arslan, berimçi-sičğan.

Añduz bolsa, at ölmäs.

Ađın kiři nāņi nāņsinmäs nāņ sanmas.

A:y tolun bolsa, eligin imlāmäs.

Arpasız at aşumas, arqasız alp çerig sıyumas.

Alp erig yawritma, iqlač arqasın yağritma .

Ačıǵlıǵ er šebük qarımas.

Azuqlıǵ/ azıqlıǵ aruq armas.

Alplar birlä uruşma, beglär birlä turuşma.

Awçı neçä ađıǵ ança yol bilir.

Alp çerigdä, bilgä tirigdä.

Ay tolun bolsa, eligin imlāmäs.

Alım keč qalsa, ađaqlanur.

At tegüzlüki ay bolmas.

Quş qanatın, er atın.
 Ot tesä, ağız küymäs.
 Öđ keçar, kişi tuymas, yalıñgü qalmas.
 Ot tesä, ağız küymäs.
 Öđ keçar, kişi tuymas, yalıñgü qalmas.
 Ortaq erdän artuq almas.
 Ököz ađaqı bolğınça, buağı başı bolsa yeg.
 Orı qopsa, oğuş aqlışur, yağı kelsä, imräm tebräşür.
 Oğlaq yiliksiz, oğlan biligsiz.
 Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuqsuz.
 İm bilsä, er ölmäs.
 Tilkü öz inikä ürsä, uđuz bolur.
 Tay atatsa / atıtsa, at tınur, oğul erädsä, ata tınur.
 Eşiç ayur: tübüm altun. Qamıç aytur: men qaydamen.
 Egir bolsa, er ölmäs.
 Subuzğanda ev bolmas, toburğanda aw bolmas.
 Sundılaç işi ermäs örtkün tepmäk.
 Qarğa qazqa ötkünä, butı sınur
 Yığaç uçña yel tegir, körklig kişika söz kelir.
 Qaz qopsa, ördök kölig igänür. [1, b.22-200; 2, b.120-210; 3, 57-90]

“Devonu lug‘oti-t-turk”da keltirilgan maqollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, maqollar jonli til bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularda kechgan, kechayotgan va kelgusida kechishi, ya‘ni takrorlanishi mumkin bo‘lgan voqealar haqida xalqning ko‘p yillik tajribasi asosida kelingan xulosa, hukmlari ifodalanadi. Ya‘ni, maqollarda xalq o‘z tajribasi asosida bugun va erta haqida xulosa qiladi, o‘tmish tajribasining to‘g‘riligi bugun va ertaga qayta-qayta isbotlanishiga chuqur ishonch bo‘ladi, hamda maqollarda har uch zamon umumlashib ketadi va bu holat ifodada o‘z aksini topgan bo‘ladi.

Devonda keltirilgan birgina Qaz qopsa, ördök kölig igänür maqolini olib ko‘radigan bo‘lsak, maqolda g‘oz ko‘tarilsa, ko‘lni o‘rdak egallaydi, deyilmoqda. Ayni shu maqol xalq qo‘shiqdarida keladigan “*Eshigingda nelar bor? O‘rdak bilan g‘ozlar bor. O‘rdak o‘lib g‘oz qolsin, do‘shmat ketib, do‘st qolsin*” misralarining mohiyatini anglashda yordam beradi. Chunki xalq og‘zaki ijodida g‘oz yaxshi xabar, o‘rdak esa yomon xabarni anglatib keladi. Maqolda ham aynan yaxshi xabar bo‘lmagan joyda, uning o‘rnini yomon xabarlar egallashi aytilmoqda. Mahmud Koshg‘ariy keltirgan namuna maqollar tarixini o‘rganishdagina emas, xalqimizga xos bo‘lgan poetik tafakkur tarixini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega.

2. Xalq qo‘shiqlarining tarixiy asoslarini o‘rganishda Mahmud Koshg‘ariy merosining o‘rni va ahamiyati.

So‘z sa‘natining ilk noestetik ildizlarini biz jahonning barcha xalqlari folklori tarixida ko‘ramiz. Xalqning mifologik tafakkurdan poetik idrok qilishga o‘tishi va uning samarasi bo‘lgan bugungi ma‘nodagi folklor merosi shunchalar murakkabki, uning ayrim namunalari hozirgacha ibtidoiy jamoa tuzumi va undan keyingi ilk madaniy bosqichlarning izlaridan to zamonaviy maishiy turmush va qarashlarning qayta-qayta poetik mushohada qilingan badiiy ifodalarigacha ko‘rish mumkin.

“Devonu lug‘oti-t-turk”da Alp Er To‘ngaga bag‘ishlangan marsiya, motam-marosim qo‘shiqlari bilan bir qatorda mavsum-marosim bilan bog‘liq qo‘shiq namunalari keltirilgan.

Ajdodlarimiz qish(kuz) va bahor(yoz)ni ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, zulmat va yorug'lik bilan bog'liq holda jonli, antropomorfik qiyofada tasavvur qilishgan. Fasllar almashinuvi ana shu ikki kuchning kurashi-munozarasidan iborat bo'lib, ularning qaysi biri g'olib bo'lsa, tabiatda o'sha tantana qiladi, deb tushunilgan. "Devonu lug'oti-t-turk"ning bir qancha o'rinlarida qish va yoz to'qnashuv, kurashi haqida so'z boradi:

Qish yoy bilan tūqushti,

Qing'ir kōzin boqishdi.

Tutushqali yoqishti,

Ötğalimat öğrashur.

Ma'nosi:

Kish yoz bilan to'qnashdi,

Biri-biriga yomon tikilishdi

Tutmoq uchun yaqinlashdi,

Har biri yengmoq uchun. [1,b182].

Qish va yoz to'qnashuvida qish har qancha yozni yengishga harakat qilmasin, oxir-oqibatda esa qish mag'lub bo'lib, yozga yengilganini ko'ramiz. Ma'lumki, marosim shaklida kelayotgan an'analar davrlar o'tishi davomida marosim tizimidan uzilib san'at ko'rinishini olishi mumkin.

Bunday namunalar qo'shiq janrining tarixini, badiiyatini o'rganishda eng muhim manba vazifasini o'taydi.

3. Folklorshunoslik atamalarining shakllanish tarixida "Devonu lug'oti-t-turk"da kelgan atamalar va ularga berilgan izohlarning o'rni va ahamiyati.

"Devonu lug'oti-t-turk"dan xuddi boshqa sohalar kabi, bevosita xalq og'zaki ijodiga taalluqli ko'plab atamalar ham joy olganki, bu atamalar bugungi kun folklorshunosligi uchun nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Misol uchun birgina "**Caw**" so'zi turli ma'nolarda keladi. **Caw** – maqol; **caw** –qissa; **caw** – hikoya; **caw** – risola.

Cawladi – Otalar so'zini so'zladi, hikmatli, dono gap aytdi [3, b.203].

Qoshug' – qo'shiq, qasida [3, b.373]; **Alp** – botir, qahramon. **Alp jag'ida, alcaq jag'ida**[4, b.48]. **Er, eran** – er, erkak, botir, **atich** – bolalar yong'oq o'ynadigan chuqur joy va hokazo.

4. Folklor namunalarining dailektik qatlamini o'rganayotganda "Devonu lug'oti-t-turk"ning o'rni va ahamiyati.

O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarida tilimizning dialektologiyasi, leksikologiyasiga oid juda ko'p qimmatli so'z va iboralar mavjud bo'lib, ularning tilini o'rganish nafaqat o'zbek tili, balki umumturkiy til uchun ham muhim ahamiyatga ega. Zero, xalq og'zaki ijodi tilining lug'at boyligi qadimgi va hozirgi turkiy til tarkibini tashkil etadi. Shunday ekan, xalq dostonlari, ertaklari, qo'shiq va boshqa turli janrlarining tili nafaqat folklorshunoslarimiz uchun, balki tilshunoslarimiz uchun ham muhim manba va tadqiqot ob'ekti bo'la oladi.

Folklor asarlarining tilini tadqiq qilar ekanmiz, biz unda hozirda iste'molda bo'lgan sheva va iste'molda bo'lmagan, arxaiklar bilan bir qatorda bugungi kunda qadimiy ma'nosi butkul o'zgaragan yoki unutilgan so'zlarni ham uchratamiz.

O'zbek xalq dostonlarida eng ko'p uchraydigan epik formulalardan biri, bu "**Tog'lar aziz bo'lar qori bo'lmasa**" deya doimiy takrorlanib keluvchi misralardir. Bu misradagi "aziz" so'zi biz bilgan izohli lug'atlarda kelgan "ulug'", "ezgu", "aziz", "mo'tabar" ma'nolariga teskari, "xor", "vayron", "xarob" ma'nolarida kelmoqdaki, bu so'z ifodalab kelayotgan asl ma'noni bilishida Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk"iga suyanishimizga to'g'ri keladi. "Devonu lug'otit-t-turk"da bu so'z "asiz" shaklida uchraydi.

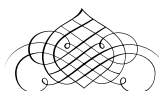
O'z davrida alloma Fitrat ham bu so'zga e'tibor qaratib: *"Asiz" bizning bu kun "esiz" deganimiz so'zdir. "Devonu lug'oti-t-turk"da ko'rsatganiga ko'ra "yomon" demakdur*", deb yozadi. Fitrat fikrida davom etib, bu so'z *"Qutadg'u bilig"* va *"Hibatu-l haqoyiq"*da ham "ezgu" so'ziga qarama-qarshi o'laroq kelishini urg'ulaydi.

Xulosa qilib aytganda, xalq og'zaki ijodi namunalari olis tarix bilan chambarchas bog'liq ekan, bu manbalar birinchi navbatda til hodisisasidir. Shunday ekan, folklor namunalarining kelib chiqish tarixi, taraqqiyot bosqichlarini o'rganishda *"Devonu lug'otit-t-turk"* muhim ahamiyatga ega.

XI asrda yaratilgan bu yodgorlik tilshunos, tarixchi, etnograf, adabiyotshunoslar bilan bir qatorda folklorshunoslar uchun hamisha eng muhim va nodir manba bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'otit-t-turk). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1960. – B.22-200.*
2. Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'otit-t-turk). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 2-tom. –Toshkent: Fan, 1960. – B.120-373.*
3. Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni. (Devonu lug'otit-t-turk) . Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: S.Mutallibov. Uch tomlik. 3-tom. –Toshkent: Fan, 1963. – B.57–90.*
4. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'otit turk. 1 jild. Nashrga tayyorlovchilar Alibek Rustamov, Hamidulla Boltaboyev. 1-jild. –Toshkent: Mo'mtoz so'z, 2016. – B.48.*
5. Mahmud Koshg'ariyning *"Devonu lug'otit-t-turk"iga bag'ishlangan xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent: Fan, 2018. – B.9.*
6. Стеблева И.В. *Жизнь и литература доисламских тюрков: историко культурный контекст древнетюркской литературы. – Москва: Вост.лит., 2007, – С.12.*
7. Fitrat. *Eng eski turk adabiyoti namunlari. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2008. – B.101.*
8. *O'zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent: Fan, 1981. – B.88.*

SA'DULLO QURONOV,
*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Andijon davlat universiteti doktoranti.*

BADIIY ASARDAGI ABSURD VA INSON KONSEPSIYASI

Annotatsiya: Maqolada yozuvchi Nazar Eshonqulning "Go'ro'g'li" romani modernizm yo'nalishi, jumladan, F.Nitshe, J.Sartr, A.Kamyu kabi mutafakkirlarning falsafiy, adabiy-estetik qarashlari asosida tahlilga tortilgan. Adib o'zining inson konsepsiyasini ekzistensial falsafa asosida yaratgani, milliy romanchiligimizda ilk bor absurd odamni konseptual ravishda, yirik epik ko'lamda badiiy tafakkur qilgani dalillangan.

Kalit so'zlar: modernizm, ekzistensializm, absurd odam, inson konsepsiyasi, badiiy konsepsiya, romaniy tafakkur, o'zbek romanlari.

Resume: In this article, the novel by writer Nazar Eshongul "Go'ro'g'li" ("Son of the grave") is analyzed on the basis of the direction of modernism, including the philosophical, literary and aesthetic views of such thinkers as F. Nisse, J. Sartre, A. Camus. It has been proven that the writer created his concept of man on the basis of existential philosophy and, for the first time in our national novel, conceptualized the absurd man conceptually and artistically on a large epic scale.

Key words: modernism, existentialism, absurd man, human concept, artistic concept, novelistic thinking, Uzbek novels.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida F.Nitshe, Z.Freyd, A.Bergson, K.Yung kabi faylasuf va ruhshunoslarning qarashlaridan ta'sirlangan bir guruh ijodkorlar san'atda yangi – modernizm yo'nalishiga asos soladilar. Dastlab, Yevropa madaniyatida keng tarqalgan mazkur yo'nalish, ko'p o'tmay butun dunyoda ommalash boshladi. Modernizm jahonda globallashuv jarayonlari boshlanayotgan bir vaqtda siyosiy, madaniy, iqtisodiy omillar o'zaro kesishgan nuqtada vujudga keladi.

Rus adabiyotshunosi Y.Borev modernizmdagi inson konsepsiyasiga qisqacha qilib "inson – umuman olganda – yolg'iz; bu adovatli (Kafka) va tutruqsiz (Kamyu) dunyoda ijtimoiy tuzilmalarsiz yashash mumkin emasligidan qayg'uradi" (Borev, 2011:161) deya ta'rif beradi. Ya'ni modernistlar insonni ijtimoiy tuzilmalar, an'ana va qadriyatlarga qarshi qo'yib, ulardan ajratib olishni istaydilar hamda uni yolg'iz tarzda tasvirlaydilar. Biroq ular o'z botinlarida insonning alaloqibat ijtimoiy mavjudot ekanidan qayg'uradilar.

Modernistlarning inson konsepsiyasini kengroq tushunish uchun XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropa xalqlari dunyoqarashiga jiddiy ta'sir o'tkazib, fikriy inqiloblarni boshlab bergan faylasuf Fridrix Nitshe ta'limoti bilan tanishib chiqish lozim. Zero, modernizm "o'zining ilmiy-nazariy asosi sifatida F.Nitshening menchilik (individualistik) falsafasiga tayangan" (Yo'ldoshev, 2014:27). Shu sababli ayrim mutaxassislar modernizmning vujudga kelish vaqti sifatida XX asrning boshlarini emas, balki XIX asrning 70 yillarini ko'rsatadilar (Panova¹). Chunki ayni shu yillarda Nitshening Yevropa tafakkurini larzaga solgan ilk asarlari ommalasha boshlagan edi.

¹ <https://forlit.philol.msu.ru/kafedra-ru/prepodavateli-kafedry/panova-articles-ru/panova-article1-ru#10>

Nitsheining inson konsepsiyasi, bir soʻz bilan aytganda, *erkinlik* asosiga quriladi. Faqat faylasuf *erkinlik* soʻziga juda keng maʼnolarni yuklaydi. Nitshe nazarda tutgan maʼno nafaqat jism va ruh erkinligi, balki iroda erkinligini ham qamrab oladi. Yaʼni u insonning dindand (metafizik olam)dan, jumladan, axloqdan erkinligini ham nazarda tutadi. Shu maʼnoda Nitshe uchun erkinlikning muayyan chegarasi mavjud emas. U “Erkinlikdan farovonlikni ustun koʻrish axloqsizlikdir” (Nitshe, 2007:283) deya hisoblaydi. Ayni shu gʻoya bugungi Gʻarb tafakkurining asoslaridan biri hisoblanadi.

Nitshe dinni inson erkinligining eng katta tushovi deb biladi. Shu sababli “Xudo oʻldi: endi biz istaymizki, aʼlo odam yashasin!” (Nitshe, 2007:283) deya baralla xitob qiladi. Uningcha, xristianlik axloqi insoniyatni kamsitib, uni hayot lazzatlaridan boʻgʻadi, goʻzalliklardan begonalashtiradi. Nitshe bunday dunyoda inson yolgʻiz va baxtsizlikka mahkum deb hisoblaydi (Qabulniyoziva, 2010:9). Shunday qilib, Nitshe insonni mavjudlikning yagona asosi sifatida olamning markaziga qoʻyish bilan birga, uni absurd dunyoning yolgʻiz “qahramon”iga aylantiradi. Modernizm yoʻnalishining M.Prust, J.Joys, J.Sartr, F.Kafka, A.Kamyu kabi yetuk namoyandalarning romanlarida aynan Nitshe qarashlariga uygʻun inson konsepsiyasini koʻrish mumkin.

Q.Yoʻldoshev “...oʻzbek modernizmini Kunbotish modernizmidan farqli oʻlaroq, olam tartiboti va uning Yaratuvchisiga ijodiy isyon natijasi emas, balki ayni shu ijodkor shaxsda kechayotgan inja ruhiy-intellektual holatning ifodasi tarzida yuzaga kelgan holatdir deyish toʻgʻriroq boʻladi” (Yoʻldoshev, 2014:32) deb yozadi. D.Quronov esa “Yangilanish jarayonida Gʻarb adabiyoti tajribalarini ijodiy oʻzlashtirishning ahamiyatiga ortiqcha baho berish, bizningcha, maʼqul emas” (Quronov, 2016:28) deya taʼkidlaydi. Biroq oʻzbek adibi Nazar Eshonqulning “Goʻroʻgʻli yoʻhud Hayot suvi” romani hurmatli ustozlarimizning oʻzbek modernizmi haqidagi qarashlari mutlaq toʻgʻri emasligiga yaqqol dalil. Sababi Nazar Eshonqul inson konsepsiyasini yaratishda nafaqat absurd falsafasi, Nitshe va Freyd qarashlariga tayanadi, balki Gʻarb modernizmining J.Joys, M.Prust, P.Sartr, F.Kafka, A.Kamyu kabi yetuk namoyandalari izidan boradi, ulardan ijodiy taʼsirlanadi. Bu borada adabiyotshunos Islom YOqubov quyidagicha yozadi: “Asarda ekspressionizmga xos kayfiyat, uning usul va vositalarini ijodiy oʻzlashtirishga intilish kuzatiladi. N.Eshonqul roman badiiy realligida yaqin oʻtmish hayoti va qadr topmagan inson umrini absurd sifatida talqin qilishga intilgan” (Yoqubov, 2021:247).

N.Eshonqulning inson konsepsiyasi markazida ham erk masalasi turadi. Adib sobiq shoʻrolar davrida haq-huquqi boʻgʻilgan insonning ruhiy-maʼnaviy olamini chuqur taftish etishga, tuzum bilan ziddiyatga kirishgan shaxsning murakkab munosabatlarini tasvirlashga, mustabid siyosat inson ruhi va ongida qoldirgan jarohatlarning keyingi davr (tuzum)da boʻy bergan asoratlarini koʻrsatishga, bir vaqtning oʻzida oʻtmish va bugungi kun qahramonini bir shaxs siymosida yaratishga urinadi. Boshqacha aytganda, modernizmning uslubiy imkoniyatlari muallifga zamon va makon chegaralarini buzib, ijtimoiy hayotning shunday bir kinoyaviy modelini yaratish imkonini beradiki, oʻquvchi badiiy voqelikda ham oʻtmishni, ham “bugun”ni koʻra boshlaydi. Aytish joizki, bu romanda modernistik uslub nafaqat shaxs va jamiyatning serqirra, murakkab munosabatlarining badiiy talqinida, balki aytilayotgan gʻoya va fikrning oʻziga xos “qalqon”i oʻrnida ham samarali qoʻllanilgan.

“Goʻroʻgʻli” romani ilk bor 2012-yili “Sharq yulduzi” jurnalida chop etilgan boʻlsa-da, muallifning oʻzi asarni 90-yillarda yozib tugatgani aytadi (Eshonqul, 2012:14). “Shu sababli – yozadi N.Eshonqul – asarda devorlarini zax bosgan, qulash arafasiga kelib qolgan, insonning botiniy quvvatini soʻrish evaziga yashagan tuzumning badboʻy hidlari anqib turibdi. Oʻtgan yillar davomida men asarni faqat tahrir qilish bilan shugʻullandim, xolos. Necha bor urinmay, uni qayta yozish, voqelikni boshqa izga solishga kuchim yetmadi” (Eshonqul, 2012:14).

XX asrning 90-yillari avvalidagi mafkuraviy, ijtimoiy-iqtisodiy parokandalik jamiyat ahlini chuqur depressiyaga solgani haqiqat. Ayniqsa, uzoq kutilgan istiqloq dastlabki yillarda sarobdek tuyildi va ziyolilar bundan qattiq iztirob chekdi. Ijodkorda absurd kayfiyatni uygʻotuvchi ijtimoiy shart-sharoit yetildi. Shunday ekan, N.Eshonqulning badiiy gʻoyasiga faqatgina uning falsafiy-es-tetik, axloqiy qarashlari nuqtayi nazaridan emas, balki koʻproq oʻtish davriga xos umumijtimoiy kayfiyat mahsuli sifatida qarash toʻgʻri boʻladi.

N.Eshonqulning inson konsepsiyasini anglash uchun adibning inson, adabiyot va sanʼat, jamiyat va davlat haqidagi adabiy-estetik, falsafiy qarashlari bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiq. “Fikr – bu botiniy qiyofa, – *yozadi adib* – odamning, shaxsning ichki qiyofasini koʻrsatib turuvchi koʻzgu. Fikri yoʻq odamning qiyofasi ham boʻlmaydi. Fikr odamning oʻzligini, oʻziga xosligini bildirib, mavjudligini koʻrsatib, talab qilib turadi. Fikr, aslida, “men mavjudman” degani” (Eshonqul, 2016:36). Biz “Goʻroʻgʻli” romanida inson qiyofasini belgilovchi ayni shu – fikr omilining boʻgʻilganini koʻramiz. Eʼtiborlisi, adib muayyan toifalarnigina emas, balki butun bir jamiyatni fikrsiz “murda”ga mengzaydi. Uning romanida jamiyatning oddiy ishchisidan tortib, eng yuqori rahbarlarigacha, olimidan tortib sanʼatkorigacha qiyofasini yoʻqotgan. Ular biqiq “lahad”da yashayotganini anglamaydi, biror kimsa yo kuch yoʻqki ularni bu zulmatdan olib chiqa olsa, shunchaki, hech vaqo yoʻq – yoʻqlik... Romanda ilgari surilgan ayni shu gʻoyaviy-falsafiy qarashlar uni absurd falsafasiga daxldor qiladi.

“Goʻroʻgʻli” romani nafaqat gʻoyaviy-falsafiy jihatdan, balki shakliy-ifodaviy xususiyatlariga koʻra ham modernizm yoʻnalishiga toʻla mos keladi. Asarda zamon va makon, reallik va xayolot chegaralari mavjud emas. Romandagi har bir qahramon ramziy, voqealar ham, vaziyatlar ham majozilik kasb etadi, adibning oʻtkir kinoya va sarkazmiga qorishib noreal, yasama manzara fonida jonlanadi.

Roman qahramoni N.ning murakkab taqdirini his qilish uchun biz u yashaydigan jamiyat shart-sharoiti bilan tanishishimiz kerak. Buni qahramon ishlaydigan S. tashkiloti misolida ham koʻrish mumkin: “S. tashkiloti markaziy koʻchalardan biridagi hashamatli binoga joylashgan obroʻli idoralardan edi. Bu yerdagilar asli nima bilan shugʻullanishlarini va idora ishlab chiqargan qarorlar va koʻrsatmalarning nima uchun zarurligini oʻzlari ham unchalik tushunmas, biroq idoradagilar tinim bilishmas...” (Eshonqul, 2012:25) Bu asarda qahramonlarning ismi bir harfdan iborat, xolos. Yozuvchi bunday “ism” vositasida N. yashayotgan jamiyat haqida kengroq taassurot qoldirishga uringan. Zero, inson shaʼni, qadr-qimmati yoʻq jamiyatda oʻzlikni bildiruvchi biror omil boʻlishi mumkin emas. Qamoqdagi mahbuslar raqamlab chiqilganidek, romandagi qahramonlarga ham ism qoʻyilmaydi.

Roman syujetidagi konflikt N.ning arziyas xatolik tufayli “oʻlishi” bilan yuzaga keladi. Yoʻq, bu biologik oʻlim emas, qahramon kotibaning xatosi bilan oʻlgan xodimlar roʻyxatiga kirib qoladi, hujjat esa rahbar tomonidan allaqachon tasdiqlangan. N. boʻlsa hamkasblarining shundoqqina qarshisida turib ham oʻzining tirik ekaniga ishontira olmaydi. Chunki bu odamlar faqat hujjat va yuqoridan tushgan buyruqqa ishonadi, xolos. Shu sababli tabiiy ravishda “marhum”ni koʻmish marosimiga ham tayyorlana boshlashadi: “sizni koʻmish ministrlk bilan kelishilgan. Ehtimol, ministrning oʻzi ham qatnashar. Axir ularga qanday qilib yanglishibmiz, deb ayta olamiz. Yoʻq, bu sira mumkin emas” (Eshonqul, 2012:25) deydi bir hamkasbi.

Shunday qilib, endi N.ning qolgan umri oʻzining tirik ekanini isbotlashga urinish bilan oʻtadi. Bu yoʻlda u butun jamiyatga, jamiyat tayangan qadriyatlarga qarshi turadi. Yozuvchi esa imkon qadar qahramon sarguzashtlarini bemaʼni va betiyiq vaziyatlar fonida tasvirlashga harakat qiladi. Romandagi har bir voqea-hodisa yoki qahramonda insoniyatga xos muayyan illat, kayfiyat va gʻoya tipiklashadi, muallifning falsafiy qarashlariga yoʻgʻrilgan ramziy-majoziy obrazga aylanadi.

“Go‘ro‘g‘li” romani o‘quvchining saviyasi, hayotiy ko‘nikmasi, G‘arb adabiyoti va falsafasidan xabardorlik darajasiga qarab turli ma‘nolarda jilovlana oladi. Romanning yuzada ko‘rinib turgan mazmuni uni sobiq mustabid davri bilan bog‘laydi. Shaxs erki va huquqlari tizimli ravishda bo‘g‘ilgan jamiyatning oddiy odamlar nazaridan pinhon, chirkin manzaralarini jonlantiradi. Biroq bu asarning yuzada bo‘rtib turgan ma‘nolari xolos. Romanning asl mazmun-mohiyati ancha chuqur qatlamlardan joy olgan.

N.Eshonqulning Jan Pol Sartr ijodi haqida “uning adabiy asarlaridagi obrazlar adabiy qahramondan ko‘ra falsafiy tushunchalar va qarashlarning majozi edi” (Eshonqul²) degani, aslida, uning o‘z asarlariga ham taalluqlidir. Shu ma‘noda “Go‘ro‘g‘li” nomanidagi qahramonlarni ijtimoiy munosabatlar doirasidagina talqin qilish, romanni to‘la qonli tushunish va estetik zavq tuyishga monelik qiladi.

Yuqorida qayd etganimizdek, N.Eshonqulning inson konsepsiyasida tiriklik, erkinlik va fikrlovchilik sinonim tushunchalar. Faqat “erkinlik” masalasida adibning qarashlari Nitshe qarashlariga yaqin turadi. Ya‘ni N.Eshonqul bu tushunchada nafaqat jism va ruh erkinligi, balki iroda erkinligini ham ko‘zda tutadi. Shu ma‘noda, roman badiiy konsepsiyasi talqinida muayyan bir jamiyat, davr yoki tuzum doirasi bilan cheklanib qolish xato bo‘ladi. Aslida, N.ning o‘z tirikligini isbotlashga urinishi insoniyatning butun madaniy tarixi, mavjudlikning asoslari va koinotga nisbatan ko‘targan isyoni edi. Bu yo‘lda yozuvchi roman kompozitsiyasini qahramon va Xudo, qahramon va jamiyat, qahramon va “men” qarama-qarshiligi ustiga quradi.

Romanda N.ning ilohiy tartibotga nisbatan ko‘targan isyoni anchayin pardalangan. Biroq ziyarak o‘quvchi adib N. siymosida butun insoniyatni, u izlayotgan eng oliy rahbar – Tergovchi obrazida esa Xudoni nazarda tutganini ilg‘ab oladi. Romanni bu tarzda talqin qilish uchun biz avvalo Havo obraziga e‘tibor qaratishimiz lozim.

N. Havo ismli fohishaning uyiga borib, unga uylanish niyatida ekanini bildiradi. N. va Havo o‘rtasidagi suhbat qahramon ruhiyatiga, umuman, yozuvchining badiiy konsepsiyasiga kirib borish uchun muhim kalit vazifasini o‘taydi: “Bir kecha uyg‘onib ketdim, – dedi N. stolning siniq oyog‘iga tikilgan. – Chiroqni yoqib xonaga ko‘z tikdim. Hamma narsa tartib bilan joylashgan, hamma narsa yetarli edi. Umuman, bir odam baxtli yashashi mumkin bo‘lgan hamma narsa bor edi. Biroq shunda nimadir yetishmayotganini anglab qoldim. Bilasanmi, nima? Men qandaydir o‘likka o‘xshab yasharkanman” (Eshonqul, 2012:22). Demak, N. hech qanday erki va irodasi yo‘q odam ekanidan iztirobda. U doim bir xil, tartibli umr kechiradi, qanday talab qilishsa, shunday yashaydi. Havoga uylanishi esa uning shu tartibotning buzishi, qaysidir ma‘noda isyoni edi.

Havo romanda ismi mavjud bo‘lgan yagona qahramon. Ramziy obrazlar bilan o‘rab-chirmab tashlangan badiiy voqelikda yozuvchining Havodan ko‘zlagan ijodiy niyatini anglab olish juda qiyin. Yuzada ko‘rinib turgan alomatlariga ko‘ra, Havo jamiyat tanida hosil bo‘lgan o‘smaga o‘xshaydi. Chunki boshqalardan farqli o‘laroq to‘laqonli ismga ega, qolaversa, u jamiyat qabul qilgan axloq normalariga bo‘ysunmay fohishalik yo‘lini tutgan. N. esa najotni unga qovushishda ko‘radi. Keyinchalik, N.ning sudiga Havo (endi Guli ismi bilan) guvoh sifatida chaqiriladi. Shunda Havo N. haqida “Undan bog‘da pishib yotgan olmani uzib berishini so‘radim. U ham ikkilanmay mening makrimga laqqa tushdi. O‘shandayoq, men uchun olma uzgandayoq, u tavqi la‘natga – shunday taqdirga mahkum etildi” (Eshonqul, 2012:21) deydi. Bulardan ko‘rinib turibdiki, Havo ramziy-mistik qahramon – insoniyatning ibtidosi bo‘lgan ayol. Ayni damda, N. ham muayyan bir shaxsning emas, insoniyat – Odamning ramzi. Demak, romandagi “lahad” obrazi kichik jamiyatning emas, balki butun dunyoning ramzi. Shunday ekan, N.Eshonqulning badiiy modeli faqat

² <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/jan-pol-sartr>

inson erki bo'g'ilgan sobiq mustabid davrini emas, balki butun dunyoni, insoniyatning madaniy tarixini qamrab oladi deyishga yetarlicha asoslar mavjud.

“Go‘ro‘g‘li” – ekzistensial roman. N.Eshonqul olam mohiyatini anglash, inson mavjudligini baholash va badiiy talqin qilishda G‘arb modernistlari, xususan, Jan Pol Sartr va Alber Kamyu izidan boradi, “Go‘ro‘g‘li” romanida azaliy va abadiy ma’nisizlik bag‘rida yolg‘izlangan absurd odamni tasvirlaydi. Zero, N.ning taqdiri o‘z qismatiga tushgan og‘ir toshni orqalab cho‘qqi tomon bemaqsad intilayotgan Sizif kechmishiga o‘xshaydi.

Ekzistensializmga ko‘ra mavjudlikning o‘zi fojia, zotan u ma’nisizdir. Buni o‘zgartirish uchun insonda muayyan iroda mavjud emas. Unda faqatgina azob-uqubat, qayg‘u ulashuvchi tanlov erkinligi bor, xolos. Ya’ni u bir yo‘lni tanlasa, boshqasidan voz kechishga mahkum. Ayni shu tiyilish, uning erkini yanada bo‘g‘adi, azoblaydi. Biroq bu bilan ekzistensialistlar odamlarga absurd dunyoda faqat azob-uqubat chekib yashashni targ‘ib qilgan degan xulosaga bormaslik lozim. Aksincha, ular olamning ma’nisizligini anglab yetish inson umrning mazmuni ekanini ta’kidlashga urinishgan. Xususan, Sartr aytadi: “Ekzistensialist uchun inson o‘zini anglashga imkon bermaydigan xilqat, sababi u avval boshidanoq hech narsani ifodalamaydi. U jarayondagina odam sifatida shakllangan, shunda ham, u o‘z-o‘zini shakllantirgan, xolos. Shunday ekan, uni yaratgan xudo bo‘lmaganidek, odamning asl tabiati ham mavjud emas” (Sartr, 2006:6). Sartr falsafasiga ko‘ra, inson loyihasini insonning o‘zi yaratgan. Olam insonning o‘zida, tashqarida mavjud emas. Bu bema’ni, betiyiq dunyoning asosi inson ekan, demak u nafaqat o‘z-o‘ziga, balki dunyoga ham javobgar. Odam shularni to‘la anglaganidan keyingina chin ma’noda erkinlikka – ekzistensiyaga erishadi. Bu olamni ma’nisiz – absurd ekanini anglash va shu ma’sezlikning mazmun-mohiyatini his qilib yashash dilemmasidir. “Kamyu, – *yozadi prof. Muhammadjon Xolbekov*, – absurd bilan kurashning yagona yo‘li uning borligini, u mavjud ekanligini tan olish deb hisoblagan” (Xolbekov, 2013:11). Boshqacha aytganda, ekzistensiya modernistcha komil inson – a’lo odam darajasidir.

N.Eshonqul “Go‘ro‘g‘li” romanida Sartr va Kamyuning ekzistensial falsafasini N. qismati misolida to‘la ochib berishni ijodiy niyat qiladi, qahramonning ekzistensiyaga yetishish yo‘lini ko‘rsatib beradi.

N. o‘zining tirikligini hamkasblariga isbotlab bera olmadi, keyinroq sud ham uning davosini asossiz deya hukm chiqardi. Ammo N. taqdirga tan bermadi, jamiyatdagi bema’ni qonun-qoidalarini yaratib, hammani nazoratda ushlab turuvchi Tergovchini qidirib topishni va unga tirikligini isbotlashni ahd qiladi. Shu maqsadda mahkamaga borgan N. kutilmaganda Tergovchi aslida mahkamada ham bo‘lmashligini bilib qoladi: “u hech qachon bu binoda bo‘lmagan” deya tushuntiradi soqchi. Soqchining tushuntirishicha, shikoyatchilar “kechgacha o‘tirib, yana qaytib ketishadi. Ba’zilar yillab qatnaydi. Lekin shu paytgacha hech kim qabul qilmagan yoki qilinmagan”. Qizig‘i, “Shikoyatchilar hali bunday tartibdan biron marta nolishgani yo‘q. Aksincha, ko‘plari shunga ko‘nikib ham qolishgan” (Eshonqul, 2012:35). N. shundagina Tergovchining odamlarning shikoyatini qabul qilmasligini va hech qachon biror muammoni hal qilib bermaganini tushunib yetadi.

Mahkamadan chiqib u Olim bilan tanishadi. Romanda Olim ratsional tafakkur egasi, bilim va ko‘nikmalarini empirik tadqiqotlar asosida shakllantiruvchi shaxs sifatida olamonga qarshi qo‘yiladi. Olim o‘zining kuzatishlariga tayanib “tergovchi o‘lgan” degan farazni ilgari suradi. Olim bu haqiqatni ommadan sir tutishayotganini aytadi: “Agar tergovchining o‘lgani oshkor bo‘lib qolsa, shaharda jinoyatchilar bosh ko‘tarishini va aql bovar qilmas tartibsizlik boshlanishini tasavvur qilayapsizmi?” (Eshonqul, 2012:35) deya tushuntiradi, u. Ayni shu nuqtaga kelganda Olim obrazi va Nitshe qarashlaridagi uyg‘unlikni ziyrak o‘quvchi his qila boshlaydi. Olim tergovchining o‘lgani aytib, uning “so‘qir” yordamchilari doim xammomda o‘tirib undan qolgan qonun kitobini

yod olishlarini ham aytib beradi. Olimning aytishicha, bu yordamchilar tana ozodaligiga jiddiy e'tibor beradi va doim xammomda o'tiradi: "Kimning badani toza bo'lsa, bilingki, o'sha ko'proq haloldir" (Eshonqul, 2012:36). Albatta, bu o'rinda adib jamiyatdagi muayyan toifaga xos illatlarni yoki diniy, axloqiy qadriyatlarni kinoya va sarkazm qilayotgan bo'lishi mumkin. N.Eshonqulning inson konsepsiyasini to'laqonli anglab yetishda bu omilning katta ahamiyati bo'lmagani sababli ishora va ramzlarning talqinda chuqurlashmaslikni lozim topdik (har qalay roman 90-yillarda – jamiyatda kuzatilgan absurd kayfiyat va shunga monand shart-sharoitda yozilganini hisobga olish lozim). Biz uchun olimning "dalil"laridan so'ng N. chiqargan xulosa muhimroq. Qahramon "men umrimni tergovchini izlash bilan, unga umid qilish bilan o'tkazibman, u esa o'lib yotibdi" (Eshonqul, 2012:37) deya taqdirga tan beradi. Sababi ayni shu xulosadan so'ng N. tom ma'noda absurd shaxs sifatida shakllanadi. Aniqrog'i, Sartr va Kamyu nazarda tutgan ekzistensiyaga yetishib, butun vujudi bilan borliqning bema'ni ekanini anglab yetadi.

Hafsalasi pir bo'lgan N. uzlatga chekinadi, jamiyatdan ihotalanib yashay boshlaydi: "o'zini tiriklayin ko'mib masxara qilayotgan dunyoga qaragisi kelmas, shu sababli yoz o'tib, kuz kelgan bo'lishiga qaramay uning derazasi hamon yopig'ligicha turar" (Eshonqul, 2012:37). Yolg'izlikda u o'ziga yangi ermak topadi. Bu itlarning uvullashini tinglash edi: "endi u bir paytlardagi kabi o'z taqdirining adolatli hal qilinishini emas, itlarning uvlashini kutib yashardi" (Eshonqul, 2012:37). N. erishgan ekzistensiya – erkinlik shu edi. Bu esa uni asta-sekin axloq normalari doirasida shakllangan ijtimoiy odam qiyofasidan, hayvonga evrilish jarayoni edi: "ichida hamma narsani tilka-pora qilish, badbo'y hidlardan mast bo'lish istagi uyg'onar, ba'zi kechalari u bu istak oldida ojiz qolib tanasini tishlab tashlar... N. itlarga qo'shilib, asta-sekin uvlashni o'rgandi... uvlagan sayin o'zini olis va shafqatsiz ajdodlarining shuuri qoplab olar, uvlashda iltijo ham, hasrat ham, qahr va g'azab ham mujassam edi" (Eshonqul, 2012:37). Roman g'oyasiga ko'ra, bu bosqichda N. olam mohiyatini angelaydi, endi unga erk va erksizlik, tiriklik va o'lim tushunchalari yod. U go'yo tabiat bilan bir butun hilqatga aylandi. Modernist mutafakkirlar nazdida bu "a'lo odam" bosqichi hisoblanadi.

N. o'zini o'ldirish uchun vakzalga qarab yo'l olarkan, inson mavjudligining achchiq haqiqatlarini yana bir bor eslaydi: "bu dunyoda hech qaysi ish o'zining ixtiyori bilan sodir bo'lmaganini, sodir bo'lmasligini anglagandi". Uning fojiasi "voqelikdagi izchillikni buzaman deb behuda uringanida edi" (Eshonqul, 2012:43).

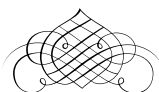
N.ning qisqa umri kurashlarda o'tdi. U o'z irodasi darajasini bilish uchun din bilan, jamiyat bilan va hatto o'z "men"i bilan ziddiyatga kirishdi. Lekin modernistik g'oyaga ko'ra "cheksiz tug'ilish va o'limga asoslangan materiyaning abadiy tarzda bema'ni aylanishi o'rtasidagi bartaraf etish mumkin bo'lmagan qarama-qarshilik" (Panova³) zamirida qurbon bo'ldi. Biroq romanga ko'ra, N.ning xudkushligi anglangan qadam edi. U olamda o'zining zig'ircha ahamiyati, maqsad va muddaosi, muhimi irodasi yo'qligini to'la anglab yetganidan so'ng o'limga yuzlandi. Uning uchun bu shunchaki biologik o'lim, xolos. Zotan u ma'nan allaqachon o'lib bo'lgan yoki hech qachon yashamagan.

Xulosa qilib aytganda, "Go'ro'g'li" romani qahramoni N. absurd zamon va makonda to'kis shakllangan absurd odam edi. Nazar Eshonqul milliy adabiyotimizdagi boshqa modernistlardan farqli o'laroq o'zining inson konsepsiyasini ekzistensial falsafa asosida yaratadi. N.Eshonqul boshqalardan farqli holda absurd odamni konseptual ravishda, G'arb faylasuf va san'atkorlarining falsafiy-estetik qarashlariga suyanib yirik epik ko'lamda tafakkur qildi, adabiyotimizga insonning ilgari kuzatilmagan unikal badiiy konsepsiyasini taqdim etdi.

³ <https://forlit.philol.msu.ru/kafedra-ru/prepodavateli-kafedry/panova-articles-ru/panova-article1-ru#10>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Borev Y. Inson va insoniyat hayotining oliy maqsadi va ma'nosi // *Sharq yulduzi*. 2011. №4.
2. Eshonqul N. Go'ro'g'li. Roman // *Sharq yulduzi*. 2012. – №2.
3. Eshonqul N. Go'ro'g'li. Roman // *Sharq yulduzi*. 2012. – №3.
4. Eshonqul N. Jan Pol Sartr (<https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/jan-pol-sartr/>).
5. Eshonqul N. Kitob bandasi. T.: Akademnashr, 2016.
6. Nitshe F. Zardo'sht tavallosi. – T.: Yangi asr avlodi, 2007.
7. Panova O. Человек в модернистской культуре (<https://forlit.philol.msu.ru/kafedra-ru/prepodavateli-kafedry/panova-articles-ru/panova-article1-ru#10>).
8. Qabulniyoziva G. Mutafakkirlar F.Nitshe va A.Bergsonlarning hayot falsafasida inson muammosi. – T.: 2010. Yo'ldosh Q. Modernizm: ildiz, mohiyat va belgilar // *Yoshlik*, 2014. 9-son.
9. Quronov D. Adabiy o'ylar. – T.: Akademnashr, 2016.
10. Sartr J.P. Экзистенциализм – это гуманизм. М.: – Вазриус, 2006.
11. Xolbekov M. Ekzistensializm: Alber Kamyu // *Jahon adabiyoti*. 2013-yil, 11-son.
12. Yo'ldosh Q. Modernizm: ildiz, mohiyat va belgilar // *Yoshlik*, 2014. 9-son. B.27.
13. Yoqubov I. mustaqillik davri o'zbek romanlari poetikasi. – T.: Nurafshon business, 2021.

ALIBEK OMONTURDIYEV,

TerDU o'qituvchisi

USMON AZIM BALLADALARIDA BADIY TELEPORTATSIYA

Annotatsiya: Maqolada aniq fanlarda istifoda etiladigan “teleportatsiya” istilohining mazmuni, kelib chiqishi, ayni fizik hodisa haqidagi ilmiy va futurologik qarashlar, olimlar tomonidan o'rganilishi xususida ayrim ma'lumotlar berilgan. Eng muhimi, “teleportatsiya” terminining badiiy adabiyotga, obrazli matnlarga aloqadorligi haqida dastlabki fikrlar bildirilgan. Jumladan, Usmon Azim she'riyatida his-tuyg'ularning (muallif – “A” nuqtaning hislari o'quvchi – “B” nuqtaga qay darajada ta'sir o'tkazishi) teleportatsion xususiyatlari hamda ushbu hodisani vujudga keltirishda xizmat qiluvchi “harakatdagi tasvir” va “poetik zichlik” tushunchalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Teleportatsiya, badiiy teleportatsiya, his-tuyg'u, Usmon Azim, balladalar, “harakatdagi tasvir”, “poetik zichlik”.

Resume: In this article, the meaning and origin of the term “teleportation” used in exact sciences, scientific and futurological views about this physical phenomenon, and some information about its study by scientists have been studied. Most importantly, initial thoughts about the relation of the term “teleportation” to fiction and figurative texts were expressed. In particular, in Usman Azim's poetry, the teleportation features of feelings (the author – the feelings of point “A” affect the reader – point “B”) and the “image in motion” that serves to create this phenomenon and “poetic density” concepts are analyzed.

Key words: Teleportation, artistic teleportation, emotion, Usman Azim, ballads, “image in motion”, “poetic density”.

Kirish. Ilm-fanda jahon olimlarining katta qiziqishlariga, bahs-munozaralariga sabab bo'lib kelayotgan, ammo hamon o'z tasdig'ini topmay, mohiyatan to'liq tatbiq etilmay, jumboqligicha qolayotgan, bir qarashda aqlbovar qilmasdek tuyuladigan ilmiy qarashlar juda ko'p. Ana shulardan biri teleportatsiya hodisasi hisoblanadi.

Teleportatsiya o'zi nima? Ushbu istiloh qanday vujudga kelgan? Dastavval, shu haqida to'xtalsak. Teleportatsiya (yunoncha *tele* – “uzoqda” va lotincha *portare* “tashuvchi”) obyekt (harakat) koordinatalarining faraziy o'zgarishi bo'lib, bunda obyekt trayektoriyasini vaqtning uzluksiz funksiyasi orqali matematik tarzda tasvirlab bo'lmaydi.

Ushbu atama 1931-yilda amerikalik yozuvchi Charlz Fort tomonidan g'alati g'oyib bo'lish, uning fikricha, ko'rinishlarni, umumiy narsaga ega bo'lgan paranormal hodisalarni tasvirlash uchun kiritilgan [1]. Ushbu termin aksar hollarda bizga fantastik gipotezalar mahsuli kabi tasavvur uyg'otsa-da, zamonaviy fan uning haqiqatga yaqin hodisa ekanligini, teleportatsiya – virtual makonda allaqachon mavjudligini (biz, bugun kundalik turmushda kanda qilmay istifoda etayotganimiz ijtimoiy tarmoqlar, ular orqali matn, xabar, surat, audio va videoyozuv yo'llayotganimiz, ma'lumot almashayotganimiz – axborot teleportatsiyasi. Bu jarayonda “A” nuqtadan “B” nuqtaga bir necha lahzada yetib borayotgan ma'lumotning asliyat ekanligi e'tiborga

molik – A.O.) inkor etib bo‘lmaydi. Qolaversa, teleportatsiya bosh ma’nosida (jismni “ko‘chirish”) olamshumul kashfiyotlar arafasida turgani haqida ham ayrim o‘rinli qarashlar mavjud.

Ko‘hna va yangi qarashlar

“Qur’oni Karim”da qavmi quyoshga sajda qiladigan Yaman malikasi Bilqis Sulaymon alayhissalomning chindan ham payg‘ambar ekanligiga amin bo‘lib, talablariga bo‘ysunib, uning huzuriga otlangani, shunda Sulaymon alayhissalom Bilqis yo‘lda kelayotganidan xabar topib, unga Allohning qudratini namoyish etish uchun Bilqisning Yamanda qolgan taxtini “ko‘z ochib yumguncha” Quddusi Sharifga keltirishni (teleportatsiya) buyurgani haqida bayon etiladi: “38. Ey odamlar, ular mening huzurimga bo‘yinsungan hollarida kelishlaridan ilgari qaysi birlaringiz menga uning (ya’ni Bilqisning o‘z shahrida qolgan) taxtini keltira olur”, dedi. 39. (Shunda) jinlardan bir pahlavoni aytdi: “Men uni sen o‘rningdan turishingdan ilgari senga keltirurman. Albatta, men bunga qodir va ishonchlidurman”. 40. Kitob – (Lavhul-mahfuz)dan ogohligi bor bo‘lgan bir zot esa: “Men uni ko‘zing o‘zingga qaytguncha (ya’ni ko‘z ochib yumguncha) senga keltirurman”, dedi. Endi qachonki (Sulaymon taxtni) o‘z huzurida turganini ko‘rgach, dedi: “Bu parvardigorimning men shukr qilamanmi yoki kufroni ne‘mat qilamanmi, imtihon etish uchun bergan fazl-u marhamatidandir. Kim shukr qilsa, bas, albatta, u faqat o‘z (foydasi) uchun shukr qilur. Kim kufroni ne‘mat qilsa, bas, albatta, Parvardigorim (uning shukr qilishidan) behojat va fazl-u karam egasidir” [2.273].

Nyuton qonunlariga ko‘ra, teleportatsiya mutlaqo mumkin bo‘lmagan harakatdir, chunki atomlar bir holatdan ikkinchi holatga o‘ta olmaydi va harakatlantiruvchi kuchsiz kosmosda harakatlana olmaydi. Biroq teleportatsiyani inkor etmaydigan kvant (Kvant – *lot.* Quantum – qancha, qanchalik oz; *fiz.* Diskret (uzlukli, ayrim-ayrim) tabiatga ega bo‘lgan fizik kattalik (harakat, energiya va sh.k.) o‘zgarishi mumkin bo‘lgan eng kichik miqdor [3.340.]) nazariyasi ham mavjud. Teleportatsiya mumkin, chunki atomlar to‘lqinga o‘xshash harakatlar qilishlari va sakrashlar qilishlari mumkin. Obyekt atomlari klasterining bunday uyushgan sakrashi teleportatsiya bo‘ladi [1], – deya xulosa beradi.

Amerikalik astronom D.Darling “Teleportatsiya: imkonsiz sakrash” kitobida teleportatsiyani ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganish tarixidan, kvant hodisalarini tekshirishga bo‘lgan birinchi urinishlardan tortib materiya atomlarining haqiqiy va fantastik bo‘lmagan teleportatsiyasi bilan zamonaviy tajribalarga qadar qamrovda haqiqiy faktlar keltiradi. Olim kvant teleportatsiyasining juda muhim masalalarini, ya’ni kvant kriptografiyasi va kvant hisoblashning tarixi va hozirgi holatini muhokama qiladi: “Haqiqiy dunyoda teleportatsiya kvant teleportatsiyasini anglatadi. Hozircha biz, eng ko‘p teleport qilishimiz mumkin bo‘lgan narsa qattiq narsalarga qaraganda yorug‘lik nurlari, subatomik zarralar va atomlarning kvant xususiyatlari. Ammo olimlar teleportatsiya haqida gapirishmoqda, keyingi o‘n yil ichida molekulalardan tashqari katta jonsiz narsalar bilan ham teleportatsiya qilish istiqbollari mavjud. Va bundan tashqari...” [4.15.]. Anglashiladiki, olim “bundan tashqari” deganda jonli jismlarga sha’ma qilmoqda.

Badiiy teleportatsiya

Teleportatsiya hodisasi badiiy adabiyotda sodir bo‘ladimi? Bizningcha, bu hodisa badiiy so‘z san’ati yaralibdiki, insonning botiniy olamiga, his-tuyg‘ulari orqali ong-u tasavvuriga poetik borliq hududida ta’sir o‘tkazib kelmoqda. Biz, “she’rning kuchi” deya baho beradigan jihat aynan poeziyaning his-tuyg‘ularni teleportatsiya qilish qudrati bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, “Chag‘alaylar” haqida o‘qilgan she’rda – “chag‘alaylarning chirqillab uchishi” va “osmon”, “bulut” tasvirlari; “yomg‘ir”da – rutubat, ivigan borliq, nam tuproqning hidi; “sharshara”da

– purkalgan suv zarralarining yoqimli epkini; “kuzak”da – xazonrez, chirik yaproqlarning achimtir isi, parishon tabiat manzaralari tasvirlari mukammal she’r orqali kishi tasavvurida aniq gavdalanishi, shoir his qilgan tuyg‘ular – she’rxon his-tuyg‘ulariga ta’sir etishi – ko‘chishi, A va B his-tuyg‘ularning ma’lum darajada parallellashishi – tadqiqotimizning tayanch nuqtasi bo‘lib, masalani yangi rakursdan tadqiq etishga ilhomlantiradi.

So‘nggi yuzyillik o‘zbek she’riyatida bir guruh shoirlar borki, ularning ijodi, bizningcha, ob’jekt sifatida mazkur tadqiqot doirasiga muvofiq keladi. Millatning benazir shoiri Usmon Azim she’riyati ham ana shunday ijodkorlarga xos muhtasham she’riyat. U hammaslamlari va keyingi davrlardan to hozirgi kunga qadar shoir-yozuvchilar ichida har jihatdan eng sarmahsul ijod qilayotgan katta shoirlardan biri sanaladi. Kuzatishlarimizga ko‘ra, Usmon Azim shu kunga qadar 2 ming 500ga yaqin she’rlar bitgan bo‘lib, ayni ijod namunalari shoirning ilk “Insonni tushunish” kitobidan(1978) “Tanlangan asarlar”gacha (XII jildlik. Ayni vaqtda shundan VIII jildi chop etilgan) turli davrlarda dunyo yuzini ko‘rgan o‘nlab she’riy kitoblarida aks etgan.

Son jihatdan kishini hayron qoldiradigan bu she’rlar sirasida mazmun-mohiyat va badiiy qiymatiga ko‘ra jahon she’riyati talablariga javob bera oladigan, rost tuyg‘ularnigina tarannum etgan poetik hodisalar talay. “Qafasdagi adabiyotning isyonkor keyingi avlodi chin so‘zni rasm etdi. Jumladan, Usmon Azim rost tuyg‘ular kuychisi, to‘g‘riso‘z shoir sifatida tanildi” [5.320.]. Adabiyot yaralibdiki, haqiqat uning yadrosi bo‘lib kelgan. Haqiqiy tuyg‘ularning yuksak badiiy ifodasi esa hech qachon insonlarni befarq qoldirmagan, aksincha, hayotni sevishta, hayot haqiqatlarini idrok etishga, estetik zavqlanishga, his-tuyg‘ularining to‘g‘ri kamol topishiga va adabiyotning bosh maqsadi – ezgulik ruhiga cho‘mishiga xizmat qiladi. U.Azimning she’riyati xuddi shunday barqaror asoslar ustida yaratilganki, buni ko‘plab sinchi-adabiyotshunoslar e’tirof etib kelmoqda.

Shoir ruhiyat fasllarida sodir bo‘luvchi hodisalarni turli poetik kayfiyatda qog‘ozga tushiradi. Taniqli adabiyotshunos olim Bahodir Karim ta’biri bilan aytganda: Aslida shoir – o‘z badiiy olamiga ega qalb egasi. Shoir yil fasllariga qarab so‘z libosini o‘zgartirishga haqqi yo‘q odam. Chunki uning yuragida to‘rt fasl bir pallada yashaydi. Unda beshinchi fasl hodisalari kechadi. Shoir bir lahzada olamning olti tarafini kezadi [6.101.] va ayni xayol-u tasavvur qudrati bilan ham shoirga tuyg‘ularini badiiy ifodalash baxti berilgan.

U.Azimning dramatik va lirik she’rlarida tasvirning “harakati”, tasavvurdagi “vizualizasiya”si subyektiv his-tuyg‘ularning o‘quvchi ong-u shuuriga – tasavvuriga “asliyat”ga yaqin holatda badiiy teleportatsiya bo‘lishini ta’minlaydi:

*Necha zamonlarda o‘tar bu yonish,
Necha mangulikda ruhi tortar taxt:
Odissey bo‘lguncha botir ALPOMISH,
Sog‘inchda o‘rtanib, etguncha nolish –*

YODGORning dardidan o‘sgan Telemax [7.500.]. (“Egey dengizi. Alpomish va Odissey”) satrlari kontekstdan xoli holda ham she’rning epik ruhi xos o‘quvchi tasavvurida muayyan qahramonlarni (Alpomish va Odissey, Penelopa va Barchin, Yodgor va Telemax), zamon va makonni, (Boysun va Itaka), roviyni (baxshi va Homer) gavdalandiradi. Mazkur she’r yaxlit holatda o‘quvchi tasavvurida antik davrni jonlantiradi: *dengiz, qirg‘oq, tun, gulxan, o‘rtanib kuylayotgan baxshi*, “*Shovullab yugurgan dengiz – Boychibor*”, *Barchin nolasidan ungan dardning ko‘lamini baxshidan eshitib, yig‘layotgan Homer* siymosining harakatdagi tasviri tasavvurda “vizual”lashadi. Bundan tashqari mazkur she’r orqali muallif Homer bilan or talashganligi ham milliyat izzati nafsi masalasida e’tiborga molik. “Homer qachon yashab o‘tganini hozircha hech kim aniq aytolmaydi.

Greklarning yetti shahri birvarakayiga shoirning yurti ekanini e'lon qilgan. Shoirning o'zini biror zot uchratgani haqida ma'lumot yo'q. "Iliada" va "Odisseya" esa sargashta shoirlar – aedlarning tilidan yozib olingan. Demak, mohiyatan bu ikki doston xalq og'zaki ijodiga tegishlidir. Mabodo Homer degan shoir o'tgan bo'lsa ham, u asarlarini qaydadir eshitgan va o'zini zo'r hayajonga solgan o'zga asar asosida bitganiga shubha yo'q. [8.45.]”

Har qancha kamtar-u xokisor bo'lmasin, shoir o'z she'riga bahoni birinchilardan bo'lib o'zi beradi. Nima yozganini va uning badiiy qiymati qay majolda “tosh bosishi”ni yaxshi idrok etadi. U.Azim ham shu kunga qadar qanday she'rlar yozganini adabiyotshunoslardan ko'ra o'zi teranroq anglaydi.

...Mana, sahna uzra bir moviy falak.

Bir dala. Bitta sen. Bir navnihon qiz.

Unga “sevaman” deb aytishing kerak,

So'ng tomosha tugar. Zal cho'kadi tiz [7.45.]. (“Suflyor monologi”) – she'rida shoir tasvirlayotgan dekorativ peyzaj orqali tabiiy, real his-tuyg'uni aniq ifoda etadi. She'rda – sahnada – spektaklning “so'ngso'z”ini aytishi kerag-u negadir aytmayotgan, favqulodda esankiragan “landavur aktyor”ga parda ortidan shivirlab yozg'irayotgan suflyorning diqqinafas holati she'rning kompozitsion “zich”ligini satrdan satrga, banddan-bandga kuchaytirib boradi va ayni kulminatsiya o'quvchi his-tuyg'ularini ham “taranglashtiradi”. O'quvchi bor bo'y-basticha mazkur she'rning “tomoshabin”iga aylanadi. Muallifning syujet tasviri orqali o'quvchi ko'z o'ngida harakatni vizuallashtirgan satrlari, subyektiv his-tuyg'ulari “B” nuqtaga ta'sir o'tkazadi, “ko'chadi”:

“Sevaman” desang-chi, “sevaman” degin!..

Zal ham jo'r bo'ladi: “Sevaman de, ayt!”

Sendan so'rayapti – men aniq sezdim –

Bittagina so'zni zal mana shu payt.

Qanday kar bandasan! Chiday olmayman,

Ko'ksimni yurguday yurakning zarbi.

“Sevaman” desang-chi...” Ho'ngrab yig'layman –

Egasiz moziyning arvohi kabi [7.46].

U “kar banda” esa aytmaydi. “Zich” his-tuyg'u sapchiyveradi. O'quvchi go'yo, bevosita o'rindiqda o'tirgan ko'yi hayajoni falakka o'rlayotgan teatr tomoshabini kabi jazbalanadi va “ishdan haydalishga” ham tayyor holatda parda ortidan suflyorga qo'shilib “sahnaga otilib chiqib”, unga jo'r bo'ladi:

Yo'q, yashab bo'lmaydi bir chetdan qarab...

Sahnaga otilib chiqib kelaman.

Xuddi kelajakday qilaman talab:

“Sevaman” desang-chi, axir, “Sevaman!..”

Ko'zingga boqaman to'lg'anib, yonib,

Meni seskantirar bir nigoh – murda.

Ishdan haydalishni bo'ynimga olib,

Zalga yaqin kelib aytaman shunda.

– Sevaman!

Chaqmoqmi ketar yarqirab,

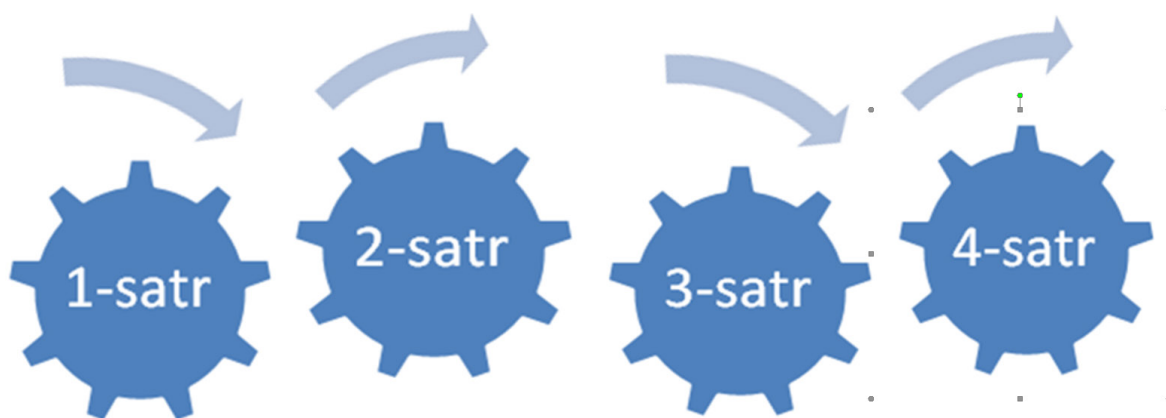
Yongani chiqurman uning yo‘liga.

Sen hamon turibsan titrab, qaltirab,

Men tug‘day qalqiyman xalqning qo‘lida. [7.46.]

14 band, 56 satrlik yuksak iste’dod mahsuli o‘laroq e’tirof etiladigan ushbu dramatik she’rni (ta’bir joiz bo‘lsa, qisqa metrajli she’riy dramani – A.O.) o‘qirkan, o‘quvchi inson hayotidagi eng muhim pallalarda jasoratli bo‘lishi lozimligini, ezgulik, muhabbat izhor etilishi zarur bo‘lgan lahzalarda qo‘rqmay “parda” ortidan otilib chiqib, his-tuyg‘ularini baralla ayta bilishi muhimligini anglaydi va o‘zida jur’at hosil qiladi.

Shuningdek, shoirning “Dasht haqida ballada”, “Rol”, “Gladiator”, “Yomg‘ir haqida ballada”, “Bulbulga aylangan odam haqida ballada”, “Ilk she’rning yozilishi haqida ballada”, “Garrincha”, “Qush haqida ballada”, “Sevgi haqida umidbaxsh ballada”, “Sirk. Muallaqchi ayol”, “Deraza haqida ballada”, “Armon haqida ballada”, “Sirk. Ilon o‘ynatuvchi ayol”, “Yaxshi odam” kabi aksar she’rlarida ham o‘quvchi muallifning yuksak darajadagi his-tuyg‘ularining “vizual harakatini ko‘rishi” mumkin.

“Suffiyor monologi” she’ridagi “harakatdagi tasvir” hodisasining mexanik ko‘rinishi.

Har qanday harakatning sodir bo‘lishi uchun uning tarkibidagi motiv va detallar o‘zaro bog‘liq bo‘lishi tabiat taqozosidir. Kinematografiyada lahzada 24 ta kadr ketma-ketligidan so‘nggina tasvir davomli harakatga kelsa, she’riyatda har bir badiiy so‘z, ishora, motiv, tashbeh, his-tuyg‘uni aks ettirishga, tasvirni harakatga keltirish orqali subyektiv his-tuyg‘uni teleportatsiya qilish mumkin. Bu jarayonda tasavvurda vizuallik kasb etadigan she’r, bizningcha, shartli ravishda quyidagi ko‘rinishda o‘z funksiyasini bajaradi:

- 1) satr;
- 2) qo‘shsatr;
- 3) band;
- 4) yaxlit she’r.

Ayrim she’rlarda his-tuyg‘ularning badiiy teleportatsion xususiyatlari yaxlit she’rni tekshirganda bor-yo‘g‘i bitta satrdagina aniqlanishi (butun boshli she’r shu satrga qurilgan bo‘lishi, yoki aksincha, muallif beixtiyor, bilib-bilmay ushbu satrni istifoda etgan bo‘lishi mumkin. Mas., **Zulfiyaning**: *Men o‘tgan umrimga achinmay qo‘ydim*) [9.64.]; ba’zi she’rlarda esa biz, tadqiqotimizda diqqat qaratgan jihat she’rning *a-b*, *b-a* yoki *a-a*, *b-b* (Mas., **T.Sulaymonning**:

Oy tutilib Onam yig'laydir, / Qolganlari yolg'on yig'laydir) [9.116.] qo'shsatrlarida hatto, a-b-a, b-a-a yoki a-a-b (Mas., **M.Yusufning**: -b. *Nur tomsin/ Lablaring / Sohillaridan.* / -a. *O'zing ayt, / Senday qiz / yana qayda bor, -a. Kipriklari uzun – / Kokillaridan?..* [10.20.] va h.k.) tarzlarida uchrashi (satr va qo'shsatr ko'rinishida nisbatan ko'proq uchraydi – A.O.); yana ba'zi zuvalasi pishiq she'rlarda bandlar ko'rinishida (Mas., **A.Oripovning**: *Qotil qo'li qilich soldi mast, / Quyosh bo'lib uchdi tilla bosh. / Do'stlar, ko'kda yulduzlar emas, U – Ulug'bek ko'zidagi yosh*) [11.228.]; kamdan-kam holatlarda esa yaxlit she'r shaklida uchraydiki (Mas., **Cho'lponning** “Qalandar ishq”, Usmon Nosirning “Yurak”, “Yana she'ringa”, **G'.G'ulomning** “Vaqt”, **Oybekning** “Na'matak”, **A.Oripovning** “Ruhim”, **R.Parfining** “Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon”, “Sensiz”, “Tavba”, **X.Davronning** “Ayol, qayg'u va muhabbat haqida” [9], **U.Azimning** “Yomg'ir haqida ballada”, “Dasht haqida ballada” [7] va h.k.), she'riy matnni ayni usulda tekshirish o'zbek she'riyatidagi eng sara va nodir bo'lgan namunalarni farqlashda, ajratib olishda qo'l keladi.

Xulosa

She'rdagi subyektiv his-tuyg'uning badiiy ifodasi ta'siri orqali o'quvchi xayolida tasvir harakatlanadi. Bu hodisaning yadrosini, bizningcha, “poetik zichlik” tashkil etadi. “Poetik zichlik” esa kuchli hissiy bosimni ifodalashga xizmat qiladigan “oliy navli” so'zlar asosida yoxud yombi (pafos, yetakchi ruh) tuyg'u ishtirokisiz yuzaga kelmaydi. Usmon Azimning dramatik she'rlarida bo'rtib turuvchi ayni jihatlar his-tuyg'ularning badiiy teleportatsiya hodisasini sodir etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://minikar.ru/uz/ezoterika/kak-nauchitsya-magii-teleportacii-teleportaciya-eto-prosto/>
2. *Qur'oni Karim (Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur). – Toshkent: Cho'lpon, 1992. – B. 540.*
3. *O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – B. 672.*
4. *Darling David. Teleportation: The Impossible Leap. Hoboken, Nyu-Jersi. John Wiley & Sons, 2005. P – 278.*
5. *Mirzo Kenjabek. Rost tuyg'ular kuychisi (kitobga “So'ngso'z”). Azimov Usmon. Uyg'onish azobi. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. – B. 320.*
6. *Bahodir Karim. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – B. 364.*
7. *Usmon Azim. Tanlangan asarlar: Nazm, nasr, dramaturgiya. – Toshkent: Sharq, 2021. – B. 704.*
8. *Usmon Azim. Meni “Alpomish”dan izlang. “Tafakkur” jurnali. 1998 yil, № 3-son.*
9. *XX asr o'zbek she'riyati antologiyasi / [Tahrir hay'ati: A.Oripov va boshq. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: B.Karimov, H.Abdiyev]. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – B. 496.*
10. *Yusuf M. Saylanma: She'rlar, Dostonlar, Xotiralar. – Toshkent: Sharq, 2007. – B. 288.*
11. *Oripov A. Yillar armoni. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. – B. 592.*

RUXSORA IMOMOVA,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

RAUF PARFI SHE'RIYATIDA IJROVIY LIRIKA

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatida xos usul sifatida shakllangan she'riyatning ijroviy lirika turi haqida ma'lumotlar keltiriladi. Ijroviy lirika aks etgan Rauf Parfi she'riyatidagi zalvorli na'munalarda shoirning hassos lirikasi va dramatizmining guvohi bo'lamiz. Har bir she'rda singdirilgan ozodlik g'oyalari shoir hurfikrliligini aks ettiradi va xalq dardi bilan yashaganligining isbotidir. Ijro etuvchi lirik qahramon yaratish mahorati shoir ijodining o'ziga xos ko'rinishlaridan biridir. Mana shu jihatdan shoir tanlagan lirik qahramonlarning ham xarakter xususiyatlari xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Ijroviy lirika, subyektiv shakl, bag'ishlov, xotira, janr, lirik qahramon, ijro etuvchi obraz

Аннотация: В данной статье представлены сведения об исполнительском лирическом типе поэзии, который сформировался как специфический прием в современной узбекской поэзии. Чуткий лиризм и драматизм поэта мы наблюдаем в прекрасных образцах поэзии Рауфа Парфи, отражающих лирику спектакля. Идеи свободы, заложенные в каждом стихотворении, отражают фанатизм поэта и доказывают, что он жил болью народа. Умение создать лирического героя-исполнителя – одно из уникальных проявлений творчества поэта. В связи с этим обсуждается характер избранных поэтом лирических героев.

Ключевые слова: исполнительская лирика, субъектная форма, посвящение, память, жанр, лирический герой, исполнительский образ

Abstract: This article presents information about the performing lyrical type of poetry, which was formed as a specific technique in modern Uzbek poetry. We observe the sensitive lyricism and drama of the poet in the fine examples of Rauf Parfi's poetry, reflecting the lyrics of the performance. The ideas of freedom embedded in each poem reflect the fanaticism of the poet and prove that he lived in the pain of the people. The ability to create a lyrical hero-performer is one of the unique manifestations of the poet's creativity. In this regard, the nature of the lyrical heroes chosen by the poet is discussed.

Keywords: performing lyrics, subjective form, dedication, memory, genre, lyrical hero, performing image

Yangi o'zbek adabiyoti XX asr taraqqiyotida bir qancha tadirjlarni boshidan kechirdi. Bu davrda adabiyot ham shaklan, ham mazmunan yangilandi. Epik turning jonlanishi, lirik turga yangi janrlarning kirib kelishi va o'zbek adabiyoti uchun butunlay yangi – dramatik turning kirib kelishi yuz berdi. Lirik asarlarda ifoda uslublari, mazmun talqinlari o'zgardi. Lirik qahramonning she'rdagi o'rni, roli real tasvirlarda ifodalana boshlandi. Endi uning faqatgina ma'lum soniyalar ichida yuragidan o'tgan his-tuyg'ularigina emas, real hayotiy fikrlari, dunyoqarashi ham tasvirlarga ko'chdi. She'riyatda xuddi shunday xususiyatga ega bo'lgan ijroviy lirika yuqori o'ringa chiqdi.

Ijroviy lirika atamasi rus adabiyotshunosligida "rolevaya lirika" nomi bilan yuritiladi. Mazkur janr nazariyasini olim B.O.Korman ishlab chiqqan. Professor B.O.Korman XX asrning 70-yillari-

da lirika manbalari asosida muallif ongining subyektiv shakllarini ishlab chiqib, to'rtta subyektiv shakl mavjudligini asosladi:

1) muallifning o'zi; 2) muallif – rivoyatchi; 3) lirik qahramon; 4) rol o'ynaydigan qahramon. [4;93-b]

O'zbek adabiyotiga esa bu terminni adabiyotshunos D.Qur'onov olib kirgan. [qarang: 7; 385-b]

Ijroviy lirikada shoir o'zi yaratayotgan lirik qahramoni ruhiyatiga kiradi va tamoman kitobxonga uning pafosini yetkazadi. Bu lirik qahramon, asosan, real shaxs obrazlaridan o'sib chiqqan prototip xarakterlardir. Shoir o'quvchini shu real qahramon olamini idrok etishga undaydi. Korman ta'kidlagan subyektiv shakllar bosh qahramon ijrosining qaysi pozitsiyada turganini belgilab beradi. Masalan, shoir lirik qahramoni tilidan o'zi gapirishi ham mumkin. Bunda shoir qahramon haqidagi va uning hayoti haqidagi o'z tuyg'ularini bayon qiladi va lirik qahramon – muallifning o'zi bo'ladi. Ikkinchi subyektiv shaklda esa muallif faqatgina rivoyatchiga aylanadi va lirik qahramon tuyg'ularini ifoda etishda u tasvir usulidan foydalanadi, ayni paytda chetda turib so'zlaydi. Rauf Parfining "Usmon Nosir" she'ri shu jumladan. Unda Rauf Parfi bir shoir o'laroq yosh xazon bo'lgan bir iste'dod uchun achinish tuyg'ularini yozadi va shoirlik qismati haqida fikr yuritadi.

*Xato yo 'lga kirgan bo 'lsa ul,
Nega sen tutmading qo 'lidan?!
Shunday ketdi yana bir o 'g 'il,
Saqlab qololmading o 'limdan.*

Agar she'riyat har shoir uchun ona bo'lsa, nega u o'z bolasini asrab qololmadi? Bu she'riyatning tug'ilajak yangi she'rlarni o'zi yondirganidir. Inson boshiga she'rning yetishidir. Garchand bu adolatsizlik tufayli sodir bo'lgan judolik, qismat bo'lsa-da!

*Yon she'riyat, tug'yonga aylan,
Yon, Turkiston, tamom bo 'l jigar,
O'z she'rini ul o'zi bilan,
Yondirgani rost bo 'lsa agar.[1;92-b]*

Yosh shoir zamon yovuzlarining qurboni bo'lganligi she'rda tasirli tasvirlangan. She'riyat insonning dard yukini yengillashtirishi mumkin, ammo butunlay davo bo'lolmaydi. Uning hayotini saqlab qololmaydi.

Uchinchi subyektiv shaklda lirik qahramon har qanday holatni, tuyg'uni o'z ustida his qiladi. Bu shakl o'quvchi uchun emotsional jihatdan kuchli ekspressivlikka ega. Chunki o'quvchi barcha voqelikni ayni tasvirlanayotgan qahramonning tilidan eshitadi. Rauf Parfining "Abdurauf Fitrat" sonetlar turkumida o'quvchi Fitrat siymosini yaqindan ko'radi. Uning yurt uchun, xalq uchun qayg'usini u bilan birga totadi, u bilan birga olov kabi yonadi:

*Fosiqlar ko 'rinar sochlari olov,
Ivirsir gumrohlar ko 'zi-qo 'li qon...
Turkiston, Turkiston, mukarram yalov...[1;336-b]*

To'rtinchi subyektiv shaklda rol o'ynovchi maxsus qahramon yaratiladi va u shoirning ichki kechinmalarini bayon qiladi. Bu obraz qachonlardir mavjud bo'lgan, ammo she'rda u shoir maqsadiga muvofiq harakat qiladi.

Masalan, Rauf Parfining “Hamlet” sonetlar turkumining birinchi soneti subyektiv shaklida muallif rivoyatchi vazifasini bajargan bo‘lsa, keyingi sonetlarda Hamlet xarakteridan foydalangan holda zamon dardini ifoda etadi:

*Hamlet sevgisiga sodiq qolardi,
Sadoqat neligin bilardi, biroq
U yolg‘iz vafoni yolg‘iz xohlardi,
Ey voh, jafo undan ming karra ko‘proq.* [2;124-b]

Yuqoridagi bandda Hamlet obraziga xos xususiyatlar bayon etilgan. Shoir keyingi sonetda ijtimoiy fikrlarini ochiqlay boshlaydi va Hamlet obrazi chetga chiqadi, faqatgina unga xos bo‘lgan birgina vijdon tasviri orqali zamon odamlariga ishora qilinadi:

*Bosh egib tonglardan tonglargacha to.
Vijdon shevasiga tashbeh izlaymiz,
Odamda vijdon ham bo‘lmasmi, hatto!
So‘zlaymiz, jigarxun bo‘lib so‘zlaymiz.*

“Ijroviy lirika tushunchasi jahon adabiyotida turlicha talqin etiladi. Ingliz an’analarida muallif aktyor singari o‘zidan uzoqroq obrazni ifodalasa, rus adabiyotida aksincha bo‘ladi: muallif o‘zgalar niqobida o‘quvchiga murojaat qiladi va u bilan shaxsiy tuyg‘ularini bo‘lishadi. O‘zbek she‘riyatida ham xuddi shunday, shoir biror tarixiy shaxs, adabiy qahramon yoki nabotot, hayvonot olami yo biror predmet tilidan o‘z fikrlarini ifoda etadi”. [3;18-b]

Ijroviy lirikada lirik qahramon shoir ruhiyati bilan yaqin, biografik jihatdan o‘xshash bo‘lgan qahramonlar subyekt sifatida ko‘proq tanlannadi. Ikkinchi bir turida esa lirik qahramon shoir yashagan davrdan uzoqda yoki kasbi, ijtimoiy o‘rni, madaniy saviyasi boshqa-boshqa, ya‘ni farqli insonlar ham bo‘lishi mumkin. Rauf Parfi lirikasida ko‘proq birinchi turdagi ijroviy lirikaning guvohi bo‘lamiz. Biz shoir sonetlarini tahlil qilganimizda she‘rlarning bu xususiyatini va lirik obrazda shoir subyektni yoki voqealar lirik qahramonning o‘z tilidan ijro etilayotganiga ko‘ra ikki turga ajratgan edik:

1. Bag‘ishlov tarzida yozilgan va Rauf Parfining his-tuyg‘ulari aks etgan sonetlar: “Hamlet” (Rauf Parfini Shekspir bilan bog‘laydigan yana bir rishta uning sonetlari bilan bog‘liq. Dunyo sonetchiligida ikkita yo‘l bor: biri Petrarka yo‘li (klassik sonet), ikkinchisi Shekspir yo‘li (erkin sonet). R.Parfi sonetchilikda Shekspir yo‘lini tutdi, o‘sha yo‘lda o‘zbek sonetchiligini yangi bosqichga ko‘tardi [36]), “Ona Turkiston” (*Qodiriyga bag‘ishlov*), “Bitiktosh” (*Azizxon Qayumga bag‘ishlov*), “Tagor va Srabon yomg‘irlari” (*Tagor haqida*), “Abdulhamid Sulaymon Cho‘lpon”, “Betxoven”, “Pablo Neruda o‘limiga”, “Eduard Veydenbaum”.¹ Bunday sonetlarni biz avtopsixologik lirika deyishimiz mumkin.

2. Sarlavhasi bevosita she‘r bag‘ishlangan shaxs ismi bilan atalib, o‘sha shaxsning his-tuyg‘ulari aks etgan sonetlar: “Van Gog”, “Aleksandr Blok”, “Siyovush faryodi”, “Abdurauf Fitrat”, “Chingiz Aytmatov”, “Bayronning so‘nggi safari”. [5;235-b]

Ijroviy lirikaning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Tanlab olingan lirik obrazning real hayotda mavjud bo‘lishi (shoir ruhiyati bilan yaqin darajadagi real, jonli shaxslar u yaratgan obrazlarida uchraydi);

2. Ijroviy lirikada yaratilgan lirik obraz – subyektning vazifasi har qanday nutq bilan so‘zlan-

¹ Namlari keltirilgan she‘rlar Rauf Parfining “Turkiston ruhi” saylanmasidan olindi.

ganda ham (xoh nutq shoirniki, xoh obrazdagi qahramonniki bo'lsin) shoir dunyoqarashini, uning ijtimoiy-siyosiy, madaniy fikrlarini aks ettirishi;

3. Bunday she'rlar mavzusi, aksariyat hollarda, ijtimoiy lirikani paydo qilishi;

4. Ijroviy lirika bag'ishlov, xotira kabi she'r janrlarida yaqqol sezilib turadi.

Rauf Parfi ijroviy lirikasining asosiy maqsadi o'zining va qahramonining ijtimoiy fikrlarini ochib berishdir. Shoirning tanlab olingan qahramonlar doimo san'atga aloqador shaxslardir. Masalan, uning "Van Gog" she'ri qahramon ruhiyatini ochib berish jihatidan ancha mukammal yaratilgan. She'rda gollandiyalik buyuk rassom Van Gog (Vinsent Villem)ning iztiroblari tasvirlanadi. Ayni paytda san'atning qadriga yetmaydigan tuban jamiyat qoralanadi:

Buncha g'arib, razillar ko'p dunyoda?!

"Rauf Parfi O'zbek ham Van Gogning mahzun, rangin va bir qadar tilsimli, falsafaga boy ijodiga ixlos-u muhabbat bilan qaragan. Men bu she'rda darvesh va rindona hayot sohibi Rauf Parfining ham avtoportretini ko'rdim. Ha, ha, bu 1977-yildagi – shoirning 34 yoshli avtoportreti, sonet emas, Van Gog bir bahona xolos.[8;337-b] Van Gogning kesilgan quloqlari haqida gap ketganda bir qancha tarixchilar uning ijod iztiroblarida yashaganligi va san'ati o'z vaqtida qadr topmaganligidan siqilish tufayli shunday qilgan, degan xulosa bildirishadi. Ayrımlari umrining oxirida biroz ruhiy xastalikka chalingan, deyishadi.² Ammo rassom asarlari uning o'limidan keyin juda mashhur bo'ladi va eng qimmat narxlarda sotiladi.

Sha'niga xiyonat qilishdan oldin

Bilmoqchi bo'ldi u bu qanday zamon.

Yuragin rangini ko'rmoqchi bo'ldi.[1;179-b]

Yuragin rangini ko'rmoqchi bo'ldi deganda, rassomning o'z yuragi rangi emas, balki atrofidagi insonlarning yuragi o'zi qanaqaligini ko'rmoq istagi nazarda tutiladi. Rassomning, shoirning yuragi o'ziga ayon, ammo ularni tushunmayotgan zamon qanday zamon? She'riy nutqni kuzatarkanmiz, bunda shoir rivoyatchi bo'lib qolayotganini sezamiz. Rauf Parfi she'riyatida ijroviy lirika subyektlari voqealar rivojida o'rin almashadi. She'r tuzilishi shakliy jihatdan sonetlar turkumidan iborat bo'lganligi sababli har bir sonetda alohida lirik qahramon bosh obrazda gavdalanishi ham mumkin. Shoirning "Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon" she'rida dastlabki ikki sonet Cho'lponning ichki kechinmalarini kuylasa, oxirgi bitta sonet Rauf Parfi hukmlarini aks ettiradi. Bu she'rda ham "Usmon Nosir"ga o'xshash shoir qismati tasviri birinchi mavzuga aylanadi. Turkiy til uchun qayg'urgan Cho'lpon fikrlari "*Ona tilim, sen ruhimning qanoti...*" misrasining o'zida uning maqsadlarining bir burchagini ochadi. Erkni, hurriyatni talab qiluvchi ozod shoir timsoli esa "Porloq

² Bor-yo'g'i 37 yil umr ko'rgan Van Gogning hayoti bilan bog'liq juda ko'p voqealar hamon sirliqicha qolmoqda. Masalan, yaqin-yaqingacha musavvir sevgilisining "Sening quloqlaring juda chiroyli", degan gap uchun unga qulog'ini kesib bergan degan taxminlar mavjud edi. Lekin nemis tarixchilari bu taxminni rad etishdi. Ularning aytishicha, Van Gog 1886-yili Gogen bilan tanishadi va ikki do'st birga yashay boshlaydi. 1886-yilning 24-dekabr kuni ular uylariga (bir vaqtlar Van Gog uylanmoqchi bo'lgan) Rashel ismli ayolni taklif etishadi. Ayol Gogenni tanlaydi, chunki u chiroyli edi. Bundan jahli chiqqan Van Gog u bilan janjallashadi. To'polonda Gogen Van Gogning qulog'ini kesib oladi, so'ng qo'rqqanidan qochib ketadi. Shundan keyin u "Kesilgan quloq va trubka bilan", "Bintlar bilan o'ralgan quloq" asarlarini yaratadi, bu ikki asar millionlab dollorga sotiladi". Van Gog ijodiga o'z vaqtida e'tibor berilmagan, yillar o'tib uning asarlari va shaxsiga qiziqish ortgan. Masalan, "Doktor Gashening portreti" asari 82, 5 million dollarga, "Soqolsiz rassom portreti" asari 71, 5 million dollarga, "Kiparisli bug'doy maydoni" asari esa 51 million dollarga sotiladi. (Bu haqda qarang: Egamqulov B. Baxt yarim, qayg'u yarim //Iztirobli umr. – T.: Noshirlik yog'dusi. 29-34-betlar). (Ma'lumotlar Ilhom G'aniyev kitobidan olindi)

osmoningda quzg'unlar uchdi,/ Ey voh, yog'iylaring soldi yag'moni,/ Yog'iylaring jigar-qoningni ichdi..." tersetida (Sonet janrining uch misradan iborat qismi terset deyiladi.) chiziladi. Asarda Cho'lpon she'riyatidagi eng sara na'munalarga ishoralar mavjud:

*Yillar bahorimni uchirdi chalqib,
Muzlarga ko'chirdi o'tluq yozimni.
Axtardim muhitda xas kabi qalqib –*

Yuqoridagi holatni Cho'lponning "Somon parcha" she'rida ham ko'rishimiz mumkin:

*Muhit girdobida bir somon parcha,
Bir poxol cho'pdek oqib boroman.[6;79-b]*

Uchinchi sonetda endi Rauf Parfi shoirni xalq dushmani deb ayblaganlarga qarshi isyon qiladi va shoir asli qanday insonligini, xalqqa fido bo'ladigan yagona inson ham shoir ekanligi lirik qahramonni tavsif etish orqali rivoyatchi – subyekt shaklida aytadi:

*Yo'lsizlik yo'ldoshi, toleyi nigun
Hech qachon to'yarmi, axir yovuzlar.
Bu – xalq dushmani, deb tutsalar bir kun,
Baribir, u xalqning nomidan so'zlar.[1;164-b]*

Rauf Parfining lirik qahramonlari jonli o'tmish kishilari. Shoir ular bilan hamfikir, hammaslak, xayolan sirdosh. Uning "Siyovush" sonetlar turkumi adabiyotshunos Ibrohim Haqqulga atab yozilgan. Ibrohim Haqqul Rauf Parfining eng yaqin fikrdoshlaridan biri bo'lgan. Shuning uchun ham she'r zamona hodisalariga ishora qilingan holda do'st bilan fikrlashish yoinki, yuragini o'rtayotgan dardlarning bir shingilini to'kish uchun yozilgan. She'rga epigraf qilib "Abulfayzxon" tragediyasidagi xonga ko'ringan xayoliy obraz Siyovushning nutqidagi satrlardan olingan (*Ey qora yurakli boyqush, senga qolgan / Vayronani qutlamoq uchun keldim.*) Siyovush adabiyotda boshi tanidan nohaq judo etilgan adabiy obrazdir. Nima uchun shoir fikrni, obrazni o'tmishdan oladi. Chunki u bugungi kunning ham bo'yni egikligi, bugungi kunning ham vahshiylari vahshiylashishi natijalarini o'tmish sababiyati deb biladi. Xalq o'sha, zulm o'sha, talanayotgan, talashilayotgan taxt, boylik, davlat o'sha, zulmkorlar qiyofasi va zamon o'zgargan xolos.

*Erto'ngadan tortib to Rahim to'nka,
Xarom xoin, varam sotqin tug'ilmish.
Insonning xayoli, hiddati to'ngan.*

Shoir "O'liklar ustida mashvarat, hashar..." misrasida o'z fidoiylarini o'zi yo'q qilgan davlatga ham ishora qiladi. Barcha narsa nafs uchun yuz berayotgani isbotini SHOIR butun turkum davomida isbot qiladi:

*Osmon nafas olmas, inson bo'g'ilmish,
O'zing topindirib, o'zing so'yasan,
Haqiqat etiga qachon to'yasan?!*

Hali bu badnafslar avlodi “haqiqat etiga” to‘ygan emas. “Ajdah komi” deganda urushlar, talashlar, siyosiy o‘yinlar gavdalanadi. Bu buyuk imperiya darajasiga yetib o‘n uch millatni o‘z qo‘l ostida siqib o‘tirgan sobiq SSSR bo‘lmasdan nima? Ammo shoir umidini hali so‘ndirgani yo‘q:

*Chorasiz haqiqat, ul ilohiy Nur
Abad qolib ketmas vahshat komida. [1;256-b]*

Siyovush obrazi she‘rda rol o‘ynovchi, ya‘ni shoir dardini aytuvchi qahramon sifatida ishtirok etadi. Ijtimoiy lirikadagi to‘rtinchi subyekt shakli – rol o‘ynaydigan qahramon dastlabki uch sonetda shoir tilidan so‘zlaydi. Oxirgi sonetda esa shoir o‘z ovozi oladi va she‘rni o‘z umidlarini, niyatlarini ham tasvirlash bilan yakunlaydi.

Ijroviy lirikani, asosan, bag‘ishlov va xotira janrlaridagi sh‘erlarda ko‘proq kuzatish mumkin. Masalan, Rauf Parfida Bayron, Thakur, Pablo Neruda, Nozim Himat kabi ijodkorlarga bag‘ishlangan she‘rlar mavjud. “Thakurning oxirgi she‘ri” bu jihatdan adolatparast, o‘tday yonib yashagan, adabiyot fidoiysi Rabindranat Thakurning go‘yoki so‘nggi iltijosi kabi yangraydi. She‘rga epigrafi uchun Thakurdan iqtibos olingan: “Ayriliq kunidir, tug‘ilgan kunim”. She‘rda lirik qahramon Thakurning o‘zi.

*Sohir Sarasvati, nadir bu aqlim,
Nadur tan-u, nadir dil-u, nadir jon?
Bu qanday kakhkashon? Bu qaysi iqlim?
Aldandimmi tug‘ilib? Rostmi? Yo yolg‘on?*

Hind buddaviylik diniga ko‘ra inson ikkinchi bor tug‘ilib, hayotni qaytadan boshqa jonzot shaklida boshlaydi. Ayni shuning uchun hindlar o‘z xudosiga iltijo qilishadiki, keyingi hayotida o‘zlari xohlagan biron jonzodga evrilishlarini so‘rashadi. Ularning e‘tiqodiga ko‘ra, inson o‘zgariishi, hayoti ma‘nosini bitta shu hayotda emas, keyingi beriladigan imkoniyatlarda ham anglab yetishi va qayta munosib hayot kechirishi mumkin.

Tug‘ilish ramziy ma‘noda o‘zlikni anglashdir. Ikkinchi bandga e‘tibor bersak, shoir o‘z xalqining ham xuddi shunday qayta tug‘ilishini xohlaydi, ya‘ni ularni ham o‘zlikni anglashga da‘vat etadi:

*Ey mening parishon, ey sho‘rlik xalqim,
O‘zing qachon tug‘ilasan, sen qachon?!*

Hindistondagi savodsizlik, qashshoq turmush tarzida yashayotgan insonlar hayotini Thakur “sovuq qorong‘ulik”, “pilla halovatning g‘ilofi” kabi metaforalar bilan ataydi. Hind xalqining bunday anglamsizligini yozganda Rauf Parfi ham o‘z xalqiga nido qilayotgani seziladi. Aynan o‘zbek xalqi ham ustida turgan ko‘lankadan xalos bo‘lishi kerak edi.

Thakurga nisbatan ham hukumat tomondan zug‘umlar o‘tkazilgan. Shoir kabi erksevar insonlar, albatta, Britaniya boshqaruviga xalal berar edi.

*Bog‘zimda bo‘g‘ilar musiqam, unim.
Ajr saharidir, hajr sahrosi.
Alvido kunimdir, tug‘ilgan kunim.*

Endi shoir huquqlaridan, harakatlardan judo qilinadi. Har joyda taqib qilinadi. Har narsasidan ayirishga harakat qilishadi. Aynan shuning uchun ham tug‘ilish – o‘zligini, haqiqatni anglash

barcha narsaga alvido, deyish edi. Shoir “*Havoni qizg‘onmang, ozod havoni*”, deganda shunday mahkumlikni nazarda tutgan. Adabiyotshunos olim Ilhom G‘aniyev “ajr sahari” va hajr sahro”sini shunday tahlil qiladi:

“Ajr sahrosidur” – Alloh har kimning niyati, amaliga qarab mukofot berishi, dunyo esa hajr sahrosi”. [8;667-b]

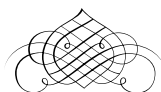
Thakur o‘limni tug‘ilish deya atayapti. Aynan shuning uchun Rauf Parfi she’rning sarlavhasidan keyin 7.05.1941-yil Thokur vafot etgan sanani yozib qo‘yadi.

Thakur Hindistonni milliy ozodlik harakatlariga undagan. Uning “To‘rt hayot” qissasi, “Xonadon va jahon” romanlari milliy ozodlik harakatlarini aks ettiradi. Uning so‘nggi so‘zi ham Rauf Parfi nazdida – xalning uyg‘onishi istagi edi.

Rauf Parfi she’riyatidagi ijroviy lirika uslubi shoir uchun ichki kechinmalarini boshqalar tilidan aytilishda qo‘l keladi. Shoir tanlagan lirik qahramonlar har doim unga ruhan yaqin, hamfikir insonlar bo‘lgan. Ularning barchasi o‘z davrining qahramonlari va ayni paytda adolatsizliklardan ezilgan xalq himoyachilaridir. Ular o‘z ijodi, qarashlari bilan xalqni ozodlikka chorlagan timsollar. Rauf Parfi Vatani uchun qayg‘urayotgan har bir subyektiv shakl orqali o‘z ona Turkistoni uchun bo‘zlaydi, o‘z Turkistonining ham ozod bo‘lishini xohlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rauf Parfi. *Turkiston ruhi*. – Toshkent: “Sharq”, 2013. – B.319
2. Rauf Parfi. *Sakina*. – T.: “Muharrir”, 2013. – B.376
3. Abdullayeva U. *Yangi o‘zbek she’riyatida ijroviy lirika poetikasi (Abdulla Oripov va Usmon Azim ijodi misolida). Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya*. – Qarshi 2023.
4. Мусеева А. А. *Эволюция ролевой лирики на рубеже XIX–XX веков: формирование ролевого героя нового типа: автореф. дис.. Пермь: [б. и.], 2007. – 19 с. / Корман В.О. Лирика и реализм. – Иркутск : Изд-во Иркут. Университета, 1986.*
5. Imomova R. *Rauf Parfi ijodida sonnet.*// “Yangilanayotgan O‘zbekistonda fan va ta’lim uyg‘unligi” mavzusidagi 5-son 1-qism Respublika ko‘p tarmoqli ilmiy– masofaviy online konferensiya. 2021. 234-243-b.
6. Cho‘lpon. *Tanlangan asarlar. Uch jildlik. 1-jild*. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1994.
7. Quronov D. *Adabiyot nazariyasi asoslari*. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018. – B. 490 b
8. G‘aniyev I. *Rauf Parfi O‘z Turk dunyosi*. – T.: “Muxappup”, 2021.

DILMUROD QURONOV,
filologiya fanlari doktori, professor

QODIRIYSHUNOSLIGIMIZ DARG‘ASI

O‘tgan asrning 80-yillari o‘rtalariga kelib sobiq sho‘ro jamiyatida “oshkoralik” atalmish jarayonlar boshlangach, ilgari gapirish yo yozish mumkin bo‘lmagan ko‘p narsalar haqida gapirish, yozish mumkin bo‘ldi. Davr matbuoti ko‘zdan kechirilsa, qatag‘on va qatag‘on qilinganlar mavzusi nihoyatda keng yoritilganiga amin bo‘lish qiyin emas. Zero, sho‘roning adolatsiz siyosatini – inqilobdan keyingi sinfiy qirg‘inlar, birodarkushlik urushi, ocharchilik balolari, surgunlar va quloqqa tortish kulfatlarini ochib berish orqaligina ong-larimizni “qizillik” illatidan tozalash mumkin edi. Ayni shu ijtimoiy ehtiyoj adabiyotshunoslikda qatag‘on qilingan adib-u shoirlar hayoti va ijodini keng ko‘lamda, ilmiy xolis o‘rganish, asarlarini to‘plash va qayta e‘lon qilish ishlari kun tartibiga birinchi masala qilib qo‘ydi.

Abdulla Qodiriy hayoti va ijodiy merosini fundamental asosda tadqiq etish *zarurati* va *imkoniyati* yuzaga kelganida bu ishga birinchilardan (balki, birinchi) bo‘lib qo‘l urgan adabiyotshunos Umarali Normatov bo‘ladi. Zarurat deganimiz – bunga qadar Qodiriy hayoti va ijodiy merosi “saylab olib” va hukmron mafkura nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan bo‘lsa, endi xolisona ilmiy o‘rganish masalasi kun tartibiga qo‘yilgani; imkoniyat deganimiz esa – istiqlool sharoitida adib yaratgan o‘lmas asarlar mazmun-mohiyatini aslicha ochib berish, ahamiyati va milliy madaniyatimiz tarixidagi o‘rniga obyektiv ilmiy baho berish mumkin bo‘lgani.

Ustozning A.Qodiriy ijodini fundamental tadqiq etish zaruratini teran his qilishi 80-yillar oxiriga – maktab va oliy o‘quv yurtlari uchun yangi adabiyot darsliklarini yaratish jarayonida faol ishtirok etib yurgan vaqtga to‘g‘ri keladi. Domla suhbatlari asnosida, albatta, Qodiriy va uning asarlaridan so‘z ochadigan, uning shaxs sifatida ham, ijodkor sifatida ham buyuk va betakror – bir so‘z bilan aytganda MO‘JIZA ekanligini aytib charchamaydigan bo‘lgandi o‘sha vaqtlar, bu haqda gapirganida so‘zlarida o‘zigagina xos samimiy hayrat hamisha barq urib turardi. Ayni shu hayrat ko‘p o‘tmay olimning “O‘tkan kunlar” hayrati” nomli mo‘jaz kitobida o‘zining mujassam ifodasini topdi. Aslida, bu kitob domlaning darslik yaratish bobidagi faoliyatining bevosita davomi o‘laroq, o‘qituvchilarga Abdulla Qodiriyning o‘lmas asarini qanday taqdim etish haqida eng muhim va zarur tavsiyalarni berish maqsadida yaratilgan. Tabiiyki, shuning uchun ham uning uslubi va ifoda tarzida *ommaboplik* ustuvor, hayratga yo‘g‘rilgan samimiy fikrlar bevosita suhbatdoshga aytilayotgandek, ko‘ngilga chippa yopishadigan shaklda taqdim qilingan. “O‘qituvchi” nashriyotida *davlat buyurtmasi bilan* – 1996-yilda bu g‘oyat tanqis ish edi! – *6000 nusxada* – u vaqtlar uchun juda katta tiraj! – chop etilgan bu kitob mamlakat bo‘ylab keng tarqaldi, shu bois “O‘tkan kunlar”ning *yangicha talqinlarini ommalashtirishga zamin bo‘lib xizmat qildi*.

Albatta, yuqorida “*birinchilardan (balki, birinchi) bo‘lib*” deganimiz kimlargadir erish tuyulishi, “Axir, mustaqillik arafalaridan boshlab Abdulla Qodiriy haqida yozmagan adabiyotshunosning o‘zi qolmadi-ku, bas, birinchilikni belgilash joizmi?!” degan e‘tirozni keltirib chiqarishi mumkin. To‘g‘ri, o‘sha vaqtlarda Abdulla Qodiriy haqida ko‘plar yozdi – biroq ular e‘tiborni aksar adibning u yoki bu asaridagi hayratangiz nuktani tavsiflash, mahorat qirralaridan birini ochish, hayoti yo ijodidagi ibratli bir holatni yoritish singari juz‘iy maqsadlarga qaratishdi. Bu vaqtga kelib oltmishni qoralab qo‘ygan, ilmda allaqachon havas qilgulik mavqe va obro‘ topgan yirik olimning Abdul-

la Qodiriy ijodiga yondashuvi esa bulardan tamom farqli edi. Kamina ustoz adabiyotshunosning masalaga yondashuvidagi asosiy farqni ikki muhim jihatda – *fundamentallik* va yaxshi ma’nodagi *akademizm*da ko’raman.

Fundamentallik Qodiriy ijodiy merosini yaxlit bir butunlikda – davrning murakkab ijtimoiy-tarixiy sharoiti, adibning hayot yo’li hamda madaniy-adabiy an’analar kontekstlarida olib qaralgani bilan ta’min etiladi. Ya’ni bu o’rinda fundamentallik so’zi *yaxlit tadqiqot* ma’nosida emas, *ob’yektga qanday qaralgani* ma’nosida qo’llanmoqdaki, bu jihatdan ustozning Qodiriy haqidagi kichik maqolasi ham ayni sifatga loyiqdir. Akademizm esa o’zbek adabiyotshunosligi erishgan yutuqlarga (ustoz Qodiriy ijodi tadqiqiga kirishgan vaqtda ular tamom inkor qilingan) tayanib, har bir konkret holda ko’zlangan ilmiy maqsadga muvofiq keluvchi sinalgan ilmiy metodlarni qo’llab amalga oshirilgan tahlillar, kunning dolzarb ijtimoiy-siyosiy ehtiyojlariga javob berishidan ko’ra ilmiyligiga ustuvor ahamiyat berilgan xulosalar chiqarishga intilishda ko’riladi. Ayni shu xususiyatlar, bizningcha, Umarali Normatov XX asr adog’i – XXI asr boshlarida amalga oshirgan Abdulla Qodiriy haqidagi tadqiqotlarning ilmiy qimmatini belgilash bilan birga, ularga *yangi qodiriyshunoslikning debochasi* deb qarashga asos beradi. Shu o’rinda olimning o’zi boshqa bir munosabat bilan birinchilik masalasida aytgan mana bu fikrini keltirib o’tish joiz ko’rinadi: “Adabiyotda biror yangi adabiy shaklga ilk bor kim qo’l urgani emas, balki shu shakl-janrning chinakam barkamol namunalarini kim yaratganligi muhimroqdir”¹ Xuddi shunga o’xshash, adabiyotshunoslikda ham adib haqida kimning birinchi bo’lib yozgani emas, *ijodining asl mohiyati va milliy adabiyot rivojidagi o’rnini yaxlit ochib berolgan*, bu bilan keyingi tadqiqot yo’nalishlarini belgilagan ishlarni kim amalga oshirgani muhimdir. Shu ma’noda professor Umarali Normatovni hech ikkilanmay qodiriyshunoslikning asoschisi deb ko’rsatish mumkin deb hisoblayman. Endigi vazifa shu qarashni asoslovchi nuqtalarga diqqatni tortish bo’ladi.

Umarali Normatov, eng avval, Abdulla Qodiriy biografiyasiga, uni shaxs va adib sifatida shakllantirgan omillarga to’xtaladi. To’xtalganida ham ilgari e’tibordan chetda qoldirib kelingan nuqtalarni tahlilga jalb etadi. To’g’ri, 90-yillarga kelib hamma ham ko’proq aynan “e’tibordan chetda qoldirib kelingan” nuqtalarga, ya’ni adibning jadidchilik bilan aloqasi, 1926-yilda hibsga olingani-yu sudlanishi, qatag’onga tortilish jarayonlari kabi biografik faktlarga qiziqqan... Faqat shunisi borki, mutanosib ravishda uning yangi tuzumga munosabati, sho’ro tuzilmalaridagi faoliyati, asarlaridagi “proletarcha” qarashlariga ko’z yumila boshlangan. Ya’ni bir qutbdan ikkinchisiga sakralgan: ilgari bo’rttirilgan qirralar siyqalangan yoki butkul tekislab yuborilgan. Holbuki, bunday yondashuv – mohiyatan inkor qilinayotgan eskicha yondashuvning aynan o’zi, faqat qarshi qutbda joylashgan va, shubhasiz, ilmiylikdan butkul yiroq. Zero, bu holda tadqiqotchining qarshisida haqiqiy Abdulla Qodiriy emas, u ko’rishni istayotgan (aniqrog’i, u muayyan davr ijtimoiy-ma’naviy ehtiyojlari, kayfiyati orqali tasavvur qilgan) Abdulla Qodiriy namoyon bo’ladi. Adabiyotshunoslikda yozuvchi biografiyasini o’rganishdan murod – uning psixologik portretini tasavvur qilish (Sent-Byov) va ayni shu tasavvur asarning mohiyatini anglashga asos bo’ladi, deb hisoblanadi. Modomiki tavsiflangan yondashuv samarasi bo’lgan tasavvur yolg’on ekan, unga asoslangan talqin ham ilmiy bo’lolmaydi. Zero, bunday tasavvurni kalit qilgan holda asar mohiyatini ochmoqqa urinish muqarrar ravishda biryozlamalikka olib boradi. Akademik adabiyotshunoslik maktabini o’tagan Umarali Normatov buni juda yaxshi biladi, shu bois 90-yillar sharoitida dominant ijtimoiy kayfiyat ta’siriga berilmaslikka o’zida kuch topadi. Olim adabiyotning ijtimoiy tabiatini to’la inkor qilish, unda sof san’atni ko’rishga moyillashganlar “pichog’i kesgan” bir sharoitda ham sotsiologik metoddan butkul voz kechmadi: Abdulla Qodiriy ijodining ijtimoiy-tarixiy ildizlarini ham ochishga intildi. Holbuki, sho’ro davri adabiyotshunosligining “avtoritetlari”

¹ Норматов У. “Ўткан кунлар” хайрати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 39.

ayovsiz tanqid qilinish, yozganlari arxiv mulkiga aylandi deguvchilar ko'proq haq bilingan davr edi. Tanqidlar shiddatiga bo'y berib, ilmiy mavqeini o'zgartirganlar ham, adabiy tanqidiy faoliyatdan chetlashganlar ham bo'ldi. Umarali Normatov bularga parvo qilmadi, kechmish faoliyatini teran mushohada qildi, yo'l qo'ygan ayrim xatolarini tan oldi – biroq katta o'lchamda umri zoye ketmagani, to shu vaqtga qadar ham adabiyotga va shu orqali xalqiga xizmat qilib kelganiga imon keltirdi, shu ishonchdan kuch olib, xudo bergan keyingi bir yigit umricha vaqt davomida bitta adabiyotshunos bir umr arang uddalagudek ishni amalga oshirdi, desak, aslo mubolag'a emas.

Umarali Normatov talqinida Abdulla Qodiriy o'z davrining odami o'laroq, butun ziddiyat va murakkabliklari bilan namoyon bo'ladi, muhimi, olim uni bor holicha qabul qiladi, asarlaridan shunchalar hayratlangani bilan undan "kumir" yasashga intilmaydi. Shu sababli ham, masalan, tarjimai holdagi "qizil" o'rinlarga ayb deb qarala boshlagan sharoitda Abdulla Qodiriyning sho'ro matbuotini shakllantirishdagi xizmatlarini qayd etadi, uning o'zi bu bilan faxr etganini ta'kidlaydi. Muhimi, adibni "majburiyat orqasidagina ishlagan, sho'ro safida turib milliy ozodlik uchun kurashgan" deya to'qib-chatishga urinmaydi. Jumladan, sho'ro davrida Qodiriy "milliy burjuaziya vakili", "savdogar farzandi" deb ko'rsatilganini qayd etarkan, bu fakt uni ayblash, "ijodidagi "g'oyaviy nuqsonlar" manshaini asoslash uchun" dastak qilinganini aytadi. Masalaga oydinlik kiritish uchun olim Qodiriyning o'zi yozgan tarjimai holdagi mana bu gaplarni keltiradi: "yoshim yetti-sakkizga yetkach, qornim oshqa to'ymag'onidan, ustim tuzukroq kiyim ko'rmaganimdan aniq bildimki, besh jonning tomog'i faqat sakson yoshlik bir chol otamning mehnatidan, 1500 sarjin bog'ning yozda yetishtirib beradigan hosilidan kelar ekan". Albatta, bu o'rinda "tarjimai hol 1926-yilda yozilgan, bas, u birmuncha "qizillashtirilgan", adib o'zini yangi tuzum odami o'laroq taqdim qilishi zarur bo'lgan", degan e'tiroz bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, bu vaqqtga kelib "kambag'aldan chiqqan" qabilidagi fakt-maqtov obdon odamlar me'dasiga tekkan, "o'ziga to'q, savdogar oilasidan chiqqan"ni xushroq qabul qilinar edi. Lekin maqolga zid o'laroq, olim *zamon-ga boqmaydi* – hayot haqiqati va mantiqiga sodiq qolishga intiladi: "To'g'ri, yozuvchining otasi Qodir bobo bir vaqtlar savdogar bo'lgan, savdo ishlarida muvaffaqiyatsizlikka uchrab, dehqonchilik, bog'bonlikka o'tgan. Abdulla tug'ilgan paytda u kambag'al bir bog'bon edi"². E'tibor berib: U.Normatov biryozlamalikka yo'l qo'ymaydi, ayni choqda, murosa yo'lidan ham bormadi, "oltin oraliq"ni tutgani ham yo'q – haqiqat prinsipiga qat'iy amal qildi.

Shu prinsipga sodiq bo'lgani uchun ham olim A.Qodiriyning sho'roga, oktyabr inqilobi va sotsializm g'oyasiga munosabatini ham xaspo'shlaymay – orttirmay va kamitmay ko'rsatadi: "Yozuvchini bora-bora bolsheviklar, Lenin partiyasi olib borayotgan ishlar o'ziga torta boshladi, bunda Ismoil Obidov va Sultonxo'ja Qosimxo'jayev kabi inqilobchilarning xizmati, roli katta bo'ldi"³. Mustaqillikdan keyingi dastlabki yillar kishining sho'ro hukumati idoralarida, turli tashkilotlarida qilgan xizmatiga, hukumat amalga oshirgan tadbirlardagi ishtirokiga mutlaqo salbiy munosabatda bo'lish tendensiyasi kuzatildi. Keyinroq bunday munosabat biroz yumshasa-da, biografiyadagi bu faktlarni eslamaslikka harakat qilinadi. Holbuki, sho'ro zamonida amalga oshirilgan ishlar ham shu yurt uchun, shu xalq uchun qilingan, samarasini shu xalq, shu yurt ko'rgan – birov yelkasiga ortmoqlab ketgan emas. Umarali Normatov – shu oddiy haqiqatni teran anglagan, qalbi va vujudida his qilib o'tkazgan donishmand inson, ayni qarashni Qodiriy hayotini yoritishga ham tatbiq etadi. Shu bois ham hech ikkilanmay adibning "ulamo va boylarga qarshi xitobnoma va ishchilarni tashkilotga chaqirib targ'ibnomalar yozdim" degan e'tirofini keltiradi. Albatta, olim ushbu biografik faktni xaspo'shlab o'taversa, aksincha, Abdulla Qodiriyning sho'ro bilan kelishmagan o'rinlarini bo'rttirsam – omma kutgan ma'lumotlarni taqdim etgan bo'lur edi. Biroq *omma yetovida yurish* – chin olimning yo'rig'i emas, populizmga bo'y bergan olim ilm sarhadlarini tark

² Normatov U. Танланган асарлар. – Тошкент: Шарк, 2021. – Б. 22.

³ Shu kitob. – Б. 25.

*etgan bo'lad*i. Shuni unutmagan holda yondashgani uchun ham yozganlari ilmiy salmoq kasb etadi, asl qimmatini bilgichlargina bera oladigan maqomga ko'tariladi. Va amin bo'lingki, Umarali Normatovning shunday yondashuv asosida yaratgan asarlari qodiriyshunoslik ilmi mustahkam poydevorga qurilayotganidan dalolatdir.

Abdulla Qodiriy ijodiy merosidagi ziddiyatli nuqtalardan biri dinga munosabat masalasidir. Avvalo, dinni xurofotga qorishtirib, tirikchilik manbai qilib olgan ruhoniylar qatlamga jadidlar keskin qarshi turganlari, diniy sohani ham isloh qilish zarur deb bilganlarini yodda tutmoq kerak. Sho'ro davriga kelib, ayniqsa, 1925-yildan boshlab – sobiq ittifoq miqyosida “Xudosizlar jamiyati” tuzilgach – bu ishlar yanada keng ko'lam va shiddat kasb etdi, jamiyatda ateistik kayfiyat ustuvorlashdi. Afsuski, jadidlarning bir qismi (masalan, Hamza) ham dinni isloh qilish yo'lida boshlagan kurashini endi yangicha o'zanda, avvalgidan keskinroq tarzda davom ettirdi. Mazkur jarayonlarni juda yaxshi o'rgangan Umarali Normatov yozadi: “Qodiriy ilk asarlaridanoq barcha jadidlar kabi islom mafkurasi asosida xalqning ravnaqini o'ylaydi, hayotdagi, ruhoniylar davrasidagi shariatga zid bid'atlarni, qoloq taomillarni tanqid qiladi. Oktyabr inqilobidan keyin bunday tanqid boshqacha, birmuncha ziddiyatli ko'rinish kasb etadi. Yozuvchi ma'lum muddat 20-yillar avvalida keng avj oldirilgan dinga va dindorlarga qarshi shiddatli kurash ta'sirida diniy udumlarni yoppasiga keskin fosh etuvchi, dindorlarni yer bilan yakson etuvchi asarlar yozdi”⁴. Biroq U. Normatov adibning mazkur kayfiyat izmida qolib ketmagani, tezdayoq Rusiyada o'tkazilayotgan din sohasidagi siyosatni bizda aynan o'tkazib bo'lmaydi, degan to'xtamga kelganini ta'kidlaydi. Shuning natijasi o'laroq adib asarlarida “din va dindorlarga munosabat xiyla o'zgaradi”, “ularni tushunib, inson sifatidagi murakkabligi, marg'ub va nomarg'ub jihatlari ila bor holicha ko'rsatish” yo'lidan borilganini aytadi. Umuman olganda, U. Normatov talqinida Abdulla Qodiriy mustahkam e'tiqodli musulmon sifatida gavdalanadi, faqat hayotining bir bosqichida jamiyatdagi ustuvor kayfiyat ta'siriga tushgan, xayriyatki, undan tez qutula olgan. Ya'ni Umarali Normatov adib shaxsiyatini bir butun qilib turuvchi *javharni* ko'radi, talqinlarida ayni *javharni* asosga qo'yadi-da, unga vaqtincha yaqinlashib, ma'lum muddatgina tegrasida aylangan zarralarni e'tibordan soqit qiladi. Ta'kidlab aytamanki, bu o'tmish adabiy merosimiz qayta baholana boshlagan davrdagi eng to'g'ri ilmiy yondashuv edi. Afsuski, oqimga qarab fikrlashga moyil katta avlod ham, jamiyatdagi yangilanishlar shiddatiga mahliyo yosh avlod ham o'z vaqtida buni yetarli qadrlay bilmadi. O'ylab qaragam, ustoz bunga muhtoj ham bo'lmagan kabi: *ilmiy prinsiplarini tahrirlagan holda* (yuqorida ham aytdik, ulardan aslo butkul voz kechmay) izlanishda davom etdi, o'zi va umuman adabiyotshunoslik ilmimiz ilgari yo'l qo'ygan xatolarni tuzatish, kamchiliklarni to'latish payida bo'ldiki, bu *asl olim va chin insonga xos* yo'ldir!

Abdulla Qodiriy shaxsiyatini atroflicha va chuqur o'rganish, u ijod qilgan davr ijtimoiy-tarixiy sharoitlari va kayfiyatini yaxshi bilish U. Normatovga tahlil va talqinda keng imkoniyatlar ochdi. Shu imkoniyatlar ro'yobi o'laroq ustoz “O'tkan kunlar”ning yangicha talqinlarini taqdim etdi. Muhimi, bunday *talqinlar yozuvchi shaxsiyati, asar yozilgan davr ijtimoiy voqeligi va ustuvor ruh-kayfiyati hamda, eng muhimi, asar matnidan kelib chiqqan holda* amalga oshirildiki, shu jihatlari bilan ular yangilanayotgan adabiyotshunosligimiz uchun katta metodologik qimmat kasb etdi.

U. Normatov “O'tkan kunlar”ning yetakchi ijtimoiy pafosi “istiqlol qayg'usi” ekanligini teran ochib, uning mazmun-mohiyati “tariximizning eng kir, qora kunlari” deb baholangan davr bilan asar yozilgan davrni mohiyatan o'zaro bog'lovchi ko'rinmas rishtalar hamda roman ustida ishlayotgan muallif ruhiy holati bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatib berdi. Shu bilan birga, olim asarning “ma'no-mundarija doirasi g'oyat keng” ekanligini, “unda xilma-xil ijtimoiy, ma'naviy muammolar ko'tarilgan”ini, ularning ahamiyatini ta'kidladi. Ayni choqda, asarni zamo-

⁴ Normatov U. Танланган асарлар. – Тошкент: Шарқ, 2021. – Б. 41-42

na bilangina bog‘lab talqin qilish va baholash amaliyoti muqarrar biryoqlamalikka olib borishini “O‘tkan kunlar” misolida ko‘rsatdi. Olim haqli tarzda: “Bir vaqlar “20 – 30-yillarda aksinqilobiy millatchilik g‘oyasi, burjua-millatchilik ruhi bilan yo‘g‘rilgan deb sanalgan roman 50 – 60-yillarga kelib inqilobni ulug‘lovchi, tasdiqlovchi, sotsialistik revolyutsiyaning chuqur “odamparvarlik va adolatparvarlik xarakterini” ochib berishga xizmat etadigan asar deb baholandi, endilikda esa undan inqilob davri ziddiyatlariga ishoralar qidirilyapti, feodal axloqini, odatini qoralovchi, fosh etuvchi hisoblangan asar bugun yuksak insoniy axloqiy fazilatlar, qadriyatlar madhiyasi sifatida baholanayapti”⁵, deb yozadi. Mazkur holning sababini bir tomondan sub’yektivlik (ya’ni tanqidchilik) bilan izohlasa-da, olim asosiy sababni “chinakam san’at asari, xususan, barkamol realistik asarda aks etgan hayot haqiqatining serjiloligi, ma’no doirasining kengligida” ko‘radi. E’tibor bering: Umarali Normatov bu bilan talqin asosi sifatida asar (matn)ga tayanish kerakligini, boshqa omillarning bari talqinda asar (matn) orqali voqelanishini ta’kidlayotirki, bu chin ilmiy yondashuv demakdir. Abdulla Qodiriyning ilk bor ayni shu xil yondashuv bilan tadqiq etgani uchun ham biz Umarali Normatov chin ilmiy asosdagi qodiriyshunoslikka asos solgan deb aytayotirmiz.

Shu o‘rinda qayd etish zarur bir nuqta bor: Umarali Normatovning “O‘tkan kunlar” haqida mufassal bayon qilgan fikr-xulosalaridan ham ko‘ra *teginib o‘tilgan, ishora qilingan, masala qo‘yilgan* joylari qimmatliroq ko‘rinadi. Zero, o‘sha nuqtalar rivojlantirilsa – teginibgina o‘tilgan masalalar mufassal tahlil qilinsa, ishoralar voqelantirilsa, qo‘yilgan savollarga javob topilsa – adabiyoshunoslik ilmi ham, qodiriyshunoslik ham bir bahya yuksalishi shubhasiz. Qarang, ustoz ishora qilgan “O‘tkan kunlar”ning XX asr davomidagi turlicha talqinlari masalasi alohida bir doktorlik ishiga do‘ndi. Shunga o‘xshash, olim romanning ijodiy tarixi, o‘ziga xos badiiyati, badiiy-konseptual jihatlari haqida aytgan fikrlar rivojlantirilsa, yana qator fundamental tadqiqotlarga zamin bo‘lajak. Sirasi, ustoz Abdulla Qodiriyning boshqa asarlari haqida aytgan fikrlar ham shunday: o‘zida rivojlanish, tarmoqlanish, kengayish va teranlashish imkoniyatlarini namoyon etadi. Jumladan, “Mehrobdan chayon”ning biografik kontekst bilan bog‘liqligi haqidagi kuzatishlar, “Obid ketmon”dagi tagma’no qatlami va ayni qatlam bilan yozuvchining davr konsepsiyasi orasidagi aloqa kabi masalalar ham yirik tadqiqotlar uchun tayyor zamindir.

⁵ Норматов У. Қодирий мўжизаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 99.

SULTONMUROD OLIM,

*filologiya fanlari doktori, Toshkent amaliy fanlar universiteti professori,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi*

KUYUNCHAKLIK

Odam shunday murakkab xilqatki, aslida, unga osongina, ya'ni uch-to'rt og'iz so'z bilan baho berishning aslo imkoni – yo'q. Ammo, bordi-yu, bir shaxsning bosh xususiyatini bir so'z bilangina qayd etish shart qilib qo'yilsa, o'sha ifodani, baribir, topasiz.

Ana shunda kishi fe'l-atvori, hatto jamiyatdagi o'rni, qilgan xizmatlarini qayd etish uchun uning boshdan-oyoq tarjimai holini so'zlab o'tish ham shart bo'lmay qolishi mumkin.

O'tgan asr 70-yillarining birinchi yarmida hozirgi O'zMUda o'qiganmiz. Uch-to'rt saboqdosh to'rt juftlik dars tugaganidan keyin universitet oshxonasida shosha-pisha ovqatlanib olardik-da, asosiy bino ikkinchi qavatidagi kutubxonaning o'quv zaliga kirib, muallimlarimiz ro'yxatini yozdirgan kitoblarni mutolaa qilishga tushar edik. Kutubxona kechasi soat 21 ga qadar ishlar, xodimlar esa bir soat oldindan boshimizda turib olib, bola-chaqalari borligi, uylari uzoqligi, yo'llar yaxmalakligi, transport kamayib qolganini ayta boshlashar edi.

Ba'zan katta tanaffusda yugurib borib, yangi kitoblarga buyurtma berib qo'yar edik. Bir kuni buyurtma berishga ketgan saboqdoshimiz darsga kechikibroq kirdi. Domla buning sababini so'ragan edilar:

– *Bibliotekada edim, shunga sal kechikdim*, – dedi.

Ustoz talabaning kechikkaniga emas, o'zbekcha so'zlay turib, ruscha so'z qo'llaganiga tutaqib ketdilar:

– *Jurnalistika fakultetining talabasi bo'la turib, o'zbek adabiy tilida "kutubxona" degan taptayyor so'z turgani holda "biblioteka" deysizmi?!*

– *"Biblioteka" so'zi ham o'zbek adabiy tilida – bor*, – dedi talaba bamaylixtirlik bilan.

Muallim pachakilashib o'tirmay, kirishga ruxsat berdilar.

Ammo hamma bahs tanaffusda boshlandi-ku. Guruhning bir qismi – domla, bir qismi – talaba taraf, qolgan qismi esa tomoshatalab bo'ldi, deng. Odatdagidek orada darrov garov o'ynaldi – bir oshdan. Oshni maza qilib yedik. Domla taraf bo'lganlar pishirib berdi. Chunki talaba ertasiga o'sha paytdagi bir "Ruscha-o'zbekcha lug'at"ni ko'tarib kelib, shu asosda fikrini to'la isbotlagan edi-da.

Aslida, o'zi ham – lug'atda "biblioteka" so'zining o'zbek tilida ham "biblioteka" deb byerilganiga mutlaqo qarshi, shuning xato ekanini boshqalarga bildirib qo'yish uchun ham domla so'raganlarida ataylabdan shu so'zni ishlatganini tan oldi.

Bu yigit uchinchi yilgi urinishda o'qishga kirgan. Ungacha bir yil o'zi tug'ilib o'sgan Qirg'izistonning O'sh shahridagi material bazasida yuk tashiydigan elektrokara mashinasini haydagan. Yana bir yil viloyatda o'zbek tilida chiqadigan gazetada ishlagan. Shuning uchun bo'lsa kerak, o'qishning qadriga ko'proq yetar edi. O'qimagan kitobi ham kam qolgan edi o'zi, nazarimizda. Vaqti, imkoni, o'qishga kirish uchun kuchli (hatto, bir oz alamli) intilish bo'lgan-da. To'ppa-to'g'ri maktab partasidan kelgan bizga o'xshaganlar uchun uning suhbat qiziqroq edi, albatta.

Eski tilimizga oid soʻzlar borasida bahs ochilgudek boʻlsa, bu saboqdoshimiz darrov garov boylab, aksaran yutib chiqaverar edi. Buning siri shu ediki, qoʻlida hammani qoyil qoldiradigan bir noyob manba bor edi. Bu moʻtabar kitob Oʻzbekiston fan arbobi Porso Shamsiyev va professor Sobirjon Ibrohimov tuzgan, 1953-yili akademik Gʻafur Gʻulom tahriri ostida chiqqan “Oʻzbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lugʻat” edi. Eski tilimizga xos qay bir soʻz xususida bahs ochilsa, uni tushuntirishda bu yigitga yetadigani yoʻq edi.

Beshinchi bosqichda rahmatli ustozimiz Gʻaybullar Salomov tarjima nazariyasi va adabiy tahrir guruhi uchun Navoiy “Hayrat ul-abror”ining professor Abduqodir Hayitmetov amalga oshirgan nasriy bayoni hamda Vladimir Derjavin qalamiga mansub ruscha sheʼriy tarjimasi qiyosiga bagʻishlangan maxsus kurs boshladilar. Birinchi darsdayoq domla hammamiz yaqinda chop etilgan “Navoiy asarlari lugʻati”dan xarid qilib, keyingi mashgʻulotga olib kelishimizni, busiz dars oʻtib boʻlmasligini qattiq tayinladilar. Bu oʻsha saboqdoshimiz qoʻlidagi hammamizning havasimizni keltirgan noyob lugʻatning qayta nashri edi. Keyingi darsda aksariyatimiz shu kitobni sumkamizdan chiqarib, parta ustiga qoʻyganimizda ustozimiz hayratlarini yashirib oʻtirmadilar:

– *Zoʻrsizlar-ku! Bir kunda hammalaringiz qanday qilib topa qoldingizlar?*

Holbuki, bu kitobni bosilib chiqqani zahoti sotib olib ulgurgan, oʻzimizni goʻyo Navoiyning har qanday satri maʼno-mazmunini tushunib oladiganday his etib yurgan edik.

Uch yil Toshkentning Eski shaharidagi Langar koʻchasida ijarada birga turganmiz. U kishidan bizga koʻp narsa yuqqan. Ehtimol, bizdan ham maktabda oʻrganganimiz har kecha tizimli asosda dars tayyorlash yuqqan boʻlsa, bordir. Har holda, bir-birimizni toʻldirganmiz, bir-birimizga ijobiy taʼsir oʻtkazganmiz. Oʻrtadagi ichki raqobat esa ikkalamizni ham koʻproq mehnat qilishga undab turgan boʻlishi kerak.

Odatda, Oʻzbek filologiyasi fakultetini bitirganlar koʻproq jurnalistika sohasiga ishga oʻtishga intiladi. Biz ikkalamiz Jurnalistika fakultetini imtiyozli bitirib, ustozlarimiz – Gʻaybullar Salomov bilan Najmiddin Komilovlarning tavsiyalari bilan oʻzbek tili va adabiyotini oʻrganadigan dunyodagi yagona ilmiy tadqiqot dargohiga – Oʻzbekiston Fanlar akademiyasining Til va adabiyot (hozirgi Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori) institutiga ishga bordik.

Paxta yigʻim-terimi paytida yosh ilmiy xodimlar oʻrtasida oʻzbek tilida soʻzlashayotganda adabiy til qabul qilmagan xorijiy (masalan, “tolko”, “konechno”, “obyazatelno”, “deystvitelno”, “znachit”, “to yest”, “daje”, “a kak je” va boshqa shu kabi) soʻzlarni ishlatmaslik “oʻyin”i oʻynaldi. Bitta shunday noʻrin soʻz qoʻllagan kishi 10 tiyin jarima toʻlaydi. Yigʻilib qolgan pulga har kuni nonushtaga qishloq ahlidan tuxum sotib olamiz. Bitta xatoga bitta tuxum keladi. Yaxshi-da. Yutqazganlar oʻzidan koʻrsin.

Bu “oʻyin”ning tashkilotchisi kimligini his qilib turgan boʻlsangiz kerak. Yana oʻsha – garovda yutgan saboqdoshimiz.

Bu odamni boshqalarning nutqi, tilimizning qashshoqlashib qolayotgani, oʻzga tillarning salbiy taʼsiridan aziyat chekib, jozibasini yoʻqotib qoʻyayotganigina emas, amalda juda koʻp hayotiy-ijtimoiy masalalar ham bezovta qilaveradi. Ana shunday kezlarda jurnalistligiga boradi.

Baʼzi olim yoxud ijodkorlar haqida yozilgan maqolalarda “kamtar inson”, “mehnatkash olim”, “mehribon ustoz”, “sodiq doʻst” kabi juda umumiy qilib aytilgan ifodalarga koʻp duch kelamiz. Oʻquvchi bu “navbatchi”, yaʼni hammaga ham umumiy qilib aytsa boʻlaveradigan, azbaroyi ishlatilaverganidan betaʼsir boʻlib ketgan taʼriflar bilan oʻsha odamni toʻla tasavvuriga keltira olmaydi.

Har bir shaxs maʼnaviyati kishilarda uchraydigan fazilatlar va illatlarni tarozining ikki pallasiga solib koʻrish orqali oydinlashadi. Beayb – Parvardigor. Har kimda unisidan ham, bunisidan ham boʻladi. Posangida fazilatlar pallasi illatlar pallasidan ogʻir kelsa, natija ijobiy chiqadi. Shuning

uchun bir insonga uning qanday fazilatlariga egaligini aytish orqali ham, aksincha, unda qanday illatlar yo'qligini qayd etish bilan ham baho bersa bo'ladi.

Shu ma'noda biz ta'riflayotgan kishida birovga hasad ham, boshqalarga taqlid qilish ham – yo'q. Ammo o'zgalarning qandaydir aybini sezsa, jim turish ham – yo'q-da. Xususan, bu xato yo illat ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lsa, ya'ni jamiyat uchun zarar keltirayotganini sezsa, endi qo'lga qalam tutishdan uni hech kim qaytara olmaydi.

U, asarini o'qib, xato yo kamchilik topsangiz, o'shani matbuotda yozib chiqish uchun bu muallifning shon-shuhrati, hatto, erishgan daraja-yu unvonlari hech ham xalaqit qilmasligi kerak, deb hisoblaydi. Yozaveradi. Kimdir buni tushunmaydi. Tushunishni istamaydi ham. Undan uyalmay-netmay: *“Bu bilan unga daraja yoki unvon noo'rin berilgan, demoqchimisiz?”* – deb so'rashadi shundaylar.

Eng muhimi, *odamlar o'qisin*, deb yozadi. Rostini ayting, o'qiydimi-yo'qmi, menga baribir, *chiqsa, bo'ldi*, *“yozdi”ga o'tadi*, *ro'yxatga kiradi*, deb qalam surayotganlar kammi?

...Kamina bir olim bilan poyezdda tanishib qoldim. Dissertatsiyasi mavzusiga qiziqib, o'zim ishlayotgan jurnalga maqolalar berishini aytdim. Erinmay yelkaga osadigan sumkasini titkilab, bir ro'yxat chiqardi-da, ko'zoynagini qo'yib, nimanidir toza izladi. Keyin yuzsizlarcha:

– *Yo'q, taqdir! Jurnalangiz Oliy Attestatsiya Komissiyasining ro'yxatida yo'q ekan, bu, dissertatsiya yoqlashim uchun inobatga olinmaydi, degani*, – dedi.

Bundaylar xalq o'qishi emas, faqat bir amallab dissertatsiya yoqlab olish uchungina maqola yozadi, xolos. Ular nazdida, ilmiy ijod xalqning ongini emas, muallifning o'zinigina “o'stirish”ga xizmat qilishi – kerakmi, nima balo?!

Biz ta'riflayotgan olim esa, agar timsoliy qilib aytilsa, yozganda: *“Ikki karra ikki – to'rt”*, – deb yozmaydi. Ko'pchilik o'ylab ko'rmagan yoki xayoliga keltirmagan masalalarga tarmashadi, bu boradagi o'z qat'iy xulosasini ilgari suradi. Shuning uchun boshqalarga go'yo u: *“Ikki karra ikki – besh”*, – deyayotgandek tuyuladi. Aynan shuning uchun ham keyingi yillarda chiqargan maqolalariga – raddiya yozilmaganlari raddiya yozilganlaridan ko'ra kamroq. Chunki bu muallif e'lon qilgan materiallar orasida shunchaki, ilhomsiz, *“yozdingmi – yozding”* qabilida bitilganlari yo'q.

Farg'ona vodiysiga o'tiladigan Qamchiq dovonidan hozircha yetti passajirdan ortiq odam tashiydigan transport vositasining yurishiga ruxsat berilmaydi. Publitsist *“Vodiyga avtobus qo'yish vaqti keldi”* (“Hurriyat” gazetasi, 2006-yil, 21-iyul) degan sarlavhali maqola chiqardi. Bunday o'ta jiddiy taklifga munosabat sifatida javob yoziladimi? Yoziladi. Nega avtobus qo'yib bo'lmasligi tushuntiriladimi? Tushuntiriladi.

Yana bir maqolasida (*“Suv”*, “Hurriyat”, 2008-yil, 26-mart) Toshkent shahriga ichimlik suvi-ni turib qolgan va qisman aynigan Chorvoq suv omboridan emas, unga quyiladigan daryolarning biridan quvurlarda toza holida olib kelish g'oyasi ko'tariladi. Albatta, matbuotda javob tarzida tushuntirish beriladi.

“Kaminaning nomlari...” (“O'zAS”, 2012-yil, 29-iyun) maqolasida tarjimashunoslik borasidagi ko'p yillik tajribalari asosida o'zbeklardan o'zbek adabiyoti namunalarini chet tillarga tarjima qiladigan mutaxassislar tayyorlash xom xayol ekanini, chet tiliga tarjima qilayotgan mutarjim, avvalo, o'sha tilda ravon va ta'sirchan qalam sura oladigan shoir yo adib darajasidagi so'z san'at-kori bo'lishi lozimligini aytadi. Har qancha qarshi javoblar (“O'zAS”, 2012-yil 6-iyul; 5-oktyabr) chiqqan bo'lmasin, bu haq fikr haqligicha qolaveradi.

“Navoiyning benavo nashri” (“Hurriyat”, 2003-yil, 6-avgust) maqolasida, jumladan, *Alisher Navoiydek buyuk zotning “Mukammal asarlar to'plami” eng go'zal dizayn, matbaachilikning eng so'nggi yutuqlari asosida, eng sifatli qog'ozlarda, hamma jildi bir xil bichim va rang-ro'yda*

chiqarilmaydimi, axir; degandek talab o'rtaga tashlangan edi. Birov u dedi, birov – bu. Har narsani bahona qilganlar ham topildi. Ammo oradan yetti-sakkiz yil o'tib G'afur G'ulom nomidagi matbaa-nashriyot ijodiy uyi ana shu “Mukammal asarlar to'plami”ni 10 jildlik tarzida xuddi o'sha maqolada aytilgan yuksak zamonaviy talablar asosida chop etdi. Taklif aytganni ham, unga hozir bu g'oyani amalga oshirishning iloji yo'qligini tushuntirganni ham ayblab bo'lmaydi. Lekin agar kimdir shunday takliflarni aytib turmasa, hayot qanday qilib oldinga ketadi? Bir paytlar sun'iy qanotlar yasab, havoga parvoz qilmoqchi bo'lgan ixtirochilar ustidan kulgancha kulishgan. Oxiri odam havo kemalari yasab, Oyga chiqdi-ku!

Har qancha ko'p mavzularga daxl qilmasin, har bir olimning o'z ilmiy yo'nalishi bo'ladi. Agar biz ta'riflayotgan mutaxassis ijodiga shu nuqtayi nazardan yondashsak, aytish kerakki, uning tor ilmiy yo'nalishi – yaqin turkiy tillardan tarjima qilish masalalarini o'rganish. Bu yo'nalishda ko'plab ilmiy tadqiqotlari e'lon qilingan. Jumladan, 1991-yili professor G'aybulla Salomov ilmiy rahbarligi va professor Jumaniyoz Sharipov ilmiy maslahatchiligida “*Yaqin turkiy tillardan she'riy tarjimaning o'ziga xos jihatlari (qirg'iz eposi “Manas”ning o'zbek tiliga tarjimasi misolida)*” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlagan. Bu tadqiqotini 1995-yili “Universitet” nashriyoti “*Turkiy epos va tarjima masalalari*” nomi bilan kitob tarzida chop etgan.

O'zbek xalqi – iste'dodlarga boy xalq. Biroq ba'zilar sohasiga to'liq mos tushmagani uchun o'zini to'liq namoyon eta olmaydi. Bu birodarimizda uncha-muncha olimimizda uchramaydigan filologik zukkolik va jurnalistik kuzatuvchanlik bor.

Ayrim tilchilarga adabiyotdan, ba'zi adabiyotchilarga tildan bahs ochsangiz, ensasi qotadi. Hatto, *bundaylar tom ma'nodagi filolog emas*, deging ham keladi. Chunki til – adabiyotning bosh quroli. So'z san'atining jamiki maqsadi til vositasida ro'yobga chiqadi. Xuddi shunga o'xshash tag'in bir jihat mavjud – tilning bor jozibasi adabiyotda yanada ko'proq namoyon bo'ladi. Aksar tarjimashunoslar kabi, bu olimimiz ham – o'zini tilchi yoki adabiyotchiga ajratmaydigan filologlarimizdan.

Kengroq ma'noda olib qaralsa, muallif qalam surgan yo'nalishlarni jamlaganda, bu ezgu ishlar zahirida o'zbek xalqini yanada ongli, bundan ham savodli, yuksak darajada ma'naviyatli ko'rish, shunga munosib hissa qo'shishdek ezgu va ulkan maqsad yotgani ayonlashadi. Har kim ham o'z oldiga bunday katta maqsad qo'yavermaydi.

Talabaligimiz davrida:

*Nazariya quruqdir, do'stim,
Ammo yashar hayot daraxti, –*

degan gap juda mashhur edi. Buni eslash bemaqsad emas. Modomiki, bir olim tarjima nazariyasi bilan ko'p yillar shug'ullanganidan keyin unda tabiiy ravishda ana shu nazariy bilimlarini amalga tatbiq etib ko'rishga qiziqish uyg'onadi, albatta. Ana shu istak bu ijodkorni V.G.Korolenko, P.A.Falyov, L.N. Tolstoy, A.P.Chexov kabi qalam sohiblari asarlarini tarjima qilib, nashr ettirishga undadi. Eng muhimi, qirg'izlarning yirik “Manas” eposini o'zbekchaga she'riy tarjima qildi.

Har bir qalamkash ijodining ko'zga yalt etib tashlanadigan qandaydir o'ziga xosliklari bo'ladi. Bu ijodkor – ohoriy, jozibador sarlavhalar topishga, ularni material mazmuni bilan chambarchas bog'lashga, shu tariqa o'quvchining diqqatini avval-boshdanoq masalaga jalb qilib olishga juda usta. Agar kimdir o'zbek jurnalistikasida sarlavhalar masalasini tadqiq etmoqchi bo'lsa, unga mana bu misollar tap-tayyor material bo'ladi, albatta: “*Qayta yaratish va aksiltarjimachilik*” (“O'zbekiston adabiyoti va san'ati”, 1989-yil, 21-aprel, G'.Salomov bilan hammualliflikda), “*Boqimonda nashrlar va boqibeg'am noshirlar*” (“Yosh leninchi”, 1989-yil, 21-dekabr), “*Aldoqchi*

so'zlar" bilan bahs" ("Tarjima san'ati" almanaxi, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990), "Ikki olam yuki – tarjima..." ("Tarjima muammolari" to'plami, "Fan" nashriyoti, 1991), "Aravani uch yoqqa tortganda..." ("Milliy tiklanish", 1999-yil, 4-may), "Ollohg'a salom beriladimi?" ("Milliy tiklanish", 1999-yil, 31-avgust), "Suqrot qo'lidagi kosa" ("Hurriyat", 1999-yil, 20-oktyabr), "Xurofotning doyasi" ("Hurriyat", 1999-yil, 1-dekabr), "Yoqlashni yoqlab" ("Milliy tiklanish", 2000-yil, 25-yanvar), "Garchi Kalon edi" ("Milliy tiklanish", 2000-yil, 23-may), "G'o'za – qo'chqorning dumba yog'i" ("Mushtum", 2000-yil, 4 – 5-son), "Qaro tunda qichqirgan "xo'rozlar" ("Hurriyat", 2000-yil, 29-noyabr), "Ikki so'zning ishkali" ("Hurriyat", 2000-yil, 20-dekabr), "Payg'omlar – tarixning sarvarag'idir" ("Hurriyat", 2001-yil, 4-yanvar), "Tupik emas, tublik" ("Hurriyat", 2001-yil, 25-aprel), "Bir stansiyaning to'rt tarjimasini" ("Hurriyat", 2003-yil, 22-oktyabr), "Bizda notiqalar – nega kam?" ("Hurriyat", 2004-yil, 14-aprel), "Rabita" emas, "robita" ("Hurriyat", 2006-yil, 15 fevral), "Chini turganida afsona nechun?" ("Hidoyat", 2006-yil, 5-son), "Shamolga sovurilayotgan... shamol" ("Fikrat", 2007-yil, 4-son), "Shevaning shikvasi" ("Fan va turmush", 2010-yil, 4 – 6-son), "Yopig'liq qozon" qanday ochiladi?" ("Yoshlik", 2011-yil, 11-son), "Til ham – bir Vatan" ("Ma'rifat gulshani", 2011-yil, 41-son), "Bilmaganlar ne bilar qadriyatlar qadrini..." ("Ma'rifat gulshani", 2012-yil, 5-son), "Kamina-ning nomlari..." ("O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 2012-yil, 29-iyun) va hokazo. Kiroyi sarlavha bo'lsa, shularday bo'lsin-da! Sarlavhalarining o'zidanoq maqolalarning yarmini o'qiganday bahra topasiz.

Sho'ro davrida hammamiz Taras Bulbani yurt manfaati yo'lida o'z o'g'lini o'ldirishdan ham toymagan vatanparvar qahramon sifatida qabul qilganmiz. Bu muallifning bir maqolasida N.V.Gogolning mazkur asari batamom yangi ko'zqarash asosida o'rganilgan. To'g'risini aytganda, zamon o'zgardi, sho'rocha talqinlardan butkul qutulish imkoniga ega bo'ldik. Ammo hali adabiyot olamidagi barcha asarlarga yangicha nuqtayi nazardan baho berib ulguranimizcha yo'q. Bu maqola – shu yo'lda tashlangan dadil bir qadam. Boz ustiga, rus adabiyoti namunasining o'zbek olimi tarafidan amalga oshirilgan yangi talqini – u. Tadqiqotchi mazkur asarni qaytadan sinchiklab o'rganib, Taras Bulbada bugungi tushunchada ayonlashib ulgurgan din niqobidagi ekstremizmga moyillik borligini ochadi. Shuning uchun ham sarlavhasi – "Taras Bulba: oshkor va pinhon qi-yofa" ("Tafakkur", 2004-yil, 3-son).

Biz so'z yuritayotgan bu odamga bir xonada o'tirib ishlayotgan bir necha xodimning qo'l telefonida bir xil jiringlaydigan musiqa qo'yilgani aslo yoqmaydi: "Har kimning qo'l telefoniga boshqa-boshqa musiqa qo'yib olishi shunchalar qiyinmi? Bu bir telefon chaqirganda birdaniga bir necha kishi bezovta bo'lishidan ko'ra qulayroq-ku!" Yoki shevasida ham adabiy tilimizdagidek "men" deb talaffuz qilinishiga qaramay, boshqa shevaga – "man"ga o'tib olgan olim, adib, artistlarni jini suymaydi. Paxta yig'im-terimi paytida bir olim milliy an'analarimizga mutlaqo zid ravishda pichog'ini o'ng qo'li tomonga osib olibdi. "O'ng qo'l bilan olish oson bo'lsin uchun hamma pichoqni chap tomoniga taqadi", – desa, u odam ko'nmabdi. Bunday keraksiz qaysarliklar qiladigan odamlarga "taraqqiyotga qarshi kimsalar" deb qaraydi. Haqqi – bor.

Keling, ana endi bu shaxs to'g'risidagi boshqa ayrim ma'lumotlarni ham keltirib o'tay.

U 1976 – 1998-yillar mobaynida Til va adabiyot institutining Tarjima nazariyasi va adabiy aloqalar (keyinchalik Adabiyot nazariyasi va adabiy aloqalar) bo'limida, orada to'rt-besh yil jamoatchilik asosida shu Institutda tayyorlanadigan "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali tahririyatida mehnat qildi, 1998 – 2001-yillari Tashqi ishlar vazirligining Tarjima va tahrir bo'limida ishladi, unga diplomatik martaba ham berildi, o'zbek diplomatik nutqi va uslubi rivojiga munosib hissa qo'shdi. 2001 – 2002-yillari hozirgi Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasiga, 2002 – 2011-yillari esa O'zbekiston Respublikasi Kitob palatasiga direktorlik qildi. Bir muddat

O'zbekiston milliy kutubxonasi Qo'lyozmalar, nodir va alohida qimmatga ega nashrlar xizmati rahbari bo'ldi.

U bir o'g'il, uch qizning sevimli otasi, 7 nevaraning bobojonisi. 3 fan nomzodining ilmiy rahbari, 6 nomzodlik dissertatsiyasiga rasmiy taqrizchilik (opponentlik) qilgan. Hozirgacha 200 ga yaqin nomdagi ilmiy, ilmiy-ommabop, publisistik asarlari va tarjimalari bosilgan. Tarjimashunoslik, adabiy aloqalar, kitob targ'iboti yuzasidan ko'plab xorijiy ilmiy anjumanlarda ishtirok etib, ma'ruza qilgan.

Yaxshi ot keyin chopadi, degan maqol – bor. Abdulhakim Shar'iy Juzjoniy domla Afg'onistondan yurtimizga kelib, 67 yoshlarida nomzodlik va 71 ga chiqqanlarida esa doktorlik dissertatsiyasini yoqladilar. Qisqa fursatlarda taniqli o'zbek olimlaridan biriga aylandilar. Yoki hazrat Abdurahmon Jomiy bilan Alisher Navoiy deyarli bir paytda "Xamsa"larga javob bitishgan. Ammo bu paytda Navoiy 42 – 44 yoshda bo'lsa, ustozidan 27 yosh katta, ya'ni 70 yoshlarda edi. Muslihiddin Sa'diy Sheroziyning 50 – 60 yoshlari orasida bitgan "Guliston"i-yu "Bo'ston"i uni toabad olamga mashhur ayladi.

Chindan ham, 60 bilan 70 ning orasi bu qalamkash uchun juda sermahsul davr bo'ldi. Uning ketma-ket "*Ona yurtim – Qirg'iziston, O'sh...*" (Bishkek: Uluu toolor, 2019), "*So'z qismati. Etnografik etyudlar*" (Toshkent: Sharq, 2020), "*Bilmaganlarimiz to'g'risida bilganlarimiz. Falsafiy esse*" (Toshkent: Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2021; 2023 yili "Tamaddun" nashriyoti uning to'ldirilgan, qayta ishlangan nashrini chiqardi), "*Tarjima va til*" maqolalar to'plami (Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2023) kitoblari bosildi.

Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga a'zo davlatlar xalqlarining ma'naviy merosini targ'ib qilish borasida ham ezgu ishlarni amalga oshirdi. "*Sakkiz elning sakson sakkiz ertagi*" (Toshkent: Akademnashr, 2020), "*Sakkiz elning son-sanoqsiz o'giti*" (Toshkent: Akademnashr, 2020), "*Sakkiz elning sakson ulug' siymosi*" (Toshkent: Akademnashr, 2021) kitoblarining loyiha rahbari va to'plovchisi bo'ldi.

"*Turkiy adabiyot durdonalari*" 100 jildligining 82-, 83-, 84-, 87-, 88-, 89-, 90-jildlarini (2022), G'aybulloh as-Salom "*Tanlangan asarlar*"ini (Toshkent: Adabiyot, 2023)nashrga tayyorladi, shuningdek, Chingiz Aytmatov "*Asarlar*"i 10 jildligini to'plab, nashrga tayyorladi (2023).

Ko'plab nashrlarga mas'ul muharrirlik qildi. Xususan, uzoq yillardan buyon to'xtab qolgan "*Tarjima san'ati*" almanaxining 7-jildi (Toshkent: Muharrir, 2023) uning tashabbusi chop etildi va unga o'zi mas'ul muharrirlik qildi.

Tarjimashunoslik – boshqa narsa, tarjimonlik – boshqa. Ammo bu olim nazariy bilimlarini amaliyotda sinab ko'rgisi keldi. "*Manas*" qirg'iz xalq qahramonlik eposini tarjima qildi (Toshkent: Sharq, 2017). Bu tarjima Qirg'izistonda ham bosildi (Bishkek: Uluu toolor, 2019). P.A.Fal'yovning "*Turkiy xalqlarning so'z san'ati va lahjalari*" asarini o'zbekchalashtirdi (Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2017). Uning sharofati bilan "*To'qtag'ul qo'shiqlari*" o'zbek tilida jarangladi (Toshkent: Sharq, 2020).

Yetmish yosh – olim uchun eng yetuk bir palla. Chunki endi "*yoshman*" degan bahonaga ham, "*qaridim*" deb ro'kach qilishga ham hech iloj – yo'q. Bu yog'iga xalq manfaati yo'lida butun tajribang, mahorating, salohiyatingni ishga solib mehnat qilish kerak. Boshqa yo'l – yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Faqat endi bir muhim masala bor: bundan buyon umrni ikkinchi darajali vazifalarni uddalashga sarflashdan mutlaq tiyilib, birinchi darajali vazifalarni bajarishga bag'ishlash kerak, vassalom. Chunki zamon, har qancha evrilmasin, olim va publisistga ehtiyoj sezaveradi.

Aslida, olim bilan publisistning keskin farqi bo'ladi. Kamina akademik Alibek Rustamovni olim deb bilaman. U kishida publisistika da'vosi yo'q edi. Ahmadjon Meliboyevni esa publisist

deb bilaman. U kishida olimlik da'vosi yo'q. Ammo olimlik bilan publisistlik bir ijodkorda mujas-samlashsa-chi? Unda ayni muddao bo'lur edi.

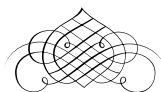
Odatda, avval material yozilib, keyin unga munosib sarlavha qo'yiladi. Bu gal, negadir, bu zahmatkash qalamkash haqida so'z boshlashdan oldinroq *"kuyunchaklik"* degan so'z xayolga ke-lib, darhol sarlavha qilib qo'yildi. Bu kishida kuyunchaklik bor, lekin kuyunchoqlik yo'q. *"Kuyun-choqlik"* so'zi *"hasad"* ma'nosini anglatadi-da.

Shuncha gapdan keyin: *"Xo'sh, bu kuyunchak olim va publisist – kim?"* – deb so'ramaysiz ham.

Bu – Siz ham yaxshi taniydigan O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi Zuhridin Isomiddinov.

"Halol yashash har kimning keti emas", – der edilar ustoz G'aybulla Salomov. Rost gap. Zuhridin Isomiddinov yashash, bola-chaqa boqishning ziyoliga yarashmaydigan ko'chalariga kirmagan.

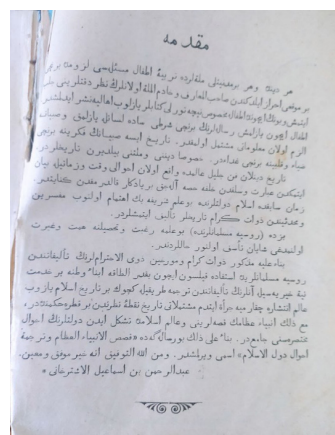
Shu kuyunchak olim va publisistimizning umrlariga umr qo'shilgan bo'lsin, xalqimiz uchun ma'naviy-ma'rifiy mavzularda ko'p-ko'p ilmiy va publisistik asarlar yarataversinlar.

BILOLXON ABDULLAYEV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“QISAS UL-ANBIYO UL-AZIM” ASARINING MUXTASAR ILMIY TAVSIFI

Ushbu qissaning to'liq nomi “Qisas ul-anbiyo ul-azim va tarjumat u ahvali duvali islam” bo'lib, unda Qur'oni karimda nomlari keltirilgan nabi-y-rasullar, xususan, Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam hamda u zot bilan bog'liq mashhur tarixiy voqealar va yirik islomiy davlatlar hamda ularning tarixda munosib iz qoldirgan hukumdorlari haqida so'z boradi. Bu toshbosma tipidagi kitob Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida №561 inventar raqami ostida saqlanadi. Kitob muqovasi ta'mirlangan, sariq rang kartonda. Uning ostki qismiga 561 raqami yozilgan qog'oz yopishtirilgan. Asosiy matn och rang qog'ozga bosilgan. 120 sahifadan iborat. O'lchami: 15x22 sm. Muqovada qissa va nashriyot nomlari yozilgan. Kitob muqovasiga zarar etgan, shu sababdan ayrim yozuvlar o'qib bo'lmas darajaga kelgan.

Aksar litografik manbalarda bo'lgani kabi avvalgi sahifada dastlab qissa nomi katta hajmda yozilgan, undan keyin asarni ta'lif etgan shaxs, Abdurahmon bin Ismoil bin Umar Ashtarxoni nomi keltirilgan. Ta'lif etgan shaxs nomidan so'ng, kitobga doir huquq kitob sohibi ixtiyorida ekanligini ta'kidlovchi jumla berilgan. Shundan so'ng noshirlar nomi bitilgan (Idris Aliyev va sheriklari tijoratxonasi). Dastlabki sahifaning so'ngida kitob bosilgan bosmaxona nomi va manzili yozilgan (lito-tipografiya I.N.Xaritonova. Kazan.). Birinchi sahifaning yuqori chap burchagida Davlat adabiyot muzeyining muhri bor.

Toshbosmada har bir sahifa arab raqamlari bilan belgilangan bo'lib, raqamlar sahifaning yuqori o'ng va chap burchaklariga qo'yilgan va ular o'rtasiga asar nomi (o'ng tomoniga “Qisas ul-anbiyo ul-azim”, chap qismiga “tarjumat u ahvali duvali islam”) yozilgan. Asar nomi va sahifa raqamlari asosiy matndan ikki gorizontall chiziqli bilan ajratilgan. Sahifani raqamlash asosiy qismdan boshlanadi.

Asosiy qisimdan avval muqaddima bo'lib, unda kitobni ta'lif etishdan maqsad bayon etiladi. So'zboshi Abdulrohman bin Ismoil bin Umar Ashtarxoniya tegishlidir. Muqaddimada kitobni istifoda etishdan maqsad tarbiyayi atfol, ya'ni yosh avlod tarbiyasi ekanligi ta'kidlab o'tiladi. Boshlanmada bayon etilgan fikrlardan ayon bo'ladiki, bu kitob islom tarixidan yosh bolalar uchun boshlang'ich qo'llanmadir. Mazkur toshbosma so'z boshisida bolalar tarbiyasida tarix ilmi, xususan, islom tarixining o'rni beqiyos ekanligi aytiladi. Va bu xil asrlarni, ya'ni tarbiya maqsadida chop etilgan kitoblar sodda va qisqa tarzda bitilishi kearakligiga alohida urg'u beriladi. Asarni ta'lif etishning sababi quydagicha izohlanadi: “Zamoni saboqda Islom davlatlarida bu ilmi shariy'ga bek ehtimom o'lunub, mufasssiriyn va muhaddisiyn zoti kirom tarixlar ta'lif etmishlardir.

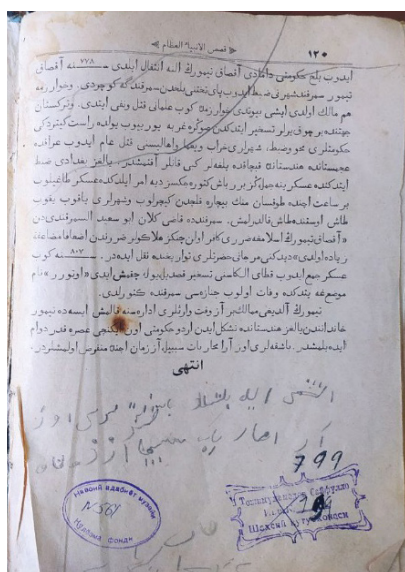
Bizda (rusiya musulmonlarida) bu ilm rag‘bat va tahsilina himmat va g‘ayrat ulanmadog‘i shobon taassuf o‘lunur hollardandir”.

Asosiy voqealar to‘rtinchi sahifadan Odam alayhissalom haqidagi hikoya bilan boshlanadi. Odam alayhissalom haqidagi hikoya joylashgan sahifa (4-bet) teshilgan, shu sababali ushbu hikoyaning so‘nggi bir nechta so‘zini o‘qib bo‘lmaydi. Mazkur litografik asarda Odam alayhissalomdan tashqari Shiys, Idris, Nuh, Hud, Ibrohim, Lut, Ismoil, Is‘hoq, Ya‘qub, Yusuf, Ayyub, Yusha‘, Dovud, Sulaymon, Ilyos, Alyasa‘, Yunus, U‘zayr, Doniyol, Zakariyyo, Yahyo, Iso alayhissolatu vassalomlar haqida qissalar hamda ular bilan yuz bergan ayrim muhim voqealar keltirib o‘tiladi. Qissalarga yaxshilab nazar solinsa, ularda payg‘ambarlar haqida anchayin muhim ma‘lumotlar keltirib o‘tilganligini payqash qiyin emas. Payg‘ambarlar shajarasi xronologik ketma-ketlikda keltirilgan bo‘lib, bir nechta qissalardan so‘ng ana shu qissalar yuzasidan “imtihon” rukni ostida bir nechta savollar berilgan. Maqsad bolalarni berilgan ma‘lumotlar bo‘yicha bilimlarini mustahkamlash bo‘lgan. Chunki bu kitob muqaddimada ta‘kidlanganidek, bolalarga muxtasar islom tarixidan saboq berish maqsadida ta‘lif etilgan. Savollar quyidagi qissalardan so‘ng keltirilgan: Idris, Solih, Is‘hoq, Yusha‘ hamda Iyso alayhissalom. Savollar asosiy matndan ajralib turishi uchun kichikroq shriftda bosilgan. Yana shuni e‘tiborga olish kerakki, har bir qissaning sarlavhasi naqsh bilan ziynatlangan. Qissa nomlari asosiy matndan ajralib turishi uchun kattaroq shriftda, qalinroq qilib bosilgan. Qissaning izohtalab o‘rinlariga sahifaning quyi o‘ng burchagiga snoskalar berib borilgan. Izohtalab o‘rinlarda mumtazam izohlarning berib borilishi bu asarning qissa emas, ilmiy risola ekanligini tasdiqlaydi. Mazkur manbaning ilmiyligini dalillovchi yana bir muhim vosita shuki, asarda ilmiy uslubning barcha tamoyillariga qat‘iy amal qilingan. Uslub qisqa, tushunarli, sodda, noma‘lum jumlar uchramaydi. Asar matnlarida badiiylik mutlaqo yo‘q. Sof ilmiy ruhda bitilgan.

Iso alayhissalom haqidagi matndan so‘ng, ya‘ni payg‘ambarlar haqidagi qissalardan keyin uzviylik asosida (23-betdan) islomning paydo bo‘lishi haqida “Dini islom zuhuri” mavzusi ostida qiymatli fikrlar beriladi. Bu fikrlar arablarning qadimdan yashash o‘rni, ularning kelib chiqishi kabi muhim ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi. Asarni alohida ta‘kidlash kerak bo‘lgan jihatlaridan biri Islom tarixi va Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallam bilan bog‘liq tarixiy voqeliklarni xronologik ketma-ketlik asosida izchillik bilan yoritilganidir. Islomning paydo bo‘lish voqearidan so‘ng, mashhur fil voqeasi, Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning tug‘ilishlari, undan keyingi tog‘lik “Bani sa’d” qabilasidan bo‘lmish Halima ismli ayolga tarbiyat qilmoq uchun berib

yuborilishlari, u zoti sharifga nubuvvat berilishi, Hijrat, Badr g‘azoti, Uhud g‘azoti, Handaq g‘azoti, Hudaybiya sulhi, Haybar fathi, Mutah muhorabasi, Makka fathi, Xozima voqeasi, Hunayn g‘azoti, Hijratning to‘qqizinchi sanasi, Tabuk g‘azoti, Hijratning o‘ninchi sanasi, Hijratning o‘n birinchi sanasi kabi sarlavhalar ostida har bir musulmon kishisi bilishi kerak bo‘lgan muhim voqealar sodda bolalar tushunadigan uslublarda beriladi. An‘anaga muvofiq payg‘ambarlar qissalarida berilgani kabi yuqorida berilgan voqealarning ba‘zilaridan so‘ng ham, o‘rni bilan mavzularni mustahkamlash uchun bir necha savollar keltiriladi. Keltirilgan voqealarda faqatgina asosiy ma‘lumotlar keltirilib, tushunilishi qiyin tushuncha va iboralarning ishlatilishidan qochilgan.

Islom tarixi va Rasululloh haqidagi voqealar bayonidan so‘ng izchillikni saqlagan holatda to‘rt xalifalik (Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali roziyallohu anhumolar) davri, Umaviylar

davri, Abbosiylar davri, Tavoif mulki, Fotimiy davlati¹, Ayyubiy davlati, Saljuqiy davlati, Andalus davlati, Usmoniy davlati kabi bir qator islom davlatlari haqida muxtasar, ammo muhim ma'lumotlar bayon etiladi.

Islomiy davlatlar tarixi keltirilgandan so'ng buyuk "tatar xonlari" sarlavhasi ostida tatarlarning kelib chiqishi (108-bet) ular haqida ayrim ma'lumotlar taqdim etiladi. Ana shu ma'lumotlarga ko'ra mo'g'ullar va tatarlarning nasab-hasabi bir ekanligi aytiladi va quyidgicha ta'riflanadi: "Tatarlarning asli nasablari Yofas bin Nuh alayhissalomning zurriyasindin Alincha xondir. Alincha xonning Tatar va Mo'g'ul ismli ikki o'g'li o'lub mamlakatni ikkisina bo'lub vermish edi". Manbada tatar xonlaridan Botuxon, Berkaxon, Mangu Temurxon, O'zbekxon, Jonibekxon, Xizraxon, O'rusxon, To'xtamishxon, Temurxon, Muhammadxon, Kuchuk Ahmadxon, Shayx Ahmadxon nomlari keltirilib, ularni taxtga kelishlari haqida ma'lumotlar beriladi. Tatar xonlari davlati va undagi hukmdorlar haqidagi ma'lumotlardan keyin bu davlatning barbot bo'lish sababini "mulo-haza" qismida bayon qilinadi (118-bet). Toshbosmaning so'nggi sahifalarida "Hulakuv ila o'g'li Abqoxon", "Oqsoq Temur" haqidagi ma'lumotlar beriladi va "Intiho" jumlasini bilan asar yakunlangan.

Mazkur litografik manba bilan tanishish jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, asar Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan va xalq qissasi sifatida muzey katalogiga kiritilgan² ushbu toshbosma manba aslida islom tarixidan dastlabki ta'lim beruvchi darslik ekanligi ma'lum bo'ldi.

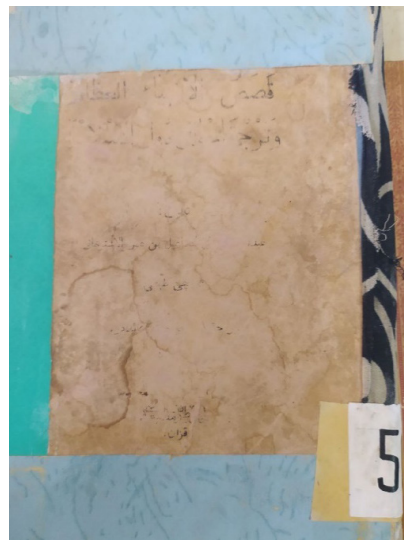
Asarni shartli ravishda 4 qismga bo'lish mumkin:

1. Payg'ambarlar haqidagi qism – unda so'nggi nabiy Rasulimiz Muhammad mustafo sollallohu alayhi vasallamgacha bo'lgan nabiy va rasullar hamda ular bilan bog'liq ayrim voqealar to'g'risida bayon qilinadi.

2. Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam hamda Islom tarixida ro'y bergan muhim hodisotlar haqida so'z yuritiladi.

3. Xalifalik davri va undan keyingi islomiy davlatlar to'g'risida so'z yuritiladi.

4. Tatar xonlarining mashhurlari nomma-nom sanab ular haqida ma'lumotlar beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланаётган тошбосма асарлар каталоги. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "ФАН" нашриёти. – Тошкент. 2020.

2. "Qisas ul-anbiyo ul-azim" toshbosmasi. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozmalar fondi, №516.

¹ Fotimiylar xalifaligi – Shimoliy Afrikadagi harbiy teokratik davlat (909-1171)

² Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgantoshbosma asarlar k a t a l o g i. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "FAN" nashriyoti. – T. 2020

ABDULLA ULUG'OV,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari nomzodi, professor.*

HASSOS SHOIR

Rauf Parfining she'rlari kishini mahzun, o'ychan qilib qo'yadi. Bu shoirning she'rlari boshqalarnikiga unchalik o'xshamaydi. Uning she'rlari Abdulla Oripov she'rlari singari jarangdor yoki Erkin Vohidov she'rlari kabi mayin, muloyim hazillarga yo'g'rilgan emas. Shunday bo'lsa-da, Rauf Parfi she'rlaridan daf'atan ko'ngilning tub-tubiga yetib boradigan allaqanday sirli ohang eshitiladi. Bu g'aroyib ohang ko'ngilda harakatsizlikdan to'ng'ib yotgan tuyg'ularni titratib yuboradi va ayni holat kishiga xush yoqadi. O'sha paytda odam o'ziga boshqa barcha narsalardan ko'ra so'zlar ko'proq ta'sir ko'rsatishini his qiladi. Rauf Parfi she'rlarini o'qiganda, tinglaganda odamzod so'z ohangidan, uning ma'no olamidani bahra olib, hayot kechirishi oydinlashadi.

Rauf Parfi she'rlarining aksariyat shoirlar she'rlaridan alohida farqli jihati shundaki, ularni oddiygina qilib izohlab, tushuntirib bo'lmaydi. Agar shu ishga kimdir jazm etsa, u har qanday zukko shorih – sharhlovchi bo'lmasin, uning eng teran fikrlari, eng sara so'zlari ham Rauf Parfi she'rlarini, rosti, bo'g'ib qo'yadi. Har qanday adabiyotshunos, munaqqidning bu shoir she'rlari to'g'risidagi mulohazalari ularni asl jozibasidan mahrum etib, jo'nlashtirib xiralashtiradi. Odamda shunday hollar borki, ularning nima, qanday hodisa ekanligini anglashga aql ojizlik qiladi. Chunki ayni hollar mantiq qoliplariga sig'maydi. Bu hollar qalb bilan his etiladi. Har qancha urinib, tishiganda ham ularni sharhlab, izohlab, boshqalarga tushuntirib bo'lmaydi. Rauf Parfi she'rlarida har bir odamda kechadigan ana shu sirli kayfiyat, holat qalamga olinadi. Ana shu jumboq bois bu shoirning she'rlari kishini mahzun va o'ychan qilib qo'yadi. Chunki o'quvchi, tinglovchi Rauf Parfi she'rlari ta'siriga tushganida, albatta, kayfiyatida allaqanday o'zgarish sezadi va ruhiyatidagi bu kutilmagan holat sababini anglashga urinadi. Shunda uning yuz-ko'zida bezovtalanish, norozilik emas, balki mayin tabassum paydo bo'ladi. Bunday tabassum esa odam o'zidagi shu paytgacha sezmagan yangi jihat, avval payqamagan yangi xususiyatni daf'atan bilib qolganida paydo bo'ladi. Chunki ayni ko'rinishdagi shirin tabassum qalbning tub-tubidan qalqib chiqadi. Kutilmaganda, dabdurustdan o'zini namoyon qiladigan bu tanqis tabassum kishining o'ziga ham, boshqalarga ham xush yoqadi. Bu g'aroyib holat ko'pincha san'at asarlarida insonning muayyan paytdagi ruhiy holati shoirona tasvirlanganidan ta'sirlanish tufayli tug'iladi.

Rauf Parfi o'z she'rlarida ruhiy holatni aniq va ta'sirchan ifodalaydigan eng munosib so'zlarni qo'llaydi. U shoir sifatidagi ana shu xususiyat bilan boshqa qalamkashlardan alohida ajralib tura-di. Rauf Parfi boshqalarga o'z ta'sirini o'tkazadigan she'rlari xususida, jumladan, "Yoshlik zangori fasl..." to'g'risida fikr bildirib: "Bilasizmi, hech bir shoir butun boshli she'rni to'satdan topolmaydi. Qandaydir bir go'zal satr keladi avval. Sehrli satr. Qolgan gaplar shu sehr atrofiga jamlanib, she'r to'qiladi. Men, masalan, shunaqa o'ylayman. Ushbu she'rimda ham dastavval "Suvga cho'kib ketgan bolam, yoshligim..." misrasi miyamga kelgan. "Juda qo'rqib ketganman", – deydi Rauf Parfi.

Rauf Parfining she'r to'g'risidagi bu kabi mulohazalaridan, "Tarjimai holim"dagi o'z ijodi haqidagi fikrlaridan she'r shoirning ruhiy olami, uning ma'lum paytdagi kayfiyati muhsuli ekanli-gi anglashiladi. U bu to'g'risida: "She'r yozish – shaxsiy ish. Va, shuningdek, ba'zan uning yozi-

lish sababini, xususan, kimga bag‘ishlanganini sir tutishga to‘g‘ri keladi” deydi (O‘sha manba. – 7-bet). Shoirning qayd qilishicha: “she‘r nima uchun yozilganini ichidagi detallardan bilib olishingiz mumkin” (O‘sha manba. 9-bet). Demak, she‘rdagi detallar uning “tarjimai holi”ni ochiqleydi. She‘rning mazmun-mohiyatini bilish uchun birinchi navbatda, undagi eng muhim nuqtalar – detallarga e‘tibor qaratish kerak. Detaillar shoirning maqsadini idrok qilish, she‘rning g‘oyasini anglash uchun kalit vazifasini bajaradi. Chin she‘r esa doim qulflog‘lik turadigan va hech qachon tugab bitmaydigan ma‘nolar xazinasini, deb ta‘riflanadi.

Rauf Parfi she‘rlarining lirik qahramoni hech qachon g‘azablanmaydigan, hech kimdan arazlamaydigan, hech bir insonni ranjitmaydigan odamlarning mujassam timsoliga o‘xshaydi. Bunday odamlar esa, barcha yaxshi biladiki, hayotdagi har bir hodisani Alloh irodasi natijasi, Uning amri tufayli deb biladi. Ayni toifadagi kishilar hayotda hamisha kam bo‘lsa-da, hamma zamonda topiladi. Ular nimadandir diqqati oshib, yuragi siqilganida ham boshqalar singari isyon qilmaydi, kimlarnidir ayblab, arz-dod etmaydi, qahrini, g‘azabini jilovlab, ichidagi isyonni yashirish uchun o‘zida kuch topa oladi. Ko‘p shoirlarning she‘rlarida lirik qahramon otashin, kurashchan odamlar obrazi ekanligi aniq bilinib turadi. Masalan, G‘afur G‘ulomning “Sen yetim emassan”, Hamid Olimjonning “Qo‘lingga qurol ol!” she‘rlari bunga yorqin misol bo‘la oladi. Zamonaviy she‘riyat vakillaridan Shavkat Rahmon, Usmon Azim she‘rlarida ham bu holat yaqqol kuzatiladi. Bu shoirlarning lirik qahramoni o‘zidagi norozilik, g‘alayonni jo‘shib, hayqirib aytadi va bundan zaavqlanadi. Rauf Parfi lirik qahramonida esa aksincha holat kuzatiladi. U o‘zga garchi aybdor bo‘lsa-da, ayblashni, malomat etib, unga ta‘na toshi otishni o‘ziga munosib ko‘rmaydi. Bu shoirning lirik qahramoni boshqalarning holi, ahvolini anglamaslik johillikdir, deb biladi. O‘zgalarga, ayniqsa, raqib, dushmanga bunday munosabat esa teran fikrlashdan, dunyoqarashning kengligidan, hayotdagi har bir hodisa Alloh izn-u irodasi tufayli ro‘y berishiga chin dildan ishonishdan, qalbda insonga muhabbat va ishonch hissi barq urib turishidan kelib chiqadi. Berahm odamlar, o‘z-o‘zidan ayon, raqib-u dushmanlariga shafqat ko‘rsatmagani kabi o‘z yaqinlarini ham aslo ayamaydi. Ular o‘zlarining xato, kamchilik, nuqson, gunoh va jinoyatlarini boshqalar boshiga ag‘darishdan andisha qilishmaydi. Bu toifadagi kimsalar garchi sezdirmaslikka urinsa-da, ich-ichidan “changalzor qonuni”ni ma‘qullab, unga amal qilib yashashadi. Bunday aqidaga ko‘ra – kim kuchli bo‘lsa, o‘sha haqli. Tabiati, fe‘l-atvorida ayni xildagi ishonch hissi ustuvor kishilarda andisha, hayo hissi zaif bo‘ladi. Shu bois ular: “Bu ishim to‘g‘risida odamlar nima der ekan?” deb o‘ylamaydi, hech qachon o‘ziga o‘zi bunday savolni bermaydi. Faoliyatini shu tarzda taftish qilmagani uchun shaxsiy manfaati yo‘lida har qanday pastkashlikdan tap tortmaydi, o‘zining huzur-halovati uchun har qanday tubanlikka qo‘l urishdan qaytmaydi.

Rauf Parfi lirik qahramoni borliqqa hayratlanib qaraydi. Unga butun borliq, undagi narsa-hodisalarning har bir ko‘rinishi, eng kichik hujayrasi go‘zallik manbai bo‘lib tuyuladi. Shoirning quyidagi she‘ri uning qalbidagi cheksiz hayratdan va hayotga adoqsiz muhabbatdan darak beradi:

*“Yaproqlarda shamol o‘ynar,
Suv mavjida o‘ynar shamol.
Sarin shamol nima so‘ylar,
Yuragida qanday xayol?
Derazamni chertadi u,
Tiqlirlatar eshigimni.
Orom bilmas, bilmas uyqu.
Uyg‘otadi kelib meni.
Sochlarimga qo‘nar shamol,*

*Shamol qo'nar ko'zlarimga.
Qo'shiq, ertak aytib xushhol,
So'ngra qaytar izlariga.
Xayr, shamol, xayr, shamol,
O'ynab-o'ynab kelgin yana.
Menga atab bir qo'shiq ol,
Ola kelgin bir afsona".*

Rauf Parfining shamolga bu qadar hayratlanib qarashi, unga bu darajada o'ylanib boqishi bosh-qalarni ham shamol to'g'risida mulohaza yuritishga undaydi. "Yaproqlarda shamol o'ynar..."ni o'qigan, tinglagan kishi daf'atan o'zi shu paytgacha shamol nima ekanligi to'g'risida o'ylab ko'rmagani, uni kuzatmagani xususida fikr yuritib, o'zining holidan ajablanib qoladi. Rauf Parfi she'rlari tuyg'ularga shu tarzda ta'sirini o'tkazib, kishining fikrlashini faollashtiradi.

"Sabr daraxti" muallifi tabiatga insonni nafaqat oziqlantiradigan, boqadigan, balki uni zavqlantiradigan, hayratlantiradigan muhim manba, deb qaraydi. U tabiat odamlarning tuyg'ularini tiniqlashtiradigan, hislarini quvvatlantiradigan birdan-bir asos, bebaho tayanch, deb ta'kidlaydi. Rauf Parfi o'zining ushbu ishonchini "Shoir" she'rida shunday izhor qiladi:

*"O, ona tabiat, ma'yus onajon,
Sirli bu zavq aro sirqiraydir tan,
Oxiri o'ldirar meni hayajon,
Boisi ne, aytolmasman daf'atan.
O, ona tabiat o'ylayman seni,
Tinglayman, olamning shivirin takror.
Bandi maskaniga chorlaydi meni,
Kibor cho'qqilarda muzlagan bahor.
Mungli tovushiga osurman quloq,
Dovdir majnunona xayolga asir..."*

Tuyg'ularga ta'sirini o'tkazib, o'ylashga undash, hayot hodisalari haqida mushohada qilishga rag'batlantirish she'r misralaridagi so'zlarda sehlash kuchi, ularda o'z aurasiga tortish quvvati mavjudligidan dalolat beradi. Odam esa fikr yurita boshlaganida xayolan qandaydir ishni qilishga kirishadi. Insondagi bunyodkorlik ham, vayronkorlik hissi ham uning ongida tug'ilgan fikrdan o'sib chiqadi. Borliqqa beparvo qarash, tabiatga loqayd, hissiz boqish, undagi go'zallik jozibasini anglamaslik esa johillikning keng tarqalgan bir ko'rinishidir. Rauf Parfi "Shabnam" she'rida odamlarni ana shu "kasallik"dan saqlanishga, u bilan og'rib qolmaslikka da'vat etadi. Undan joy olgan quyidagi to'rt misradan shunday ma'no anglashiladi:

*"Umring juda qisqa bo'lsa ham,
Dunyoga shaffoflik bilan to'lasan.
Sen jamiki ko'zlarga malham,
Iliq tabassuming bilan o'lasan".*

"Shabnam" singari she'rlar G'afur G'ulom, Hamid Olimjon she'rlaridan farqli holda, kishining ong ostiga ta'sir o'tkazadi. Ya'ni ularda odamlarni hodisalarni kuzatish va ular to'g'risida fikr yuritishga undash asosiy maqsad qilib qo'yiladi. "Sen yetim emassan", "Qo'lingga qurol ol!"ga

o'xshagan she'rlarda esa o'ylash, mulohaza qilishga emas, kurashish, yengish, zafar quchib, g'olib bo'lishga da'vat etiladi. Bunday she'rlar ehtirolarni qo'zg'ash, kimlarningdir atrofiga jamlanib, ularga ergashishni tashkil etish maqsadida bitiladi. Ijtimoiy zarurat taqozosi bilan maydonga keladigan ayni xildagi she'rlar, qo'shiqlar, plakatlar, filmlar ham hayotda muhim ahamiyat kasb etib, o'z "vazifa" sini bajaradi.

Shoirning yuqorida e'tibor qaratilgan she'rlari "Sen yetim emassan", "Qo'lingga qurol ol!"dan tamoman farq qilishini har qanday kishi darhol payqaydi. G'afur G'ulom, Hamid Olimjonning ushbu she'rlari urush davri voqeligini anglatishga qaratilgan. Buni bilish uchun adabiyot olamidani xabardor bo'lish, so'z san'ati muhibi sifatida hayot kechirish shart emas. Chunki "Sen yetim emassan", "Qo'lingga qurol ol!"da muayyan fikr ta'sirchan tarzda shoirona ifodalanadi. Rauf Parfi she'rlarida esa aniq bir fikr ochiq aytilmaydi. Ya'ni ularda qandaydir ishni ado etishga chaqirilmaydi, nimanidir bajarishga da'vat etilmaydi. "Yaproqlarda shamol o'ynar...", "Shabnam"da G'afur G'ulom, Hamid Olimjon she'rlaridan farqli holda, o'quvchiga shoir o'z tuyg'usini taqdim qiladi. Ammo bunday tuyg'u, bu holat aynan shoirning o'ziga tegishli emas. Ular boshqa kishilarning hayotida ham ko'p kuzatiladi. Lekin hamma ham o'zidagi ana shu tuyg'u, holat, kechinma, kayfiyatni xuddi "Shabnam", "Yaproqlarda shamol o'ynar..."dagidek bayon etib berolmaydi. Rauf Parfi tuyg'ular suratini chizib, kechinmalar manzarasini aks ettiradi. Bunday noyob iqtidor sohiblari "hassos ijodkor" deb ta'riflanadi. Ayni xildagi ijodkorlar nafaqat shoirlar, adiblar orasida, balki musavvirlar, xonanda, hofizlar orasida ham juda kam uchraydi.

She'r, doston bitadigan, hikoya, qissa, roman, drama yozadigan, kuy bastalaydigan, qo'shiq kuylaydiganlar barcha zamonda ko'p bo'ladi. Ammo o'z sohasida hammadan alohida ajralib turadigan, ustunligi yaqqol bilinadigan ijodkorlar barcha davrda ham ko'rinavermaydi. "Sabr daraxti" to'plami Rauf Parfida xuddi Abdulla Oripovniki singari favqulodda shoirlik iste'dodi mujassamligini namoyon etadi. Lekin uning she'rlari O'zbekiston Respublikasi davlat madhiyasi muallifi yozganlaridan farqlanib turadi. "Shabnam", "Yaproqlarda shamol o'ynar..." Erkin Vohidovning she'r, qasida, dostonlariga mutlaqo o'xshamasligini ham she'riyat ixlosmandlari yaxshi bilishadi.

Zamonaviy o'zbek adabiyoti namoyandalaridan bir Asqad Muxtor "Shabnam", "Yaproqlarda shamol o'ynar..." muallifi ijodiga xos ana shu jihatga birinchilardan bo'lib e'tibor qaratib: "Shu she'rlarni o'qib, o'zingizga savol bering: o'zbek shoirlaridan kimning she'rlarini eslatadi? Hamid Olimjonni? Balki Usmon Nosirni? Amin Umariy-chi? Yaqin emasmi? Yo'q, men bu savolga aniq javob berolmayman. Rauf Parfi, menimcha, hech kimnikiga o'xshamagan ovoz bilan kuylay boshladi. Bunday hodisa she'riyat uchun juda qimmat. Bunday shoir ijodining boshidanoq she'riyatga yangi bir rang, sarin bir nafas qo'sha boshlaydi. Ma'lumki, har bir milliy she'riyat rang-barang, o'ziga xos talantlarga qancha boy bo'lsa, u shu qadar katta emosional kuchga ega bo'ladi" deb ta'kidlagan edi.

Aksariyat shoirlarning maqsadi har bir she'rida aniq bilinib turadi. Bunday she'rlarni bir marta o'qiganda, bir marta eshitganda muallif nima demoqchi ekanligini anglab olsa bo'ladi. Rauf Parfi she'rlari esa ulardan keskin farq qiladi. Ayonki, hamma odam ham ko'rgan-kechirgan, his qilganlarining barchasini boshqalarga aniq-tiniq yetkazib, aytib berolmaydi. Masalan, qishda yoqqan qorni hamma ham ko'rib kuzatadi va o'sha paytda allaqanday mahzun bo'lib qoladi. Yoki bahor chog'ida bog'larda daraxtlar chappar urib gullagani, qir-adirlar yashillikka burkanib, qip-qizil lolalar bilan yal-yal yonganini ko'rganida har qanday kishining qalbi quvonch hissiga to'ladi. Lekin qor yog'ayotganini kuzatganida xayoliga nima uchun xotiralar bostirib kelishi, negadir kimnidir sog'inib eslashi yoki bahorning maftunkor manzarasi kishi qalbiga surur olib kirishini o'zgalarga osongina ma'lum etib bo'lmaydi. Rauf Parfi o'z she'rlarida inson ichki olamidagi ana shu sirli holatni quyidagi tarzda qalamga oladi:

*“Derazamga uriladi qor,
Jaranglaydi jarangsiz kumush.
Derazamga uriladi qor,
Qor singari oppoq bo‘ldi tush.
Bir ajoyib qor yog‘ar bu kech,
Uchib tushar mening yonimga.
Men-ku seni o‘ylamasman hech,
Sen tushasan ammo yodimga...”*

Ushbu she‘rda lirik qahramon o‘zining qor yog‘ayotgan paytdagi holati, kechinmasini bayon qiladi. She‘r bag‘ridagi ikki misra – “jaranglaydi jarangsiz kumush” hamda “qor singari oppoq bo‘ldi tush” alohida bo‘rtib, unga bezak bo‘lib turadi. His qilgan kishiga bu she‘rdan yog‘ayotgan qor zarralarining derazaga chitir-chitir urilishi eshtiladi. She‘r matnida qor kechqurun yog‘ayotgani, shoir tabiatning bu ajib hodisasini ko‘rib kuzatayotgani va shunda daf‘atan kimnidir eslab ketgani hamda o‘zining ushbu holidan ajablangani anglashiladi.

Mazkur she‘rni har kim o‘zining saviyasi darajasi, kayfiyati holatiga ko‘ra har xil tushunib, turlicha talqin qiladi. Eng muhimi, bu she‘r ham shoirning boshqa she‘rlari kabi so‘z san‘ati muhibining o‘z botiniga qarashiga turtki beradi. Insonning o‘z ichki olamiga safar qilishi uchun bu shoirning she‘rlari vositaga aylanadi. Albatta, Rauf Parfining yozganlari Abdulla Oripov, Erkin Vohidov yoki Muhammad Yusuf bitiklari singari barcha bir o‘qishdayoq, bir bor eshitgandayoq tushunadigan she‘r emas. Shuning barobarida ular juda murakkab boshqotirma ham emas. Rauf Parfi she‘rlari harakatsizlikdan to‘ng‘ib, karaxt bo‘lib yotgan tuyg‘ularga dabdurustdan o‘z ta‘sirini o‘tkazadigan salmoqqa ega. Shu bois ular hech kimni – she‘r muhibini ham, adabiyot olamidan uzoq kishilarni ham hech qachon befarq qoldirmaydi.

Ilohiy kitoblarda ham, donishmandlardan meros bo‘lib qolgan manbalarda ham hayotda ro‘y beradigan barcha hodisalar Allohning irodasi tufayli sodir bo‘lishi aytiladi. Ya‘ni, hamma narsa Allohning amri bilan keladi va unga qaytadi, deyiladi. Rauf Parfining tuyg‘u, holat, kayfiyat manzarasi chizilgan she‘rlari ham bu haqiqatni tasdiqlaydi. Shoirning biz e‘tibor qaratgan “Shabnam”, “Yaproqlar shamol o‘ynar...”, “Derazamga uriladi qor...” va boshqa ko‘pgina she‘rlari har gal o‘qiganida kishiga ajib tuyg‘u taqdim etadi. She‘rdagi so‘zlar bag‘riga joylangan bu tuyg‘u oradan qancha yillar o‘tsa-da, eskirmaydi, tugab bitmaydi. Aksincha kuch olib, quvvati ortib boradi. O‘quvchi shoirning ayni she‘rlarini ancha “katta tanaffus”dan so‘ng o‘qiganida bu o‘zgarishni, albatta, payqaydi. Ya‘ni avval o‘qigan she‘rlari endi unga yanada kuchliroq ta‘sir o‘tkazib, tuyg‘ularini tiniqlashtirayotgani, ko‘ngli sarhadlarini kengaytirib, fikri, qarashlarini teranlashtirayotganini beixtiyor sezadi va o‘zidagi bu holat unga juda xush yoqadi. Odam qo‘shiq, kuy, she‘rdan ta‘sir lanib, undan tuyg‘u olganida uning vujudi, ruhiyatida shunday o‘zgarish sodir bo‘ladi.

Havo, suv, oziq-ovqat kishilarning moddiy, san‘at asarlari, jumladan, she‘r esa ularning ma‘naviy ehtiyojini qondiradi. Har bir kishi, qaysi zamonda, qanday makonda yashashidan qat‘i nazar, o‘zining ana shu ikki ehtiyojini qondirib, hayot kechiradi. Shu bois kuy, qo‘shiq, she‘r – san‘atning barcha turi odamlar e‘tiborini o‘ziga tortadi. Chunki ular hayot hodisalari haqida ham, ijodkorning azob-uqubatlari bilan to‘la murakkab shaxsiyati xususida ham, har bir kishining o‘zi to‘g‘risida ham uncha-muncha narsa aytadi va o‘ylatib qo‘yadi. Xususan, Rauf Parfi she‘rlari odamni o‘tmish voqeligi, zamona o‘zgarishlari va o‘zining shaxsiy turmushi, fe‘l-atvoridagi o‘ziga xos jihatlarga nisbatan qiziqish hissini uyg‘otadi. Ana shu qiziqish odamni lanjlik “kasal” ligi bilan og‘rishdan saqlab turadi. Bu kasallikka chalinganlar hayotdagi hamma narsaga loqayd, befarq qaraydi. Boqimandalik kayfiyati ana shu loqaydlik, befarqlikdan kelib chiqadi. Kishilarning faol

turmush tarzi esa jamiyat taraqqiyoti uchun muhim asosdir. Har bir odamning shaxsiyati ravnaqi uchun ham, mamlakat har jihatdan yuksalishi uchun ham mustahkam poydevor sanaladigan faol turmush tarzi tiniq tuyg'ulardan oziqlanadi. Teran o'y-fikrlar tiniq tuyg'ular zaminida yuzaga keladi. Rauf Parfi she'rlari qalbdagi turli tuyg'ular hosil qilib, kishida bir-biri bilan zanjir xalqalari kabi tutashib ketadigan o'y-mushohadalar uyg'otadi. Ularni o'qiyotganida va undan keyin o'quvchi o'ziga o'zi savol berishga kirishadi. Kutilmaganda boshlangan ushbu ichki muloqot bir-biriga zid fikrlar, keskin e'tirozlar bilan kechadi va odam daf'atan o'zidan qanoatlanish-qanoatlanmasligini bilmasdan qoladi. "Shafaq", "Derazamga uriladi qor...", "Yaproqlarda o'ynar shamol..." singari she'rlarning ahamiyati ular kishilarda ana shunday istak hosil qilishi hamda faol fikr uyg'otishi bilan belgilanadi. San'at asarlari odamlarning his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatgani va ularni hayot hodisalari haqida, o'z shaxsi, shu paytgacha qilgan ishlari, endi nima qilishi kerakligi to'g'risida xayol surishga, mulohaza yuritishga rag'batlantirgani tufayli qadrlanadi. San'at asarlari qalbga ta'sir o'tkazib, fikrlashga, mushohada yuritishga undash orqali tuyg'u va fikr bir-biri uchun butkul begona, yot narsa emasligi, ular danak ichidagi yalakat mag'iz singari yaxlit bir narsa ekanligi, shu bois bir-biriga vobasta fikr va tuyg'uni o'zaro qarama-qarshi qo'ymaslik zarurligidan ogohlantiradi. Chunki har bir o'quvchi "Yaproqlarda o'ynar shamol...", "Derazamga uriladi qor...", "Shabnam" muayyan paytda kechgan tuyg'ular ifodasi ekanini darhol sezadi va unga lirik qahramonning kayfiyati, holatidan, ozdir-ko'pdir, nimadir, albatta, "yuqadi".

"Derazamga uriladi qor...", "Yaproqlarda o'ynar shamol" ham, shoirning boshqa she'rlari ham insonning g'aroyib tabiati, har bir kishining o'zida mavjud sezilmas jumboqlardan so'zlaydi. Masalan, biz e'tibor qaratgan she'rlar ("Shabnam", "Yaproqlarda o'ynar shamol...", "Derazamga uriladi qor...") hamma ko'p bor ko'rib kuzatgan, lekin shu paytgacha ko'rgan ana shu hodisalar: shamol esgan chog'da yaproqlarning tebranib o'ynashi, yog'ayotgan qorning derazaga chitir-chitir etib urilishi, shabnam yaproqlarda turgan shunchaki bir suv tomchisi emas, balki ko'zlarga malham ekanligini anglamaganidan hayratga tushadi. Ana shu hayrat hissi qalbga ajib zavq berish barobarida, ong ostiga borliqning har bir hodisasi bag'riga cheksiz sir-sinoat, jumboq joylangani to'g'risidagi ma'lumot yetkazadi. Ong ostida zarra-zarra yig'iladigan bu tuganmas xazina odamlarning shaxsiy-intim hayoti, ijtimoiy faoliyatiga ta'sir o'tkazib, ularning borliqqa munosabati, boshqa kishilar bilan muomala-alohasiga alohida mazmun beradi.

Rauf Parfi she'rlari har bir odam uchun asosiy jumboq uning o'zi ekanidan, insonning o'zi to'g'risida bilganlaridan ko'ra bilmaganlari ming chandon ko'pligidan xabardor qiladi. Masalan, o'quvchi "Shabnam"dan shoir e'tibor qaratgan tabiat hodisasi shunchaki yaltiragan suv tomchisi emas, balki ko'zlarga quvonch hissini hadya qiladigan shaffoflik ekanini bilib oladi. Odam esa tevarak-atrofidagi, borliqdagi hodisalar to'g'risidagi bilimni muttasil boyitib borish orqali o'zini anglay boshlaydi. O'zini bilish, o'zini idrok etish behad og'ir, g'oyat mashaqqatli jarayon bo'lib, unga dabdurustdan erishib bo'lmaydi. Har bir kishi umr bo'yi shu yo'lda yurib, o'ziga ato qilingan hayot manzilini yashab o'tadi. O'zini anglash odamdan juda ko'p narsalarni bilishni talab qiladi.

"Shabnam"da ham, "Yaproqlarda o'ynar shamol..."da ham lirik qahramon qalbida jo'sh urgan zavq hissi ifodalanadi. Shoirning boshqa she'rlarida ham ayni his barq uradi. Rauf Parfining ak-sariyat qalamkashlardan shaxs sifatidagi ustunligi, uning shoir sifatidagi ijodining afzalligi shundaki, u hayot hodisalariga zavqlanib qaraydi. Uning ijtimoiy-siyosiy mavzudagi, mamlakat mustaqilligi, Vatan ozodligi, millat hurligi, inson qadri yoki muhabbat iztiroblari to'g'risidagi she'rlari ham lirik qahramon qalbidagi kuchli ehtiros, jo'shqin zavq hissiga asoslanadi. Shoirning she'rlari kuchli ehtiros, jo'shqin zavq hissi ifodasi bo'lgani uchun ham hech kimni befarq qoldirmaydi. "Sabr daraxti"dagi she'rlar barcha estetik didi, ma'naviy saviyasi, dunyoqarashi darajasiga muvofiq tuyg'u, his-hayajon hissi taqdim qiladi.

“Sabr daraxti” to‘plamidagi she’rlar Rauf Parfi lirik qahramoni o‘zini o‘zi maqtashdan hayo qilishi, boshqalar ham uni madh etishini hech istamasligi, g‘iybat, malomatni xush ko‘rmasligi, yolg‘on gapirish, aldashdan uyalishini ayon etadi. Bunga “Baxt va tashvish”, “Shoir” va boshqa she’rlar yorqin misol bo‘la oladi. Har bir kishi ayni haqiqatga aniq ishonch hosil qilish uchun ushbu she’rlarni o‘zi o‘qib ko‘rsa, albatta, shunday xulosa chiqaradi.

Rauf Parfi “Shabnam”da ham, tabiat mavzusidagi boshqa she’rlarida ham manzara ustasi – go‘zallik musavviri bo‘lib ko‘rinadi. “Sabr daraxti” to‘plamidagi:

*“Shovullaydi shamol, uvlaydi,
Na tinim bor; na uyqu unda.
Alamini yoza bilmaydi,
Shodligini etolmas udda.
Nima qilib qo‘yding, quyosh,
Nima qilib qo‘yding?
Eritib yubording-ku suv qilib, qurmag‘ur;
Takrorlanmas mo‘jizani darchamda.
Shivirlaydi oyog‘imda yashab o‘tgan xazonlar,
Ko‘zlarimga igna yanglig‘ sanchilmoqda mezonlar.
Huvillagan qishloq uzra quyuq tuman cho‘kmoqda,
Yiroqlarda nay ko‘nglini so‘nggi bora to‘kmoqda.
Dala bo‘m-bo‘sh, ko‘milgan unga savollar,
Faqatgina kezib yurar, izg‘ib yurar shamollar.
Faqatgina ko‘rinadir kuygan daraxt mung‘ayib,
Qayda qoldi mangu bahor, qayga bo‘lding sen g‘oyib?”*

kabi misralar Rauf Parfi ana shunday hassos shoir ekanligini tasdiqlaydi.

“Sabr daraxti” to‘plamidagi she’rlar ma’nodorligi bilangina emas, jarangdorligi bilan ham kishini maftun qiladi. Ulardagi biri biridan ohangdor misralar ko‘ngilga ajib tuyg‘ular olib kiradi. Masalan: “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”ni o‘qiyotgan o‘quvchi inson tabiatdagi ritmli tovushlardan beixtiyor ta’sirlanishi va bunda g‘aroyib sir-jumboq borligi to‘g‘risida o‘ylay boshlaydi. Chunki ritmli tovushlar beshikda yotgan go‘dakka ham, o‘n sakkiz yoshga to‘lib, vujudi yongan yigit-qizga ham, umri shomi yaqinlashgan chol-kampirga ham turli darajada bo‘lsa-da, albatta, o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Ona aytgan alladagi go‘zal tovush chaqaloqqa xush yoqadi. Go‘dak shuning ta’sirida uxlab qoladi. Vaholanki, chaqaloq alla matnidagi so‘zlarning ma’no-mazmunini mutlaqo tushunmaydi. U onasining qalbi tubidan chiqarib aytgan istak, tilaklarni zarracha idrok etmaydi. “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...” teran ma’nosiga ko‘ra emas, avvalo so‘zlaridagi nafis tovushlar bois o‘ziga mahliyo qiladi. She’r bag‘ridan taraladigan mayin, muloyim ohangdor tovushlar qalbdagi g‘aroyib, shirin hissiyotlarni harakatga keltiradi. Hislari so‘nib bitgan, tuyg‘ulari quruqshab tugagan kishilargina “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”dan ta’sirlanmasdan “Xo‘sh, yomg‘ir yog‘sa, nima bo‘libdi?” deb aytadi. Har bir odam o‘zining tuyg‘ulari holatini bilmoqchi bo‘lsa, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”ga o‘xshagan san’at namunalariga munosabati to‘g‘risida o‘ylab ko‘rsa, o‘zi xususidagi ko‘p haqiqatlarni oydinlashtirib oladi. Ushbu she’r Alloh taolo odamlarning, nabotot va hayvonot olamining, tog‘- Tosh, tuproq, suv va havoning tovushlarga munosabati qatrlariga g‘aroyib sir-jumboqni yashirib qo‘yganidan xabardor qiladi. Ayni she’rning matni quyidagicha:

*“Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Tomchilar tomchilar sochimga,
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Ham qayg‘umga, ham quvonchimga.
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Men unga ochaman bag‘rimni,
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Oxir meni asir etar ul.
Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar,
Yog‘a boshlar qog‘ozga ko‘ngil”.
“Derazamga uriladi qor,
Jaranglaydi jarangsiz kumush.
Derazamga uriladi qor,
Qor singari oppoq bo‘ldi tush...”*

satrlari ham Rauf Parfi she‘rlari avvalo musiqiy ohangdorligi bois diqqatni jalb etishi va kishida ajib ajib tuyg‘ular uyg‘otishini tasdiqlaydi. She‘rning dastlabki bandida “Derazamga uriladi qor” misrasi bir emas, ikki bor qo‘llanadi. Lekin u odatdagi takrorga o‘xshamaydi. Birinchi misra uchinchi misrada so‘zma-so‘z qaytarilib, she‘rning mantiqiy davomi sifatida jaranglaydi. U birinchi va ikkinchi misra mazmunini kuchaytirib, she‘rning avj pardasi bo‘lib ko‘rinadi. “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”da ham shu holat kuzatiladi. Har biri to‘rt misrali uch banddan iborat ushbu she‘rda “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar” misrasi olti marta qaytariladi. She‘r jami o‘n ikki misra ekanligi hisobga olinsa, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...” matnning teng yarmini tashkil etishi hamda bu takror o‘quvchi ko‘ngliga juda xush yoqib, uni benihoya mamnun qilishi Rauf Parfi chinakam so‘z san‘atkori – hassos shoir ekanini isbotlaydi. Ushbu she‘rlardagi har bir misra, xususan, “Tomchilar tomchilar sochimga”, “Jaranglaydi jarangsiz kumush”dagi so‘zlar ohangdorligi “Sabr daraxti” to‘plami muallifi so‘zlarning ma‘no jilolarini, ulardagi tovushlar jarangini juda teran his qilishi va qalbidagi ana shu nafosatga oshuftalik hissini boshqalarga yuqtirish uchun she‘r bitishini ayon etadi. Shoirning “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Derazamga uriladi qor...”i ham, boshqa she‘rlari ham so‘zlardagi tovushlarda rang, tus, ta‘m mavjudligi va odamlar ulardan oziqlangani bois ta‘sirlanishini eslatib qo‘yadi. Bu shoirona saboq esa kishilarning majolsizlanib so‘ngan, quvvatsizlikdan karaxt bo‘lib qolgan tuyg‘ularini tiriltirib, ularni jo‘shqin hayot bag‘riga qaytaradi. Hassos shoirlar so‘zlar tarkibidagi tovushlar qa‘ridagi ma‘no tovlanishlarini ham taqdim qiladi. Ular mana shu jihatiga ko‘ra ham boshqa qalamkashlar asarlaridan alohida ajralib turadi. Rauf Parfi she‘rlari o‘zining ma‘no-mazmuni jihatida bilan emas, so‘zlaridagi tovushlar ohangi bilan ham mahzun va o‘ychan qilib qo‘yadi. Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulomning she‘rlari esa ma‘no-mundariyasi bilan ham, so‘zlarining tovushlariga ko‘ra ham haqiqat va adolat tantanasi uchun kurashishga, buning uchun qon to‘kishga chaqiradi.

“Sabr daraxti” to‘plami muallifining bitganlari avvalgi davr she‘riyatidan o‘zining insonparvarlik hissining teranligi bilan farq qiladi. Rauf Parfi, ustozlaridan farqli holda, insonparvarlik g‘oyalari yangi mazmun bilan boyigan, ijtimoiy muammolarga yangicha qarash, yangicha yondashish keng yo‘lga qo‘yilgan yangi davr kishisi sifatida xunrezlik, qon to‘kishning har qanday ko‘rinishini qoralaydi. U odamlar hayotidagi har qanday holat, jamiyatdagi taraqqiyot yoki tanazzulga kishilarning amallariga beriladigan mukofot yoki jazodir, deydi. Agar bu dunyo sinov maydoni ekani e‘tiborga olinsa, Rauf Parfining bunday yondashuvi har jihatdan to‘g‘ri va adolatli ekanligi oydinlashadi. O‘tmish voqeligi ham, zamonamiz hodisalari ham bu ayni haqiqat ekanligini tasdiqlaydi.

“Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Yaproqlarda o‘ynar shamol...” tuyg‘ularni titroqqa solib, qalb eshiklarini ochadi. Undan turib, borliqqa qarab, xayol surish kishiga huzur bag‘ishlaydi. Bu holatni ta‘riflab tavsiflashga aksariyat odamlarning so‘z boyligi, o‘z-o‘zidan aniqki, imkon bermaydi. Mening o‘zim ham ushbu she‘rlarni o‘qigan chog‘imda sezgan shirin huzurni boshqalarga tushuntirishga ojizlik qiladigan kishilarning biriman. Qalbi toza, niyati ezgu, halqumi halol, tuyg‘ulari tirik har bir odam chinakam san‘at asarlaridan, jumladan, hassos shoirlar bitgan she‘r, dostonlardan, albatta, ta‘sirlanadi. Masalan, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Yaproqlarda o‘ynar shamol...”, “Shabnam” kishini o‘zi ko‘rgan hodisalarga hamisha e‘tibor berib qarashga, ular bag‘rida yashiringan sir-jumboqlar to‘g‘risida doim o‘ylashga, xayol surishga undaydi. O‘z-o‘zidan ayonki, bu kishini kim bilandir tortishishga, haq talab qilishga qilishga, isyon ko‘tarib, g‘alayon etishga chorlashdan ko‘ra, ming marta afzal! Chunki zulm yana bir zo‘ravonlikni tug‘diradi, xunrezlik yana o‘ziga o‘xshagan qabihlikka yo‘l ochadi. Odam boshqalarga hukmini o‘tkazishni xush ko‘rsa, u shunga odatlanib qoladi va shunday ishga oshiqaveradi. “Shabnam” singari sof san‘at namunalari esa bunday xatti-harakatni oqlash, ma‘qullash nojoizligidan ogoh etadi. Chunki odam berahmlik, shafqatsizlik, shuhratparastlik, manmanlik kabi hislarga qanchalik berilsa, uning hulqida shu illatlar shunchalik tug‘yon qiladi. Bu tug‘yon boshqalarga ko‘p zarar yetkazish barobarida, o‘sha odamning o‘zini ham, albatta, halok qiladi.

Albatta, “Shabnam”da yoki boshqa she‘rlarda ham yangi hodisa kashf qilinmaydi. Hech bir ijodkor bunday da‘vo bilan maydonga chiqmaydi. Ammo Rauf Parfi ham, boshqa shoirlar, yozuvchilar, musavvirlar ham o‘z asarlarida insonning o‘zi to‘g‘risida ham, tabiat, koinot xususida ham bilganlaridan ko‘ra bilmaganlari ko‘p, degan ma‘no kelib chiqadigan haqiqatni taqdim etadi. Masalan, shoir “Shabnam” she‘rida tabiatning ayni hodisasini “Sen jamiki ko‘zlarga malham” deb alqaydi. U bunday deyish orqali o‘quvchiga o‘zi anglagan yangi bir fikrni ilinadi. Tabiiyki, bu fikr hammani mamnun qiladi. Chunki o‘t-o‘lanlarga, dov-daraxt, butalar bargiga, gullar yaprog‘iga qo‘ngan shabnamni hech kim yomon ko‘rmaydi. Aksincha, kim ularni ko‘rsa, beixtiyor quvonib, chehrasida mayin tabassum paydo bo‘ladi. Bu shirin his ko‘z yayrab, quvonchga to‘lgani bois qalbdan qalqib chiqadi. “Shabnam” singari she‘rlar kishilarning tuyg‘ularini quvvatlantirishi, ularga yangi fikr (“Shabnam, sen jamiki ko‘zlarga malham”) tortiq qilish orqali yordam beradi. Insonning his-tuyg‘ularini harakatga keltirib, yangi fikr bilan qurollantirish esa uni moddiy qo‘llab-quvvatlashdan ko‘ra ko‘proq ahamiyatga ega. “Shabnam” she‘rining ko‘magi, yordami kishilarni tabiatning ushbu hodisasi, uning shaffofligi, yaltirab ko‘rinishi bilan ko‘zlarni quvontirishi, quyosh nurlari harorati ko‘tarilishi bilan bug‘lanib ketishi, shabnam qachon va qay vaqtda paydo bo‘lishi va nega uning umri qisqa ekanligi to‘g‘risida o‘ylatib qo‘yishida ko‘rinadi. “Shabnam”dagi har bir misra ko‘p mushohadalarga turtki beradi. Eng muhimi, bu kabi she‘rlar borliqdagi har bir narsa-hodisa, jumladan, odamlar ham hamisha e‘tibor berishga munosibligini esga soladi. Agar e‘tibor qilinsa, shabnam quyosh charaqlab turgan kunduz chog‘ida yoki oftob ufq ortiga o‘tib botib borayotgan paytda paydo bo‘lmaydi. Shabnam osmon endi yorishib, atrofdagi narsalar g‘ira-shira ko‘rina boshlagan, badanga xush yoqadigan shabada yoki vujudni shirin junjiktiradigan mayin shamol esib turgan lahzalarda yaltirab, dilni quvontiradi.

Shoir she‘rlarining “Alamini yoza bilmaydi, // Shodligini ham etolmas udda” (“Sabr daraxti” 18-bet); “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar, // Ham qayg‘umga, ham quvonchimga” (24-bet); “Men-ku seni o‘ylamasman hech, // Sen tushasan ammo yodimga...” (40-bet) kabi o‘rinlarida fikrni qarshilantirishning ajoyib namunalari yaratadi. Bu Rauf Parfi inson ong osti dunyosidan yaxshi xabardorligi, shu bois u qallda kechadigan ezgu fikrlar oqimini tiniq idrok etishidan dalolat beradi. “Sabr daraxti” to‘plamidagi boshqa she‘rlarda ham shoir kundalik oddiy kechinmalar

zaminidagi yashirin ma'nolarni teran anglab yetadi. U shovullagan shamol tinim bilmasligi, unga uyqu begonaligi sababini shunday izohlaydi:

*“Alamini yoza bilmaydi,
Shodligin ham etolmas udda”.*

Shoir ikki qarama-qarshi his – alam va shodlik bir-biri bilan bevosita bog‘liq ekanini shu tarzda ta’kidlaydi. Rauf Parfi inson hayotidagi alam va shodlik kabi o‘zaro qarama-qarshi hislar bir-biri bilan bevosita bog‘liq ekanini shu tarzda ta’kidlaydi. “Derazamga uriladi qor...”dagi

*“Men-ku seni o‘ylamasman hech,
Sen tushasan ammo yodimga”,
“Shoir”dagi:
“Sirli bu zavq aro sirqiraydi tan,
Oxiri o‘ldirar meni hayajon”,
“Shabnam”dagi:
“Sen jamiki ko‘zlarga malham,
Iliq tabassuming bilan o‘lasan”*

kabi o‘zaro zid fikrlarga asoslangan o‘ziga xos istioralar diqqatni darhol o‘ziga tortadi. “Sabr daraxti” to‘plamidagi she’rlarga alohida mazmun, o‘zgacha ko‘rk, betakror joziba bag‘ishlagan

*“Men-ku seni o‘ylamasman hech,
Sen tushasan ammo yodimga”*

kabi bir-biriga zid fikrlar G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon asarlaridan farqli tarzda, she’r bag‘ridan mayin, muloyim tarzda, o‘ziga xos ohang taratib o‘sib chiqadi. “Sen yetim emassan”, “Qo‘lingga qurol ol!”da chaqiriq, da’vat mayin, muloyim ohangda emas, keskin hukm tarzida aytildi. Ularda murosa-mudora, o‘zaro kelishuv, kechirimli bo‘lish, avf etish haqida fikrga zarracha o‘rin qoldirilmaydi. Hamza, Cho‘lpon, Hamid Olimjonlar avlodi qarashlari Rauf Parfi she’rlari bilan taqqoslansa, XX asr 60-yillaridan keyin o‘zbek adabiyotida insonparvarlik g‘oyalari miqyosi keskin tarzda kengaygani, unga yangi davr nafasi kirib kelgani ayon ko‘rinadi. XX asr ikkinchi yarmidan jahon adabiyotida xunrezlikning har qanday ko‘rinishini qoralash, inkor qilish keng quloch yozdi. Chunki murosa-madura, o‘zaro kelishuv, bir-birini tushunish, hamkorlikka keng yo‘l berish globallashtirgan hozirgi zamonda insoniyatni halokatdan asrab qoladigan, uni barcha mushkulliklardan xalos qiladigan birdan-bir yo‘l ekanligi barchaga ayon bo‘lib qoldi. Rauf Parfi o‘zining o‘tkir zehni bilan ana shu haqiqatni anglab yetgan o‘zbek ijodkorlarining oldingi safida turdi. U “Tong otmoqda, Tong o‘qlar otar...” she’rida odamlar kimlargadir qarshi kurashish istagi bilan emas, aksincha, bir-biriga samimiy bo‘lish, bir-biriga chin dildan ishonish orzusi bilan yashayotganiga shoirona ishora qiladi.

*“Tong otmoqda. Tong o‘qlar otar,
Tong otmoqda, quyosh – zambarak.
Yaralangan Yer shari yotar,
Boshlarida yashil chambarak.
Tong otmoqda, musaffo tongga*

*Yuragini tutar odamlar,
Shu tong uchun kelgan jahonga,
Shu tong deya o'tar odamlar.
Tong otmoqda"*

degan misralardan tarkib topgan ushbu she'r matnidan shunday ma'no kelib chiqadi. Shoir tongga ezgulikning manbasi sifatida qaraydi. Odamlar ana shu tuganmas manbadan oziqlanish uchun tug'iladi va undan bahra olib, dunyodan o'tadi, deydi.

"Sabr daraxti" to'plamidagi she'rlardan Rauf Parfining tabiat hodisalariga, ijtimoiy voqelikka yondashuvi ko'pchilikka xos an'anaviy umumiy tasavvurdan birmuncha farq qilishi darhol ayonlashadi. U avvalo o'zining o'tkir kuzatishlarga asoslangan ohorli fikrlarini boshqa shoirlarnikidan alohida ajralib turadigan nafis, mayin ohang va jozibador uslubda ifoda etadi. To'plamga jamlangan she'rlardagi nozik kuzatishlarga asoslangan teran fikrlar, misralardagi betakror o'xshatishlar va insonparvarlik g'oyasi barq urib turgan kutilmagan xulosalar ko'rib-kechirganlari, o'qib bilganlari to'g'risida mushohada yuritadigan kishilar diqqatini tortib, ularda borliq nafosatidan bahra olib yashashga ishtiyoq, intilish hissini uyg'otadi.

"Sabr daraxti"dagi shye'rlar san'atning har bir turida kishilarning tuyg'ulariga ta'sir etadigan sirli-sehrli kuch mavjudligi, bunday quvvat, ayniqsa, so'z san'atida ko'p ekanligini isbotlaydi. Masalan, she'rdagi:

*"Tomchilar tomchilar sochimga,
Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar,
Ham quvonchimga, ham qayg'umga"*

kabi misralardagi tovushlar ohangi, qarshilantirishga asoslangan ma'no ko'lami miqyosi e'tiborni o'ziga tortadi. Nimaiki befarq qoldirmasdan, e'tiborni o'ziga qaratsa, qandaydir munosabat uyg'otsa, o'z-o'zidan ayonki, unda san'atga xos joziba mavjud. Bu quvvat kishilarning tuyg'ulari, hissiyoti va aqliga, albatta, o'z ta'sirini o'tkazadi. Insondagi aql-zakovat hamisha undagi tuyg'ularning tebranishi, harakatga kelishidan quvvat oladi. Har bir odam esa har kuni, har lahzada va butun umri davomida so'zlar bag'rida yashiringan ilohiy quvvatdan ta'sirlanib yashaydi. Chunki go'dak ham, bog'cha bolasi, maktab o'quvchisi ham, sevgi-muhabbat og'ushidagi yigit-qizlar ham, hayotda ko'p voqealarni boshidan kechirgan chol-kampirlar erkalatilganida, maqtov eshitganida, fikri, g'oyasi, qarashi, qilgan ishi, faoliyati ma'qullanganida, shirin tilaklar bildirilganida quvonadi, xursand bo'ladi. So'kish, haqorat eshitganida hamma ham xafa bo'lib ranjiydi, tuhmatga qolganida, qarg'ab duoibad etilganida birdan g'azablanib, qahr otiga minadi. Rauf Parfi "So'zlar" she'rida har bir odam so'zlardan ta'sirlanib, ularning tovushlari ohangi, ma'no-mazmunidan quvvat olib, hayot kechirishini:

*"Darak gap: Inson.
Undov gap: Inson!
So'roq gap: Inson?
Yashamakni o'rgatar so'zlar.
Ba'zan ko'ksimizda tashigan jonni,
Tashlamakni o'rgatar so'zlar.
So'zlar kerak,
Bosh Harblarda yaralangan,
Bosh harflardan yaralgan so'zlar.*

*Bolari so'zdoni bir ajib.
So'zlardir peshonada to'plangan ajin.
Qo'llarimiz fikrchan so'zlardir.
– Assalom bu – tongotar.
– Yaxshimisiz?
Bu – yo'l.
Xayrli tun, bu – quyoshning botishi.
Yo'ldagi kishi:
Juda ajoyib jumлага o'xshaydi.
Olijanob so'zlarga o'xshaydi – Yer shari.
Yer shari – muqaddas bir kitob"*

deb ifodalaydi. She'rdagi "Yashamakni o'rgatar so'zlar...", "So'zlardir peshonada to'plangan ajin" kabi misralar o'zida teran mazmunni mujassam etadi. Ushbu she'rdan so'zlar insonning jism-u joniga ta'sir ko'rsatadigan eng muhim omil, mustahkam tayanch asosdir, degan ma'no kelib chiqadi.

Iste'dodli ijodkorlarning har bir asari aslida ularning o'ziga qo'ygan haykalidir. Chunki ushbu asarlar ularning ichki olami, tarjimai holi haqida ko'p narsa aytib beradi. Rauf Parfi ham "Bag'ishlov" she'rida:

*"Do'stim, dilda ne bor so'zlayman senga,
Taxayyul mayiga termulaman jim.
Unda jilva qilar ajib alanga,
Unda ichilmagan mening yoshligim..."*, – deydi.
Qirq misradan iborat ushbu she'rdagi:
*"Har kim ham yoshlikda jasur, jangari,
Hayotdan mo'jiza kutardim, hayhot.
Otildim ochofat kimsa singari,
Meni mo'jizaga to'yirdi hayot.
Bir vaqlar shunchaki qayg'urardim, oh,
Bir vaqlar shunchaki uxlamasdim men.
Shunchaki tun bo'yi yig'lardim, ammo
Yoshligim, sen uchun yig'lamasdim men...
Men endi, men endi shunday aftoda,
Na sajda qilgayman, na duoyibad.
Qo'limda porlaydi arg'uvon boda,
Yoshligim, yoshligim, unda sen faqat.
Endi xo'p yashadim. Shunaqa dunyo...
Har safar qo'limga olganda qalam,
O'ylayman: ketyapman yo'qlikka qarab.
Bu balki so'nggi she'r, bu balki vido"*

kabi o'rinlar shoir chindan ham she'rlarida dilini ochib so'zlashi, ularda odamlar bilan suhbatlashganida aytolmagan holatlari, ruhiy kechinmalarini ayon qilishidan darak beradi.

"Sabr daraxti" to'plamidagi "Bag'ishlov" avvalo son-sanoqsiz bosilib chiqayotgan kitoblar, e'lon qilinayotgan she'rlardan qaysi birlari yashab qolishi, muvaffaqiyat qozonishi, oradan yarim

asr o'tayotgan bo'lsa-da, Rauf Parfi she'rlariga qiziqish so'nmayotgani, aksincha unga intilish ortib borayotgani va buning sabablari nimada ekani to'g'risida o'ylantiradi. Biz e'tibor qaratgan "Shovullaydi shamol, uvlaydi", "Shabnam", "Nima qilib qo'yding, quyosh...", "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar...", "Yaproqlarda shamol o'ynar,,," yoki "So'zlar" she'rxonni hozir qanchalik maftun etsa, kelgusida ham shunchalik qiziqtiradi. Chunki ularda eskirmaydigan, o'z qadrini hech qachon yo'qotmaydigan ezgu fikrlar, tiniq tuyg'u, shirin kechinmalar ifodalanadi. Albatta, bu she'rlar hammaga har xil ta'sir o'tkazadi, turlicha munosabat uyg'otadi. Eng muhimi, hech kimni loqayd, beparvo qoldirmaydi va jarayon hech qachon to'xtamaydi.

Hassos shoirlar qalami bilan bitilgan she'rlar har bir kishini o'zining ko'ngil kengliklariga olib chiqadi, ruhining shu paygacha noma'lum bo'lib kelgan yangi qirralari bilan tanishtiradi. She'rlardagi: "Jaranglaydi jarangsiz kumush", "Tomchilar tomchilar sochimga" kabi misralar Rauf Parfi o'z she'rlari ustida ilohiy ilhom og'ushida zargarona hafsala bilan ishlashini namoyon etadi va ular "Sabr daraxti" muallifi hassos shoir ekaniga yorqin isbot bo'la oladi.

To'plamdagi she'rlarda juda ko'p narsani biladigan va ularning mohiyatini chuqur his etadigan dardkash zamondoshimizning mahzun ko'ngil kechinmalari ifodalanadi. Bu kechinmalarda hayotsevarlik hissi tushkunlik hissi bilan uyg'unlashib ketadi. Ko'p o'rinlarda tushkunlik hissi ustunlik qiladi. Rauf Parfi ijodiga xos ushbu jihat to'g'risida shunday deydi:

*"Yo'q, shoir deb qarama atay,
Hukm etmakka shoshilma bir oz.
Men kuyinib sevaman, netay?
Men kuyinib so'zlayman, xolos".*

"Sabr daraxti" muallifi "kuyinib sevishi va kuyinib so'zlashi"ni, o'zining ziddiyatli his, kechinmalarini hech kimnikiga o'xshamagan she'rlari orqali ta'sirchan ifoda eta olgani bois dastlabki chiqishlaridanoq Asqad Muxtor (1920-1997) kabi mashhur so'z san'atkorlari e'tiborini jalb etgan. U zamonlarda, hamma narsa ayqash-uyqash bo'lib ketgan hozirgi paytdagidan farqli o'laroq, she'riyatga, barcha turdagi badiiy asarlarga yuksak qadriyat sifatida qaralgan. Asqad Muxtor "Sharq yulduzi" jurnalida unga oq yo'l tilab: "Rauf Parfi har bir she'rida odamning murakkab ruhiy dunyosidagi biron holatni tutib olib, suratlaydi. Bu – qiyin ijodiy jarayon. Lekin Raufning satrlarida bu qiynalish bilinmaydi. Ular go'yo oson ko'chgandek ravon, tabiiy, samimiy. Bu she'rlarda deklarativlik ham, nasihat ham, illiustratsiya ham, didaktik yalang'ochlik ham yo'q. Ular shoirning zavq dunyosidan tug'ilgan. Agar bu dunyo kengaysa, to'liq insoniy ehtiros va grajdanlik hislari bilan yanada boyisa, Rauf Parfi, shubhasiz, hassos shoir bo'ladi" deb ta'kidlagan (Asqad Muxtor. Oq yo'l! – "Sharq yulduzi" jurnali, 1966 yil, 1-son). "Sabr daraxti" to'plami ulug' ijodkorning bu bashorati to'liq amalga oshganiga aniq isbot bo'la oladi.

Tasviriy san'atda rassomlar ijodining turli davrida o'z portretini yozishi an'anaga aylangan. Bu hodisa, ayniqsa, Yevropa tasviriy san'atida ommalashgan. Ayni avtoportretlarda o'z zamoni bilan yuzma-yuz turgan musavvir qiyofasi ko'rinadi. Musavvir, shoir, kompozitor, haykaltarosh, yozuvchi, dramaturg esa barcha davrda ijodkor hamda inson sifatida va, albatta, tug'ilib o'sgan, istiqomat qilayotgan mamlakati fuqarosi sifatida o'zi yashagan zamonga ro'para keladi. "Avtoportret"larda musavvir va haykaltaroshlar o'zi va zamonasi to'g'risida so'zlaydi. "Sabr daraxti" to'plamidagi dastlabki she'r – "Bag'ishlov"da ham Rauf Parfi she'rxonni o'zi yashagan zamon va o'zining inson va shoir sifatidagi olami, ichki kechinmalari bilan tanishtiradi.

Manbalarda shoirning tavallud sanasi ikki xil: "1940-yil" va "1943-yil" deb ko'rsatiladi. "Bag'ishlov" bitilgan sana "1966-yil" deb qayd qilinadi. Bundan shoir o'shanda 26 yoshda yoki 23

yoshda, ya'ni yiglitligining ayni kamolot yoshida bo'lgani oydinlashadi. Aleksandr Pushkin (1799-1837), Mixail Lermontov (1814-1841) kabi jahon adabiyoti namoyandalari ijod yo'li e'tiborga olinsa, 20-26 yosh shoir uchun eng yuksak ijodiy parvoz fasli ekanligi ayon bo'ladi. "Bag'ishlov" shoirning kyeyingi yillarda yozgan she'rlari bilan qiyoslansa, Rauf Parfi ushbu she'rini ijodiy parvozi cho'qqisida turib bitgani, u shoir shaxsiyati va she'riyatiga xos eng muhim xususiyatlar, eng yorqin jihatlarni o'zida mujassamlashtirgan dasturiy she'r ekanligi yaqqol ko'rinadi. G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan", "Turksib yo'llarida"si, Hamid Olimjonning "O'zbekiston", "Qo'linga qurol ol!" Maqsud Shayxzodaning "Kurash nechun?"i XX asr o'zbek adabiyoti sahifalarida o'sha davr she'riyati dasturi namunasi sifatida yarqirab ko'rinib turadi. Ulardan jangovar haqyiriy sadolari yangraydi. Rauf Parfining "Sabr daraxti"dagi she'rlardan esa mungli nola eshitiladi. Ushbu to'plamdagi "Baxt va tashvish", "Bog'chasaroy fontani", "Meni kimnidir kutgayman mahzun...", "Yurak" kabi she'rlar bunga misol bo'la oladi. Ularda shoir she'rxonga va butun borliqqa istehzoga yo'g'rilgan tabassum bilan qarab turadi. Rauf Parfi aksariyat she'rlarida o'zi yashayotgan zamondan oldinroqqa o'tib, haqiqat, adolat, o'zaro ishonch, bir-biriga samimiy hurmat va ehtirom hukmron o'zga davrlarda yashayotgan odamga o'xshab ko'rinadi. Uning chehrasi har doim horg'in, yurish-turishi turmushning tuganmas mayda-chuyda tashvishlaridan toliqqan kishilarnikiga o'xshaydi. Shoirning xayol kengliklarida mana shunday o'ychan qiyofada namoyon bo'lishi ham xuddi uning kishini bir pasda mahzun qilib qo'yadigan she'rlari singari unga nisbatan samimiy xayrixohlik hissini uyg'otadi.

Rauf Parfining shaxsida ham, she'riyatida ham, erkaklarga xos donishmandlik va bosiqlik, ayollarga xos nafosat va nazokat uyg'unlashib ketgani shu lahzalarda yanada yaqqol bilinadi. Uning she'rlari ham, muloqot chog'ida aytadigan mulohazalari ham nihoyatda ohorligi va o'ziga xosligi bilan kishini hayratda qoldirishi dabdurustdan esga tushadi. "Sabr daraxti"dagi "Men kimnidir kutgayman mahzun...", "Suv ostida yaltiraydi tosh..." singari o'nlab she'rlar Rauf Parfi singari hassos shoirlar uchun butun borliq, undagi kecha va kunduz, o'zgaruvchan tabiat she'r bitish uchun sabab, vosita, odamlar bilan muomala-muloqot ta'sirida tug'iladigan ko'ngil kechinmalari, tuyg'u, hissiyotlar esa zarur xom ashyoga aylanadi, degan xulosa chiqarish uchun yetarli asos beradi. "Bag'ishlov"dagi alanga – senga, porloq – biroq, hayhot – hayot, duoyibad – faqat; "Shovullaydi shamol..."dagi unda – udda; "Yomg'ir yog'ar..."dagi bag'rimni – yomg'irni, ul – ko'ngil; "Yaproqlarda shamol o'ynar..."dagi eshigimni – meni, u – uyqu, shamol – xushhol, ko'zlarimga – izlariga kabi ohangdorligi so'nik qofiyalar she'r mazmunidagi mahzunlikka mos, munosib keladi. "Sen yetim emassan", "Qo'linga qurol ol!" "Kurash nechun?" kabi da'vatkor hayqiriy yangragan she'rlardagi jarangdor qofiyalarda shoir jahl bilan so'zlagani, uning qalbi nafrat, g'azabga to'lgani aniq seziladi. "Sabr daraxti"dagi she'rlarda esa aksincha holat kuzatiladi. Rauf Parfining boshqa kitoblaridagi she'rlari, tarjimalari ma'no-mazmuni, shakl, ifodasida ham zamonamizning eng nozik didli odamlari talablariga mos keladigan vazminlik, bosiqlik hukm suradi. Shoirni yaqindan bilganlar ayni holat uning o'ziga xos shaxsiyatidan kelib chiqishini, albatta, darhol payqaydi.

"Sabr daraxti"dagi she'rlarning mazmun teranligi ularga nisbatan ishtiyoq uyg'otib, rag'batni kuchaytiradi. "Shovullaydi shamol..." "Shabnam", "Baxt va tashvish", "Yaproqlarda shamol o'ynar..."singari she'rlar, ularga monand boshqa san'at asarlari kishini boshqacha qandaydir ko'tarinki olamga olib kiradi. Ular ta'sirida tug'ilgan fikr, ko'ngilda kechgan hissiyotlar, albat, har kim uchun ham, albatta, yoqimli bo'ladi. "Baxt va tashvish", "Bag'ishlov" kabi she'rlar, ularga monand tasviriy san'at namunalari, Betxoven, Shopen kabi kompozitorlar musiqasining ahamiyati v qadri shundaki, ular har qanday masalada dardu hasratingni diqqat bilan eshitadigan va o'rinli maslahati, shirin pand-nasihati bilan ko'maklasha oladigan kishilar borligini yodga so-

ladi va ko'ngilga taskin beradi. "Sabr daraxti" to'plami boshqa shoirlar, masalan, Abdulla Oripov she'rlari bilan qiyoslab chiqilsa, Rauf Parfining tabiatida rahm-shafqat hissi kuchliligi va bu har bir inson uchun zarur yuksak fazilat ekanligi ayonlashadi.

To'plamdagi ayrim she'rlarni o'qiyotganda shu paytgacha tevarak-atrofdagi ko'pgina narsalarga befarq, loqayd qarab kyelganing yodingga tushib, beixtiyor qalbingni qandaydir g'ussa, g'am-anduh egallab oladi. Odam o'z shaxsiyatidagi g'alati o'zgarishni sezganida begona davraga borib qolib, yon-veriga alanglab qarayotgan kishining ahvoliga tushadi. "Baxt va tashvish", "Bog'chasaroy fontani", "Bag'ishlov" singari she'rlar o'quvchiga shunday ta'sir o'tkazadi:

*"Hayotga to'yman ko'zlarim,
Vallomat tog'lardan yuksakda,
Yurakda qaynagan so'zlarim,
Hislarim yong'ini yurakda".*

To'plamda bor-yo'g'i to'rt misradan iborat, ammo kishini o'ylantirib qo'yadigan bunday she'rlar anchagina. Ular bir marta emas, ikki-uch marta qayta-qayta o'qiladi. Shundan so'ng kishi jim qolib, sukutga botadi, allaqanday mavhum o'y-fikrlar qurshovida qoladi. "Sabr daraxti"da onaga bag'ishlangan, uning to'g'risida bitilgan she'rlar katta salmoqni tashkil etadi. Bu shye'rlarda o'z hayotidan, o'zining yashash tarzidan norozi shoirning dardli kechinmalari, o'z-o'ziga isyoni ifodalanadi. Shoir ayni mavzudagi she'rlarida bir tekis, bir maromda kechadigan turmush tarzidan tezda zerikadigan, bunday yashashga toqat qilolmaydigan jo'shqin, o'zgarish, yangilanishlarga to'la hayotga intiladigan, onasiga mehri cheksiz, uning oldida hamisha qarzdorligini his etib, azoblanib yashaydigan odamlarning ichki dunyosini ochib beradi:

*"Nimadir u ko'zingga kelgan,
Xayolingga, ona, ne keldi,
Yig'lab turib, hattoki kuldin,
Nimadir u ko'zingga kelgan?
Menga juda o'xshaydi, ona,
Ko'zlaringda yaltiragan yosh".
Menda o'sha ko'z-u, o'sha qosh,
Menga juda o'xshaydi, ona.
Ona, uni to'kma, iltimos!
Ko'zlaringdan to'kilay, agar
Sevinchingdan bermasam xabar,
Ona, uni to'kma, iltimos..."*

Bu kabi she'rlarida "Sabr daraxti" muallifi qalbidagi bir-biriga zid his-tuyg'ular qurshovida qolgan murakkab kechinmalar g'alayonini ko'tarib yurgan hassos shoir bo'lib ko'rinadi. Uning ayni she'rlarida Fitrat, Cho'lponlar avlodi, G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Olimjonning safdoshlari she'riyatiga xos eng yaxshi sifat va xususiyatlar mujassamlashadi. Shu bois "Sabr daraxti"dagi aksariyat she'rlar san'atning ulug'vor, muhtasham namunalari kabi hissiyotga o'z ta'sirini o'tkazadi. Albatta, bu she'rlar kimda qanday tuyg'u, kechinma uyg'otishini oldindan bilib bo'lmaydi. Ammo anig'i shuki, to'plamdagi "Baxt va tashvish" ham, "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar.." ham, "Yaproqlarda shamol o'ynar..." ham yoki "Shabnam" singari to'rt misradan iborat she'rlar ham oq-qora, yaxshi-yomonni farqlay oladigan, atrofidagi vaziyat, sharoitga beparvo qaray ol-

maydigan kishilarni hech qachon befarq, loqayd qoldirmaydi. Eng muhimi, “Sabr daraxti”dagi she’rlar uyg‘otgan tuyg‘ular har kimning ham xayolotini boyitadi.

Shoir “Baxt va tashvish”da, “Men kimnidir kutgayman mahzun...”, “Vatan haqida Bernd Iyensshga maktubim...”da, “Yurak”da avj pardada hayajonlanadi. Har qanday odam hayajonga berilgan lahzalarida o‘zini gapirishdan to‘xtatolmasdan qoladi. Ushbu she’rlarning to‘plamdagi boshqa, xususan, “Shovullaydi shamol, uvlaydi...”, “Nima qilib qo‘yding, quyosh...”, “Hayotga to‘ymagan ko‘zlarim...”, “Yo‘q, shoir deb qarama atay...”, “Shirin uxlar tong chog‘i go‘dak...” kabi she’rlardan farqli jihati shundaki, ularda shoir o‘zining qattiq hayajonlangan paytdagi kechinma, tuyg‘ularini ifoda qiladi. “Shabnam” to‘rt misradan iborat ekanligi, “Baxt va tashvish” esa ellik misradan ko‘proqligi avvalo shu bilan belgilanadi. “Baxt va tashvish”da farzandning onaga mehri, uning oldidagi mas’uliyat hissi, zimmasidagi burch va vazifasini ado etolmaganidan o‘kinchi aks etadi. Lirik qahramonning quyidagicha gap boshlashi shundan dalolat beradi:

*“Baxt deb
Sen chekkan tashvishga
O‘g‘ling arzirmi,
Uza bilarmanmi bir zamon
Uzish mumkin bo‘lmagan qarzimni?
Tashvish – qo‘rg‘oshin kabi og‘ir,
Baxt kabi og‘ir,
Shuncha yoshga kelib,
Shamolday yelib,
Nima foydam tegdi,
Nima axir?”*

She’rda mas’uliyat hissi kuchli insonning o‘z burchini bajarishga ojizligidan azoblanishi, o‘zi oldidagi qo‘rquvi ifodalanadi. Albatta, “Baxt va tashvish” kim uchundir shoirona tuyg‘ularga berilish namunasi bo‘lib tuyulishi mumkin. Chunki ayni she’r turlicha talqinlarga asos beradi. Bu esa uning o‘ziga xos salmoqqa ega ekanligi, hassos shoir unda o‘zining ichki olamini ro‘y-rost ochganligini isbotlaydi. “Sabr daraxti”dagi boshqa she’rlarda ham shu xususiyat bo‘rtib turadi. Shoir ularda adabiyotning abadiy mavzulariga noan’anaviy tarzda yondashadi. Bu she’rlardan odam – to‘la-to‘kis tushunish mushkul mavjudot. Negaki u behad o‘zgaruvchan hilqatdir, degan umumlashma ma’no anglashiladi. “Baxt va tashvish”da ham shoir boshqa she’rlaridagi kabi dilidagi armon, hasrat va iltijolarini izhor qiladi. Rauf Parfini yaqindan ko‘rib, u bilan suhbatlashgan kishilar shoir “Baxt va tashvish”da o‘zining turish-turmushidan qoniqmagan, onasi, yaqinlari oldidagi burchini o‘tayolmaganidan iztirob chekib, iltijo bilan qarab turgan odamning ahvolini bayon qilgan, degan xulosa chiqaradi. “Sabr daraxti”dagi aksariyat she’rlar har bir odamning ichida behad qarama-qarshi hissiyotlar mujassamligi to‘g‘risida o‘ylantiradi. Masalan, “Baxt va tashvish”da turmush tashvishlaridan qiynalib ketgan, hayot zarbalaridan ruhi tushgan, o‘g‘lini jonidan ham yaxshi ko‘radigan onasini sog‘ingan insonning ichki dunyosi manzarasi chizib beriladi. Undagi lirik qahramon iqrori, tavba-tazarrusi turmushda orttirilgan tajribadan kelib chiqadigan hayotiy donishmandlikka asoslanadi. “Baxt va tashvish”da, “Bag‘ishlov”da shoirning azoblanib ezilgan ruhi gapirayotgani yaqqol bilinadi.

“Sabr daraxti”dagi she’rlar tuyg‘ularga ta’sir o‘tkazib, xayolotni cheksiz kengliklarga boshlab ketadi. Bu esa asl san’at asarlariga xos xususiyatdir. Rangtasvir, haykaltaroshlikning haqiqiy namunalarini tomosha qilayotganida, musiqa san’atining mumtoz kuy, qo‘shiqlarini tinglayotganida

odam kundalik turmush tashvishlari, ish bilan bog'liq ixtiloflar, oilaviy munozara, mojarolar girdobidan bir zumga bo'lsa-da, uzoqlashib, ruhi, qaqshagan asablari, butun vujudi allaqanday orom olayotganini, qalbiga mayin, shirin hissiyotlar sizib kirayotganini his etadi. "Baxt va tashvish" ham, "Shabnam" ham odamga ilgari o'ziga ma'lum bo'lmagan, shu paytgacha sezilmasdan kelgan yangi tuyg'ular, yangi o'y-fikrlar taqdim qiladi. To'plamdagi boshqa she'rlar ham chinakam go'zallik, asl haqiqat oddiy va sodda bo'lishi, balandparvoz so'zlar bilan ifodalangan fikrlar esa soxta va yasama, ma'nosi puch ekanligi bois odamlarni aldab qo'yishidan xabardor qiladi.

"So'zlar" she'ri mazkur to'plam muallifi so'zning ilohiyligini chuqur his etishi, so'z uning uchun muqaddas narsa ekanligini tasdiqlaydi. "Baxt va tashvish" she'ri esa u o'zi yoqtirgan-yoqtirmagan kishilar bilan ham, o'zini xush ko'rgan – xush ko'rmagan odamlar bilan ham samimiy munosabatda bo'la olishi, birovlariga yaxshilik qilishni istashi, hayotining mazmunini shunda ko'rishi, yumshoq ko'ngillik, barchaning ong-shuurini zabt etgan moddiy ne'matlarga befarqlik uning fe'l-atvoriga xos xususiyat ekanligi, Rauf Parfining hassos shoirliği avvalo shu omillar bilan bog'liqligi, shoir she'riyatida barq urib turadigan teran insonparvarlik ruhi uning tabiatidagi ana shu bebaho manbadan oziqlanganini namoyon etadi. "Sabr daraxti"dagi "Baxt va tashvish"ga o'xshagan she'rlarning ahamiyati shundaki, ular inson jinsi, yoshi, kasb-kori, dunyoqarashi, xohish-istagidan qat'i nazar, turmushdagi muammolar bilan bog'liq, aloqador holda hayot kechirishi to'g'risida o'ylashga undaydi. "Baxt va tashvish"da yuksak maqsadlarga intilgan, lekin turmush tashvishlaridan oshib o'tolmaganidan iztirobga tushgan, o'zidan norozi, o'ziga qarshi isyon qilayotgan inson olami ifodalanadi. Har bir odam she'rni o'qiyotganida bu inson uning o'zi ekanini ich-ichidan his qiladi. She'rning bunday ta'siri unda san'atga xos xususiyat mavjudligini bildiradi.

To'plamdagi ko'pgina she'rlarda, xususan, "Baxt va tashvish"da, "Yo'q, shoir deb qarama atay.."da shoir o'zining isyon, iztirobga to'la dardli qalbini ochadi. Shuning uchun ular kishini dabdurustdan o'ylantirib qo'yadi. Shoir ushbu she'rlari orqali u boshqa she'rlarida ham o'zini hayajonga soladigan, tashvishlantiradigan ichki sirlarini qalamga olishini ma'lum qiladi. Shu bois bo'lsa kerak, "Sabr daraxti"dagi, shoirning boshqa to'plamlaridagi she'rlari uyg'otgan his-tuyg'ular, o'y-kechinmalarning mazmun-mohiyatini to'la-to'kis ifoda qilib berishga odam o'z bo'lib qoladi. Shoir ko'pgina she'rlarida o'zligini topishga intilayotgan, o'zining turmush tarzidan norozi bo'lib yashayotgan, erkka, ozodlikka, hurlikka va haqiqatga tashna odamlarning dardi, iztirobini ifoda etayotganga o'xshaydi. Aslida haqiqiy ijodkor asarlarining barchasida, ozdir-ko'pdir, o'z "men"ini aks ettiradi. "Baxt va tashvish", "Bag'ishlov", "Yo'q, shoir deb qarama atay..." da ham muallif odamlarga o'zaro muloqot chog'ida oshkor qilolmaydigan kechinmalari, dardlarini bayon qiladi. Rauf Parfi: "Yo'q, shoir deb qarama atay, // Hukm etmakka shoshilma bir oz" deganda o'zi boshqa odamlarga o'xshab hayot kechirmayotgani, barcha kishilar intiladigan farovon turmush, qulaylik uning uchun hech qanchalik qadrga ega emasligi, moddiy dunyo ne'matlari uni unchalik qiziqitmasligi, shu bois to'kin-sochin turmush, hashamatga befarq holda hayot kechirayotgani, shuning uchun boshqalarning ko'ziga nochor, aftodahol ko'rinishini nazarda tutadi va o'zining ushbu holat sababini quyidagicha izohlaydi:

*"Men kuyinib sevaman, netay?
Men kuyinib so'zlayman, xolos".*

Bundan esa shoir qalbida hayotsevarlik hissi jo'sh urishi, uning qalbi hayotga nisbatan mehrga ham, qahrga ham to'la ekanligi ayonlashadi. Rauf Parfi mazkur mo'jaz she'rida odamlarni birov ustidan hukm chiqarishga shoshilmaslikka, uni tushunish uchun intilishga da'vat qiladi. Chunki

agar odamlar bir-birini anglashga harakat qilsa, barcha to'siqlarni bartaraf etishning imkoni topiladi, har qanday to'qnashuv, mojaro, nizolarning oldi olinadi.

Rauf Parfi hayot hodisalariga: "Men kuyinib sevaman, netay? // Men kuyinib so'zlayman, xolos" degan o'ziga xos nuqtai nazar bilan qarash orqali zamonaviy o'zbek she'riyatiga salmoqli ta'sir ko'rsatdi. Taniqli adib Nazar Eshonqul bu hodisani: "Umuman, o'zbek she'riyatida Rauf Parfi nigohi 60-yillarning oxiridan boshlandi, bu nigoh ostida adabiyotni ham shakl, ham mazmun jihatidan yangilab bergan 70-yillarning avlodi paydo bo'ldi va o'z so'zlarini aytishga kirishdi. Ularning so'zlari, qaysidir ma'noda, Rauf Parfining so'zlari, orzulari, intilishlari ham edi. Mening nazarimda, she'riyat haligacha Rauf Parfi adabiy nigohi va iste'dodi bilan yuksaltirib bergan poetik hudud bo'ylab kezib yuribdi, o'zini qanchalik shaklu shamoyilga solmasin, yangi hududga ko'tarila olgani, Rauf Parfi qoldirgan tasavvurni o'zgartira bilgani yo'q" deb ta'kidlaydi (Eshonqul N. Mendan "men" gacha: adabiy-tanqidiy maqolalar to'plami. – T.: "Akademnashr", 2014. – 512 b. 433-bet).

"Sabr daraxti"dagi she'rlarning o'ziga xos jihati shundaki, ularda qalbning qandaydir holatini, undagi ziddiyatli kechinma, tuyg'u-hissiyotlarni ifodalashga kuchli intilish ko'rinadi. Ayni she'rlarda shoir o'zi his etgan ana shu hissiyot, o'y-fikrlarni izhor qilish uchun o'zida kuchli ehtiyoj sezgani yaqqol bilinadi. Bu she'rlarda shoir hissiyotlari junbushga kelgani ifodalanadi. "Baxt va tashvish"ni hafসাala, ishtiyoq bilan o'qigan o'quvchi buni, albatta, sezadi.

"Sabr daraxti"dagi she'rlar shoirni azoblagan o'y-fikrlar, uni qiynagan iztirob, alamlar va u izlagan haqiqatlar, u istagan hayot haqida muayyan tasavvur uyg'otadi. Shuning barobarida, ular she'r muxlisining his-tuyg'ularini taniqlashtirib, uni hayot haqida o'ylashga, o'zining kechmishi, hozirgi holati, ertangi kuni to'g'risida mushohada yuritishga undaydi. Bu esa to'plam muhim ahamiyatga ega ekanligini bildiradi. "Sabr daraxti" shoirning so'zi, san'at ahlining ijodiy izlanishi odamlar uchun nechog'li zarurligini ko'rsatadi. To'plamdagi she'rlar muallif she'r bitish texnikasini egallash yo'lida mashaqqat tortib, mehnat qilganini ko'rsatish barobarida, u qalbini egallab olgan bir-biriga zid tuyg'u, hissiyot, o'y-kechinmalarini, orzu-istaklarini to'liq ifodalay olmagani, shu bois o'zidan noroziligi va bundan iztirob chekishidan xabardor qiladi. Asqad Muxtor "Oq yo'l!"ida: "Rauf Parfi har bir she'rida odamning murakkab ruhiy dunyosidagi biron holatni tutib olib, suratlaydi. Bu – qiyin ijodiy proses. Lekin Raufning satrlarida bu qiynalish bilinmaydi, ular go'yo oson ko'chganidek ravon, tabiiy, samimiy" deydi (Muxtor A. Oq yo'l! – "Sharq yulduzi" jurnali, 1966-yil, 1-son). Ammo she'r misralari "ravon, tabiiy, samimiy" va she'r matni yaxlit bo'lishi uchun qanchalik diqqat bo'lganini faqat shoirning o'zi biladi. Qalb qiynog'i bilan bitilgan she'rlar shoirga olam qandaydir boshqa manzarada namoyon bo'lgani, xayolidagi bu g'aroyib dunyo mavjud hayotga ko'p jihatdan mos kelmagani va u bundan behad azoblangani, uning mahzunligi, o'ychanligi, dardmandligi, o'zidan noroziligi, muhitga sig'masdan, o'ziga yangi manzil-makon axtarayotganday taassurot qoldirishi shu holat bilan bog'lanishini ayon etadi. Rauf Parfi singari hassos shoirlar ijodining ahamiyati va qadri shundaki, ular odamlar orasidagi muomala-munosabatlar uzoq zamonlardan beri o'zgarmasdan kelayotgani, kishilarning fe'l-atvori hozir ham xuddi avvalgi zamonlardagi singari ekani to'g'risida o'ylatadi. Bu esa kishini iztirobga solib, ko'nglida qo'rquv hissini uyg'otadi.

"Baxt va tashvish" da, "Bag'ishlov" da hassos qalbning dard, iztiroblari, uning loqaydlikka, xudbinlikka, takabburlikka ichki isyoni ifodalanadi. Bu she'rlar, bir qarashda, shoirning dil izhoriga o'xshaydi. Ammo o'quvchi ularda ta'sirchan qalbni azoblaydigan, uni muttasil ta'qib etadigan ichki og'riqlar ochiqqlanganini darhol sezadi. Shoir bu she'rlarida o'zining ruhiy ahvolini ayon etish orqali birovlarini ayblashdan, boshqalarga aziyat yetkazishdan behad istihola qilishini, kimgadir ozor berib, unga hukmini o'tkazishdan, o'ziga tobe etishdan hazar qilishini bildiradi.

Rauf Parfi she'riyatiga xos bunday teran insonparvarlik g'oyasi "Sabr daraxti"ni, ayniqsa, undagi ona to'g'risidagi hamda muhabbat mavzusidagi she'rlarini ich-ichidan nurlantirib turadi. Ayni she'rlarda shoirning butun borliqqa mehri, hayotga cheksiz muhabbati ko'rinadi. O'quvchi "Sabr daraxti"dagi she'rlardan qalbiga sizib kirgan bu mehrga, bu muhabbatga suyangisi keladi, unga suyanganida ruhi quvvatlanib, jismi joni orom olayotgani, o'zida hayotsevarlik hissi kuchayayotganini sezadi, she'rdagi so'zlar uni xuddi dunyodagi eng mehribon qo'l bo'lib erkalayotgani, e'zozlayotganini his qiladi. "Sabr daraxti" she'rlar o'z bag'rida yana ko'p sirlarni yashirib saqlashi, ular har bir kishini o'z darajasiga muvofiq ma'nan-ruhan ulg'aytirishidan darak beradi. Negaki undagi she'rlar o'quvchi ko'ngliga saharining salqin shabadasi kabi shirin hissiyotlarni yetaklab kiradi. Shoirning "Bag'ishlov", "Baxt va tashvish" dagi so'zimi, ruhimi nimadir she'rxon ohanrabo kabi o'ziga tortadi. She'rxon bu nima ekanligini bilmasa-da, qalbida allaqanday yoqimli hisni tuyadi. Shunda u bu hayotda bilganlari, anglaganlaridan ko'ra bilmagan, anglamagan hodisalari behad ko'pligi tushunib yetadi. To'plamdagi "Shodlik" she'ri ham shu haqiqatni anglatadi. Mazkur she'r borliqdagi barcha narsa-hodisa jonli ekanligi, tuproq, tog'-tosh, suv, havo, shamol o'z holati, ko'rinishini doim o'zgartirib turishi shundan dalolat berishi, o't-o'lan, dov-daraxt, qurt-qumursqa, mayda hasharot ham yashash uchun kurashishi, ular ham xuddi odamlar kabi o'z maqsadiga yetish uchun harakat qilishi, shunday ekan, o'simliklar, jonzotlarning yashashiga to'sqinlik qilib, ularni hayotdan mahrum etish inson uchun nojoiz ish ekanligi to'g'risida o'ylatadi. Shoirning boshqa she'rlari ham borliqning har bir hodisasi betakror mo'jiza ekanligini anglashga, tabiatga mehr ko'zi bilan qarashga da'vat qiladi. Ular odamlarni irqi, rang-ro'yi, bo'y-basti, ijtimoiy ahvoli, turmush tarzi, diniy e'tiqodi, dunyoqarashi qanday ekanligidan qat'i nazar, xo'rlashga, tahqirlashga, zulm o'tkazishga hech kimning haqi yo'qligidan saboq beradi. "Shodlik" dagi o'rinlar shunday xulosa chiqarish uchun to'la asos beradi:

*"Bir yigit.
Butundir oyog'i.
To'rvasida ishsizlik yorlig'i.
Qornida o'tgan kungi yog'siz
Yovg'onining baxtiyorligi.
U ketdi... U ...
Bir qiz.
Ko'zlari bir oz qisiq,
Qorasoch. Balki malladir.
Sen rang tanlamaysan, shodlik.
Sen bilan qiyoslash mumkin bo'lgan narsa
Faqat shodlikdir.
Qo'llari bog'langan.
Shodlik, seni o'ylab g'amga botaman.
Shodlik, seni men bashariyatga ulashmoq,
Sochmoq istayman.
Seni men chorlayman, kel beri!"*

"Sabr daraxti" dagi nafaqat "Baxt va tashvish", "Bag'ishlov" yoki "Shodlik" emas, balki boshqa she'rlar ham Rauf Parfi ijodi o'z-o'zini tahlil va taftish qilishga asoslanishini tasdiqlaydi. O'z-o'zini tahlil va taftish qilmagan, hayotni sinchkovlik bilan kuzatmagan ijodkor nochor qolgan odamning ahvolini

*“To‘rvasida ishsizlik yorlig‘i.
Qornida o‘tgan kungi yog‘siz
Yovg‘onining baxtiyorligi”*

deb ifoda qilolmaydi. Bu yangi topilma moddiy jihatdan qiynalib qolgan inson qanchalik ayanchli ahvolga tushib qolishini juda ta’sirchan aks ettiradi. Shoir boshqa she’rlarida ham odamning o‘zgaruvchan holati to‘g‘risida:

*“Dag‘allashdim – salga jahlim chiqadi,
Injalashdim – salga quvonchim dunyo.
Asabim buzildi – fikrsizlikdan?!
Shart otdim o‘zimni – oriyatim bor!..
Yuragimning ustki qatlami balki
Sovuq, ichi yonib turar lovullab.
Bu dunyoning ustki qatlami sovuq,
Ko‘ring, ichi yonib turar, ehtimol...”*

tarzida aniq xulosa chiqaradi. Bu xulosa katta turmush tajribasiga asoslangani, mukammalligi, o‘zorli ifodalangani bilan e’tiborni tortadi.

Albatta, “Sabr daraxti” dagi she’rlarda shoir ko‘ngli tubidan chiqqan hayajon, dard, iztirobni barcha o‘quvchi ham xuddi uning o‘zi kabi his etmaydi. Shoirning o‘zidan shikoyati, hayotdagi norasoliklardan noroziligini har kim saviyasi, dunyoqarashidan kelib chiqib anglaydi. Rauf Parfi she’rlaridagi fikr, qarashlar u voqelikka xolis, adolatli yondashishi, kuyinishlari samimiy, otashinligi soxta balandparvozlikdan tamoman xoli ekanligi, dard-alamlari yasama, sun’iy emasligi bilan diqqatni tortadi.

“Sabr daraxti” muallifi oz, lekin soz yozgan shoirlarning oldingi qatorida turadi. Uning she’rlari hamma ko‘nikib, o‘rganib qolgan odatdagi she’r, dostonlarga aslo o‘xshamaydi. Eng muhimi, ular zeriktirmaydi, tuyg‘ularni tiniqlashtirib, yangi fikr taqdim etadi, “odamlarning turmush tarzi va o‘zimning moddiy va ma’naviy hayotim bir-biriga qanchalik mos, mutanosib?” deb o‘ylatadi. Shoir she’rlaridagi lirik qahramon o‘zidan noroziligini oshkor etsa-da, qismatidan o‘pkalamaydi, taqdiridan yozg‘irmaydi. O‘zining kamtarin hayotini suyub, uni ayab, unga suyanib yashaydi. Shu bois “Sabr daraxti”dagi ko‘pgina she’rlarda, ozdir-ko‘pdir, har kim o‘zining holini, hech kimga aytolmagan dardini ko‘radi. Buning sababi shundaki, ayni she’rlarida shoir o‘zini ko‘z-ko‘z etmaydi, havoyi da’volar bilan o‘zini o‘zgalardan baland qo‘ymaydi. Turli iddaolar qilib, o‘zini oqlamydi, zamonni qoralamaydi. Bu she’rlardagi hasrat, noliqlar ham porloq umid, ertangi kunga so‘nmas umid, ezgulikka behad ishonch bilan yakunlanadi. “Baxt va tashvish”ning:

*“Meni baxtim deganing
Mening baxtim ekaning.
Biroq qiynar tashvish –
Baxtiyorlik kabi jiddiy ish.
Seni xijolat etganim,
Seni malomat etganim –
Dunyodan bosh olib ketganim!
Mayli, hammasi oldinda,
Chekmagan zahmatim,*

*Bitmagan xatim,
Olmagan nafasim oldinda.
Tashvishimni oqlarman,
Baxtimni ardoqlarman
Qayta tug'ilgan o'g'ilday"*

tarzida tugallanishi bunga yorqin isbot bo'la oladi. Shoir "Baxt tashvish"da ham, o'zga she'rlarida ham dunyoning norasoligini ta'kidlasa-da, biror o'rinda turmushning dag'al ehtiyojlari – moddiy yetishmovchiliklardan so'z ochmaydi. Maxmur, Gulxaniy, Turdi, Muqimiy singari mumtoz adabiyot namoyandalari she'riyatida esa faqirlik va yo'qsullik shoirni ezib tashlagani xususidagi shikoyat, arz, nolish asosiy o'rin tutadi. Ularning mazkur mavzudagi she'rlari ijtimoiy turmushdagi adolatsizlik, odamlarning maishati tangligi, bechora kishilarning hayoti bir to'da ha-romxo'r amaldorlar, ishratparast kimsalar qo'lida qolgani to'g'risidagi arznomaga o'xshaydi.

"Sabr daraxti"dan o'rin olgan "Odam bolasi"da: "Dag'allashdim – salga jahlim chiqadi...// Asabim buzildi – fikrsizlikdan?!" deyilishi odamni chuqur o'yga toldiradi. To'plamdagi bu kabi misralardan fikrlamaslik insonni tubanlikka yetaklashi, dag'allik, qo'pollik, asabiylik kabi johilona illatlar aslida fikrlamaslik oqibatida kelib chiqishi anglashiladi. Fikrlaydigan, mushohada yuritadigan odam har bir kishining turmushi qanday kechishi avvalo u hayotdan nima qidirishi, o'zidan va boshqalardan nimani talab qilishiga bog'liqligini tushunib yetadi hamda shu haqiqatdan kelib chiqib, ish tutadi. Fe'li torligi, asablarini jilovlay olmasligining sababi teran fikrlay olmasligi bilan bog'liqligini bilgan inson o'zini tarbiyalashga, odamlar bilan muomala-munosabatini tuza-tishga urinadi. Natijada, u obdon o'ylab ish tutishga odatlanadi, atrofidagilarga ozor yetkazmagan holda, o'zi xohlaganidek yashaydi, kimdir hayotini barbod etishi, faoliyatiga to'sqinlik qilishiga yo'l qo'ymaydi. Bunday kishilar barcha zamonda jamiyat uchun g'oyat zarurki, ularning turmush tarzi, intilishi boshqa odamlar tabiatidagi eng yaxshi fazilatlarni uyg'otib yuboradi. Chunki ular hodisalardagi qandaydir yashirin go'zallikni ko'ra oladi. "Sabr daraxti" lirik qahramoni shunday fazilatga ega inson ekanligi "Shovullaydi shamol, uvullaydi...", "Nima qilib qo'yding, quyosh...", "Yaproqlarda shamol o'ynar...", "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar..." kabi she'rlarda yaqqol ko'ri-nadi. "Yoz kechasi. Osmon falakda..." she'ri ham bunga yorqin misol bo'la oladi. Bu she'rda O'zbekiston yozining poetik manzarasini chizib beriladi. Har biri to'rt misrali banddan iborat mazkur she'rda serquyosh o'lkaning saxovatli zamini harorati ufurib turadi. "Yoz kechasi. Os-mon falakda..." she'ri ko'ngilga zavq hissini olib kirib, har bir kishining qalbidagi vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytiradi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida faol foydalaniladigan to'qqiz bo'g'inli misralardan tarkib topgan bu she'r uyg'otgan tuyg'ularni so'z bilan ifodalab bo'lmaydi. Chunki unda O'zbekiston yozining jozibasi, hayot bu faslda bo'lakcha manzarada ko'rinishi qayd qilinadi. She'rda tasvirlangan manzara xuddi jonliga o'xshaydi. Shoir yoz sha'niga to'qigan bu qo'shiq qa-tida kishini beixtiyor o'ziga maftun etadigan, lekin hali to'la shakllanib nihoyasiga yetmagan qan-daydir mavhumlik yashirinday tuyuladi. Yoz manzarasi yorqin bo'yoqlarda chizilgan ushbu she'r chinakam san'at asari, u qaysi tur, qaysi yo'nalishga masubligidan qat'i nazar, fayzli bo'lishidan dalolat beradi. Ana shu fayzni, san'at asaridagi jozibani his qilmaslik esa kishining qalbi qattiqligi, diydasi tosh qotgani, uning nafosatni his qilish qobiliyati zaifligini bildiradi. O'z-o'zidan ayonki, bunday kishilar o'z jahlini idora etishda ko'pincha o'jiz bo'lib qoladi...

"Yoz kechasi. Osmon falakda..."ning ahamiyati shundaki, bu she'rni e'tibor, ixlos bilan o'qi-gan odam o'zi ko'rib kuzatib yurgan narsalarga boshqacha ko'z bilan qaray boshlaydi. Yil fasllari-da, dalalarda, ariqlarda jildirab oqqan suvda, chigirtkalar chirillashida, yog'ayotgan yomg'irda, polizdagi qovunda, bog'lardagi shaftolida jonli hayot va g'aroyib sirlar yashiringanini his etadi.

“Yoz kechasi. Osmon falakda...”da e’tibor qaratilgan manzara o’ziga tanishday, shuning barobari-da tamoman boshqachaday tuyuladi. Yoz fasli o’quvchi ongi, shuurida o’ziga xos yangi ma’no kasb etadi:

*“Yoz kechasi.
Osmon falakda...
Kunduzning kitobi o’qildi.
Tars yorildi qovun palakda,
Oltin shaftolilar to’kildi.
Dalalarda mudraydi uyqu,
Dala yotar kutib quyoshni.
Ariqlarda doim uyg’oq suv
Polizlarga ketadi shoshib.
Yoz sha’niga qo’shiq to’kilar;
Chigirtkalar chirillar chunon.
Yomg’ir yog’ar, go’yo yog’ilar
Issiq tuproq ustiga marjon.
Yoz yomg’iri iliqlidir biram,
Shitir-shitir uning qo’shig’i.
Bir shirin hid taralar yerdan
Va yurakka ketar qo’shilib”.*

Rauf Parfi “Yoz kechasi. Osmon falakda...”da O’zbekistondagi yoz kechasi dunyoning boshqa mintaqalaridagidan tamoman farqli ekanini hassoslik bilan ko’rsatib beradi. Albatta, bu fasl Yer sharidagi o’zga o’lkalarda ham juda farahli kechadi. Ammo Yevropa mamlakatlaridagi yoz kechasi Sharq davlatlari, xususan, O’zbekistondagi saraton tunidan o’ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. O’zbekistonning yoz kechalarida o’ziga xos nimadir borligini yurtdoshlarimizdan ko’ra vatanimizga sayyoh bo’lib kelganlar darhol sezishadi. Saratonning oy to’lgan kechalarida O’zbekiston zamini kishining vujudiga xush yoqadigan, jism-u joniga orom beradigan iliqlik va oydinlikka chulg’anadi. Odam o’shanda osoyishtalik va xotirjamlik behad shirin ne’mat ekanini yurakdan his qilib, qalbi shukronalik hissiga to’ladi va unga hayot yanada shirin, maftunkor ko’rinadi, beg’ubor oydin kechada iliqlik va salqinlik omuxta havodan nafas olish kishiga cheksiz lazzat bag’ishlaydi. O’zbekistonning yoz kechasida bepoyon dashtu dalalar, bog’-rog’lar, shahar, qishloqlar uzra butun borliqqa orom beradigan sokinlik va ma’yuslik kezadi. Osmonda suzib borayotgan oy ham, unga hamroh Yer shari ham allaqanday xavotir bilan nimanidir intizor bo’lib kutayotganday tuyuladi. Goh-gohida esib o’tadigan mayin shabada ta’sirida dov-daraxtlar yaproqlarining shitirlashi, hasharotlar ovozi, soy va ariqlarda suvning shildirab oqishi tun qo’ynida bo’lakcha sado taratib, kishini hayajonga soladi. Odam oy to’lgan yoz kechasida osmonga qarab, qalbiga yaqin kishilar bilan diydorlashishni qo’msab qoladi va diydorlashish, ko’rishish bir-biriga mehr ulashish mehr berishning eng oliy shakli, mumtoz ko’rinishi ekanini anglab yetadi, umri bir xil kechadigan kunlar ichida o’tayotgani, o’zining g’oyat zerikarli yashayotgani to’g’risida o’ylab qoladi. Kishi, boshqa paytlarga qaraganda, yoz kechasida qadrdonlar, qarindoshlar bilan ko’rishib, diydorlashib turish zarurligini, odamlarning quvonchi, qayg’usiga sherik bo’lish nechog’li muhimligini chuqurroq his qiladi. Chunki qovun, olma, umuman, meva, o’t-o’lan, gullarning isi, yomg’ir yog’ayotganda tuproqdan taraladigan yoqimli hidlar dimoqdan o’tib, yurakka quvvat bo’lib qo’shiladi va qalbdan ezgu hislar uyg’otadi. Ezgu hislar esa tuyg’ularni tiniqlashtirib, aql-tafakkurni teranlashtiradi.

“Sabr daraxti”dagi “Yoz kechasi. Osmon falakda...”ga o‘xshagan she’rlar insonni ma’nan-ruhan to’yintirib, uning ichki olamini boyitadi. “Yaproqlarda shamol o‘ynar...”, “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Shabnam” qatorida turadigan mazkur she’r o‘quvchining qalbini yayratadi. Hassos shoirning bu kabi she’rlari qancha zamonlar o‘tsa-da, o‘zining ana shu xususiyatini to‘laligicha saqlab qoladi.

“Sabr daraxti”dagi har bir she’rda hassos qalb shoirning shaxsi barq urib turadi. Xususan, “Bag‘ishlov”, “Baxt va tashvish”, “Yo‘q, shoir deb qarama atay...” shunday hukm chiqarish uchun yetarli asos beradi. G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzodalar avlodi she’riyatiga xos maqtoov, madhiya, olqish, chaqiriq, da’vat, xitoblardan tamoman xoli “Sabr daraxti”dagi she’rlarda avvalgi zamonlar she’riyatida keng o‘rin egallagan voqealar rivojiga asoslangan syujet ko‘zga tashlanmaydi. Ularda fikrlaydigan, mushohada yuritadigan, voqelikka o‘ziga xos tarzda yondashadigan insonning o‘z-o‘zi bilan bahs-munozarasi aks etadi. “Bag‘ishlov”, “Baxt va tashvish”da, “Shoir”da “Sen yetim emassan”, “Zaynab va Omon”, “Kurash nechun?” mualliflaridan boshqa zamonda tug‘ilib o‘sgan shoirning dunyoqarashi, orzu-intilishi, tafakkur tarzi, intellekti darajasi ifodalanadi. “Baxt va tashvish”, “Shoir”ning muallifi o‘z-o‘zi bilan bahs-munozarasini qalamga olish orqali o‘zi yashayotgan davr – XX asr ikkinchi yarmi ilg‘or ziyolilari dunyoqarashi manzarasini chizib ko‘rsatadi. “Baxt va tashvish”, “Shoir”dagi lirik qahramon hech kimga “dushman” deb qaramaydi, hech kimni la’natlamaydi, kimdandir nafratlanishini asoslash uchun sabab axtarmaydi. U o‘quvchiga: “Yo‘q, shoir deb qarama atay, // Hukm etmakka shoshilma bir oz” deb murojaat qiladi va o‘zining boshqalardan farqli holatini: “Men kuyinib sevaman, netay? // Men kuyinib so‘zlayman, xolos” deb tushuntiradi. “Baxt va tashvish”ni e’tibor bilan o‘qigan kishi rostdan ham shunday ekanini ich-ichidan his qiladi. U “Bag‘ishlov”dan ham shunday xulosa chiqaradi. “Sen yetim emassan”, “Zaynab va Omon”, “Kurash nechun?” bitilgan davr ijodkorlari o‘zi yashagan zamon talabi bilan muayayn mafkura, ta’limotni olqishlaydi, boshqasini qoralab, inkor etadi. Ular turmushdagi barcha norasolik, to‘qnashuvlarni siyosatga olib borib bog‘laydi. XX asr ikkinchi yarmiga kelib esa insoniyat ijtimoiy turmushdagi, shaxsiy hayotdagi barcha muammo avvalo har bir odamning ong darajasi, tafakkuriga bevosita daxldorligini, har bir kishi voqelikka teran nigoh, sog‘lom nuqtai nazar bilan qarasa, o‘z huzur-halovati yo‘lida boshqalarni toptab, tepkilab o‘tishdan hazar qilsa, uyalsa, barcha to‘qnashuvlar, har xil ko‘rinishdagi mojaro va xunrezliklar barham topishini anglab yetdi. “Sabr daraxti” muallifi avvalgi davr adabiyoti namoyandalaridan farqli holda, boshqacha fikrlaydigan, o‘zgacha dunyoqarash bilan yashaydiganlarga qarshi kurashga, ularni yengishga chaqirmaydi. U boshqacha e’tiqod, boshqacha dunyoqarash asosida turmush kechirayotganlar bilan munozara qilish, mojarolashishdan ko‘ra, borliqqa mehr bilan qarash, tevarak-atrofdagi hodisalarni xolislik bilan kuzatishni hamma narsadan afzal deb biladi va odamlarni olam voqeligini ishtiyoq bilan kuzatishga chaqiradi, bunda beqiyos hikmat mavjudligini ta’kidlaydi. “Sabr daraxti”dagi “Chiroq. Chiroq yonar bo‘zarib...” shunday she’rlar sirasiga kiradi:

“Chiroq. Chiroq yonar bo‘zarib.

Jim. Tinglangiz uning kuyini.

U bir qo‘shiq aytar, do‘stlarim,

Sahargacha aytar kuyinib.

Chiroq. Chiroq yonar bo‘zarib.

Chiroq yonar – sevimli orzu,

Chiroq yonar – so‘nggi yo‘q hasrat.

Sevinchingiz kabi yonar u.

Chiroq yonar – eng go‘zal qismat,

*Chiroq yonar – sevimli orzu.
Chiroqni tinglangiz, odamlar;
Qarshisida egib turing bosh.
Sizni kuylar u tongga qadar,
To navbatni olguncha quyosh,
Chiroqni tinglangiz, odamlar”.*

Rauf Parfi she'riyati g'amgin va ulug'vor xiyobonga o'xshaydi. “Sabr daraxti” dagi “Shovul-laydi shamol, uvlaydi...”, “Shivirlaydi oyog'imda yashab o'tgan xazonlar...”, “Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar...”, “Yaproqlarda shamol o'ynar...”, “Mudrar yarim kecha uyquda...”, “Talpinadi, shunday kuladi...” shunday shoirona xulosaga kelish uchun yetarlicha asos bo'ladi. Borliq, tabiat-ning mo'jaz tasviri sifatida taassurot uyg'otadigan bunday she'rlar ro'yxati juda uzun bo'lib, uni yana davom ettirish mumkin. Bu she'rlar tabiatga madhiya sifatida yozilgan g'amgin va ulug'vor simfoniya o'xshaydi. Ayni she'rlarning lirik qahramoni kimnidir, nimanidir intiq bo'lib kutib, mahzun bo'lib qolgan o'ychan inson sifatida tasavvurda jonlanadi. U tabiat nafosatini juda nozik, teran his etishi bilan diqqatni jalb etadi. “Yaproqlarda shamol o'ynar...” dagi: “Sochlarimga qo'nar shamol, // Shamol qo'nar ko'zlarimga” misralarini o'qiganida she'rxon beixtiyor o'ziga: “Shu paytgacha shamol butun vujudimga tegishini bilardim, his qilardim. Ammo shamol sochlarim-ga, ko'zlarimga qo'nishini hech xayolimga keltirmagan ekan” deydi. O'quvchi tuyg'ulariga ta'sir o'tkazgan san'at asarini, xususan, she'rni o'zicha xayolan davom ettiradi.

“Sabr daraxti” dagi she'rlar o'z o'quvchilarining his-tuyg'ulari orqali ijtimoiy tafakkurga ta'sir ko'rsatib, odamlar qalbida insonparvarlik hissini ulg'aytiradigan, faol fikrlashga rag'bat uyg'ota-digan salmoqqa ega. Chunki ular inson va uning qalbi haqidadir. Shu bois “Sabr daraxti” dagi she'rlarni o'qish va anglash barcha kishilar uchun Muhammad Yusuf she'rlarini mutolaa qilish singari oson kechmaydi. “Sabr daraxti” singari san'at asarlari kundalik oddiy voqelikni tasvir-lash asosida odamlarni o'zining ichki dunyosiga, fe'l-atvoriga, tevarak-atrofiga hafsala, e'tibor va uyg'oq ko'z bilan qarashga, tabiat va ijtimoiy hayot hikmatga to'laligini anglashga, borliqqa bep-arvo bo'lmaslikka undaydi. “Baxt va tashvish” muallifi ijodining ahamiyati shu bilan belgilanadi.

Albatta, “Sabr daraxti” dagi she'rlardan qanoatlanmaganini aytishga, ular xususida tanqid-iy fikr bildirishga barchaning bir xilda haqi bor. Ammo ushbu to'plam to'g'risida bu tarzda mulohaza yuritish undagi she'rlarning qadrini aslo pasaytirmaydi. Aksincha ularga yangicha yondashish, she'rlarning yangi ma'no qirralarini topishga yo'l ochadi. Chunki “Sabr daraxti” singari san'at namunalari har bir kishining tabiatiga chuqur o'rnashgan, jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiladi-gan, odamlarning bir-birini tushunishi, qadrlashi, e'zozlashiga g'ov bo'lib kelayotgan ma'naviy majruhlik, mudroqlikni bartaraf etishga hissa bo'lib qo'shiladi.

O'quvchi “Sabr daraxti” dagi she'rlardan ta'sirlanishining asl sababi nimada ekanligi xususida o'ziga o'zi savol bersa, o'ylab, o'yining oxiriga yetolmaydi. Chunki hassos shoir she'rlarining mazmuni, badiiy xususiyatlari mohiyatiga chuqurroq kirib borgan sari ular to'g'risidagi fikr-mu-lohazalar shu qadar teranlashib, tarmoqlanib ketadiki, ular o'zbek she'riyatining olis tarixi va ja-hon she'riyatining rang-barang manzarasi bilan bevosita tutashib ketadi. “Bag'ishlov”, “Baxt va tashvish”, “Yaproqlarda shamol o'ynar...”, “Men kimnidir kutmayman mahzun...” ham, to'plam-dagi boshqa she'rlarda ham kishi qachondir o'zi his etgan allaqanday sirli kechinma, tuyg'ular ifodalanganini, albatta, bilib oladi. Chunki bu she'rlarda shoirning ko'ngli bir-biriga zid kechin-malarga to'lib-toshgani, u qalbining ana shu beorom lahzalarini boshqalar bilan baham ko'rishga o'zida kuchli ehtiyoj sezganini va shu bois qo'liga qalam olgani bilinadi. Hassos qalb manzarasiga aylangan ayni she'rlar bag'rida sirli, aql bovar qilmas shoirona bir nima mujassamligini o'quv-

chi savqitabiiy tarzda, albatta, payqaydi. “Shabnam”ni o‘qib ta’sirlangan kishi shu paytgacha gullar yaprog‘iga, dov-daraxt, o‘t-o‘lanlarning bargiga qo‘nib, quyosh nurida tovlanib yaltiragan shudringga, tabiatning boshqa hodisalariga e’tiborsiz bo‘lib kelgani to‘g‘risida beixtiyor o‘ylab qoladi va oftob endi ko‘tarilib kelayotgan tong chog‘ida shabnam, shudringni tomosha qilish ham chinakam ne‘mat, pulga sotib olib bo‘lmaydigan bebaho quvonch, shirin lazzat ekanligini ich-ichidan idrok etadi. “Shabnam” she’ri sabab, tabiatning ushbu hodisasi kim uchundir benazir go‘zallik manbayi bo‘lib qolsa, ajab emas.

“Sabr daraxti”dagi she’rlar ayrim odamlarda hayotni quvonch, shodlik, xursandchilik maydoni emas, azob, uqubat va tashvish manzili deb his etish tuyg‘usi kuchli bo‘lishi to‘g‘risida o‘ylantiradi. Qismati bunday kishilar esa hamma zamonda ko‘pchilikni tashkil etadi. Ularga inson yashashi, hayot kechirishi uchun zarur xatti-harakat, amallarning barchasi huzur-halovat bag‘ishlashdan ko‘ra, ko‘proq azob va qiyinchilik tug‘diradi. Ularni, ayniqsa, odamlarning o‘zaro muomala-munosabatidagi soxtalik, sun‘iylik, yasamalik ko‘p diqqat qiladi. “Baxt va tashvish”da shunday insonning ruhiy dunyosi ochib beriladi. Turmushning tuganmas g‘am-tashvishlari bu odamni ich-ichidan ezgani, uning uchun boshqalar intiladigan orzu-havas, maqsad-muddaolar fayzsiz bir narsa ekani yaqqol bilinib turadi. To‘plamdagi “Yomg‘ir yog‘ar, shig‘alab yog‘ar...”, “Yoz kechasi. Osmon falakda...”, “Yaproqlarda shamol o‘ynar...”, “Shabnam” kabi she’rlar esa kishida yoqimli tuyg‘u uyg‘otadi. Bu she’rlar ko‘ngildagi murakkab hissiyotlar tasviriga til o‘jiz ekaniga aniq isbot bo‘la oladi. Buning sababi shundaki, tabiat hodisalari ta’sirida tug‘iladigan o‘zaro zid, qarama-qarshi tuyg‘u, hissiyot, kechinmalar bir-biri bilan ajoyib tarzda chambarchas chatishib ketadi. Tuyg‘ularga ta’sir o‘tkazib, turli hissiyotlar uyg‘otadigan ayni she’rlarning ahamiyati shundaki, ular bu olam, butun borliq insonning aql-tafakkuriga bog‘liq bo‘lmagan, mantiq mezonlariga sig‘maydigan hodisalarga to‘laligidan darak beradi. Hayotning ana shu kabi azaliy va abadiy haqiqatlarini idrok etish orqali odam insoniy komillikka erishish yo‘liga kiradi. Har bir kishi umr bo‘yi – so‘nggi nafasgacha davom etadigan bu mashaqqatli yo‘lni o‘ziga xos tarzda bosib o‘tadi. “Shabnam”, “Yoz kechasi. Osmon falakda...”ni, “Sabr daraxti”dagi boshqa she’rlarni ixlos bilan o‘qigan kishining esa tasavvuri teranlashib, qalbida borliqning turfa xil ranglari va ohanglari sado beradi. Albatta, bu bebaho ne‘mat hammaga emas, mutolaa qilganlari to‘g‘risida fikr yuritib, mushohada qilgan o‘quvchilarga nasib etadi.

Hassos shoirning dil daftari bo‘lmish she’rlarini e’tibor bilan mutolaa qilgan, diqqatni jamlab tinglagan kishi aniq tasavvur qila olmasa-da, qalbini poklayotgan, uni ruhlantirayotgan qandaydir noma’lum bir kuchni sezadi. “Sabr daraxti” to‘plami xuddi Abdulla Oripov, Shavkat Rahmon she’rlari, Nazar Eshonqul hikoya va qissalari singari zamonaning ilg‘or fikrli ziyolilari uchungina emas, balki barcha uchun zarur bo‘lgan yangi ma’naviy kuch hamda ruhiy quvvat baxsh eta oladi.

“Baxt va tashvish” muallifi she’rlari odamlarning tuyg‘ularini tiniqlashtirib, aql-tafakkurini teranlashtirib, ularni ongli, faol hayot kechirishga yo‘llaydigan, o‘ziga sezdirmasdan turib, faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadigan salmoqqa ega. Ular o‘quvchilarga oz bo‘lsa-da, kuch-g‘ayrat, shijoat, ma’naviy-ruhiy quvvat baxsh etadi. O‘z-o‘zidan aniqki, o‘quvchi bunga o‘qigan she’rlarini anglash, tushunishga intilish orqali muyassar bo‘ladi. Agar unda shunday xohish, istak va bunga erishish uchun harakat bo‘lmasa, “Sabr daraxti” ham, jahon adabiyotining boshqa durdonalari ham unga hech narsa bermaydi. Agar diqqat qilinsa, “Bag‘ishlov”, “Baxt va tashvish”, “Yo‘q, shoir deb qarama atay...” singari ma’no-mazmuni ochiq she’rlar emas, “Yaproqlarda shamol o‘ynar...”, “Yoz kechasi. Osmon falakda...” kabi manzara tasviridan iborat she’rlar ham fikrlaydigan, mushohada yuritadigan o‘quvchilarga sinovli dunyoning ko‘pgina haqiqatlarini oydinlashtirib, ular qalbiga quvonch va shijoat, tavba-tazarru singari bir-biriga zid hissiyotlarni olib kiradi. Kishining qalbida ana shunday hissiyotlar barq ursa, u hayot hodisalarini befarq kuzatuvchidan ularni ongli

ravishda anglaydigan faol fuqaroga aylanadi. Hassos shoir o'z ijodi to'g'risida mulohaza bildirar ekan, she'rlarining xususiyatlariga e'tibor qaratib: *"Pag'a-pag'a oppoq qor yog'ar..."*, *"Men yolg'izman..."*, *"Tong otmoqda..."*, *"Yomg'ir yog'ar..."*, *"Bormi bahorim, bormi?"*, *"Cho'li iroq"*, *"Ohang"*, *"Shoir"* kabi bir qancha she'rlarimni izohlab o'tirishga hojat yo'q, deb o'ylayman. Bular ruhiy holatning shoirona tasviri deb qaralsa bo'ladigan she'rlardir" deydi. (Parfi, Rauf. Saylanma. Ikki jildlik. 2-jild. Toshkent: "Muharrir", 2022. – 280 b. 7-bet). "Ruhiy holatning shoirona tasviri" esa Rauf Parfi ijodining o'ziga xos muhim xususiyatlari sirasiga kiradi. "Sabr daraxti"da ham, hassos shoirning boshqa kitoblariga jamlangan turli mavzudagi she'rlarda ham xuddi shu xususiyat alohida bo'rtib turadi. Ularni hafsala, ishtiyoq bilan mutolaa qilgan o'quvchi darhol bu holatni payqaydi va ayni haqiqatni, albatta, e'tirof qiladi. "Sabr daraxti" to'plami adabiyotdagi an'anaviy mavzudagi she'rlardan iborat bo'lsa-da, muallif ularda mavzuga o'ziga xos qarashlar asosida yondashadi, hodisalarga yangicha nuqtai nazar bilan qaraydi, fikrini "yarq" etib e'tiborni tortadigan ajoyib tashbehlar, qo'llanmagan ohorli obrazlar orqali ifodalaydi. "Sabr daraxti"dagi har bir she'rda muallif hech kimga o'xshamagan o'ziga xos shoir sifatida ko'rinadi. Bu haqiqat esa "Rauf Parfi – hassos shoir" deyish uchun yetarli asos beradi.

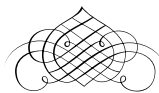
Insonning peshonasidagi ajinlar so'zlar bilan bevosita bog'liqligi (*"So'zlaridir peshonada to'plangan ajin"*)ni idrok etish, kishining barcha xatti-harakati, jumladan, qo'llari harakati so'zlar bilan chambarchas aloqadorligini anglash, his qilish uchun kishida tug'ma farosat va undan kelib chiqadigan chuqur bilim bo'lishi kerak. Ushbu haqiqatni "So'zlar" she'ridagidek ta'sirchan ifodalash uchun, albatta, kishida Rauf Parfidek Xudo bergan shoirona iste'dod ham bo'lishi zarur. "Sabr daraxti" to'plamini ishtiyoq bilan o'qigan o'quvchining she'r to'g'risidagi tasavvuri ancha oydinlashadi va u juda ko'p shoirlarning yozganlari ancha jo'n, sodda narsa ekanini anglab yetadi. Masalan, muhabbat to'g'risidagi aksariyat she'rlarda chin insoniy muhabbat hissi yo'qligi, ular shunchaki shahvoniy intilishning izhori, bayoni ekanligini idrok qiladi. Chunki she'r ham, qo'shiq, kuy ham ijodkorning yuragidan chiqqanidagina ta'sirli bo'ladi. "Sabr daraxti"dagi muhabbat haqidagi she'rlar shoir qalbidagi muhabbat hissi bilan bog'liq og'riq, azoblardan tug'ilgani bilinib turadi. To'plamdagi ushbu hamda boshqa mavzudagi she'rlar ham inson hayot hodisalarini bag'ridagi teranlikni idrok etish bobida mislsiz ijodkor ekani, insonga berilgan ne'matlarning ma'no jilolari, rang va ohanglari esa cheksiz, bepoyon ekanini esga soladi.

"Sabr daraxti"dagi e'tibor qaratilgan she'rlarda, xususan, "Shabnam", "Nima qilib qo'yding, quyosh...", "Yaproqlarda shamol o'ynar...", "Yoz kechasi. Osmon falakda...", "Yomg'ir yog'ar, shig'alab yog'ar..."da shoir inja hislar musavviri sifatida ko'rinadi. U nafaqat tabiat to'g'risidagi she'rlarida, ona haqidagi, muhabbat xususidagi, ijtimoiy-siyosiy mavzudagi she'rlarida ham o'quvchiga uning xayoliga kelmagan tashbehu ko'chimlarni taqdim etib, uni zavqlantiradi. Bu she'rlardagi teran ma'noga yo'g'rilgan misralardagi so'z oqimi ravonligi, ulardagi dardli ohang mavjlari nafaqat zamondoshlarimizga, balki kelgusi avlodlarga ham, albatta, xush yoqadi. Chunki ularda his-hayajonga to'lgan qalb tug'yonlari ta'sirchan tarzda ifodalanadi. Rauf Parfi o'z she'rlarida hassos shoir sifatida o'zining dardli o'y-kechinmalari, teran tuyg'u va hissiyotlarini odamlar bilan baham ko'rishni maqsad qiladi. U yoz kechasidan, yaproqlarda o'ynagan shamoldan, shig'alab yoqqan yomg'irdan, quyosh nurlarida yaltirab jilolangan shabnamdan o'zi tuygan zavqni boshqalar ham tuyushidan cheksiz lazzat, orom oladi.

"Sabr daraxti" bag'ridagi sir-sinoatlardan biri shundaki, u she'r bitish inson aql-idrokining o'zgacha bir xususiyati ekanligi to'g'risida o'ylatadi. Shuning barobarida ushbu to'plam she'rlardan ta'sirlanish, uni mutolaa qilganda, tinglaganda, beixtiyor mutaassir bo'lib qolish inson tabiatining xos jumbog'i ekanligini bildiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Ijod falsafasi. To'plovchi va tarjimon Humoyun.* – T.: “Global books”, 2021. – 224 b.
2. Muxtor A. *Oq yo'l!* – “Sharq yulduzi” jurnali, 1966 yil, 1-son.
3. Rauf Parfi. *Sabr daraxti: She'rlar.* – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986, – 216 b.
4. Rauf Parfi. *Saylanma. Ikki jildlik. 2-jild.* – T.: “Muharrir nashriyoti”, 2022. – 280 b.
5. Rauf Parfi. *Sakina (she'rlar).* – Toshkent: “Muharrir” nashriyoti, 2013. – 376 b.
6. Rauf Parfi. *So'nggi vido: she'rlar.* – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – 136 b.
7. *Sim-sim... Mutolaa sirlari. To'plovchi va tarjimon Humoyun.* – Toshkent: “OYDIN” MCHJ, 2021. – 224 b.
8. *XX asr o'zbek adabiyoti tarixi: universitetlar va pedagogika institutlari bakalavr ixtisosini oluvchilar uchun darslik/ N. Karimov, S. Mamajonov, B. Nazarov va boshqalar/* – Toshkent: “O'qituvchi”, 1999. – 544 b.
9. Eshonqul N. *Ijod falsafasi.* – T.: Akademyashr, 2018. – 416 b.
10. Eshonqul N. *Mendan “men”gacha: adabiy-tanqidiy maqolalar to'plami.* – Toshkent: “Akademyashr”, 2014. – 512 b.

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlarini bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmasligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/ muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jummalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmasligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

Maqola matni ichida adabiyotlar quyidagicha berilishi lozim: [Muallif familiyasi, nashr yili: sahifa].

Masalan, 1. Familiya, ism (nashr yili). asar nomi, nashriyot nomi, shahar, sahifa.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ”

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:

Название рукописи:

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.

ADABIY MEROS

2023-YIL 3-4-SON / ILMIY JURNAL

زادەنىڭ «فەرغانە تودەسى» نى ھەم ئەلبەتتە ئېسىلەپ ئۆتۈش كېرەك. سەنئەت نى كەسپ قىلىپ ئالغان بىر تودە بولغان كورە، ئۇ، كۆپرەك تەشۋىقات يولىنى تۇتقان بىر نەرسە ئېدى. بىزنىڭ قىممەتلىرىمىز بۇسۇف جان (قىزى)، بىر زەمانلار ئۈشە تودە بىلەن بىرگە ئۇرۇش مەيدانلىرىدە يۈردى.

ئەقلىنىڭ 4 ۋە 5 نىچى بىللەرىدە ئۆزبېك سەنئەتى، ئۆز قىممەتلىرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن «شەيخ سەنجان»، «ئىبلىس»، «ئەبلىلى - مەجنۇن» سەنئەتلىرىدە مۇھەببەت، «ئۇلۇغزىلار» (شەيخ نىسكى)، «لاچىن سېۋىش»، «ھىندى تەختىلاچىلار»، «خەلىمە»، «چەن تېمىر باتۇر» كەسپى جەددى نەرسەلەرنى كوردى. جازىر ئۇنىڭ كەسپ سەنئەتكارلىرى ۋە ئۇلار رەئىسورى بار. سەنئەت بۇخارا بىلەن تاشكەنت شەھەرلىرىگە كەتتە - كەتتە يەنى سەنئەتلىرى سەھنىلەردە ھەم ئۆزىگە ياراشار سەنئەتلىرى بار. تايىنىپتە ئىمەنلىك بىلەن ئەندىجان سەنئەتلىرىنى يازغان دېگەن ئېنىقلىق مۇمكىن.

ھەممىدىن مۇھىمى، جازىر، ئۆزبېك سەنئەتلىرى ئۆزىگە بىر شەكىل ئاقتارغان بولغاچكىلىرى قالغانىدىر. مەسىكەۋدەگى ئۆزبېك «درام» تەشۋىقاتى، بىرگەسىدە بۇ مەشەلە خىلىدەن بېرىلىۋاتقاندا، ئۇ مەسىكەۋدەنىڭ تەشۋىقاتى سەنئەتلىرىگە يېتۈشكەن باغلاپقان كىشىلەرنى ھەم قىزىقىپ تۇرادۇر. ياقىندا، مەزكۇر ئىستۇدىيەدە ئۇرۇپ، تىياتىر ۋە كىنا عالمىدە تانلىغان رېژىسسورلاردىن تۇر كىمىيەلى ئىر توغۇرۇل مۇخسەپ بېك بىر مۇساحەبە قىلىپ، ئىستۇدىيە تەلەپلەرنى «مىيىر خولە تىياتىرى» نى قەبۇل قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئۇنىڭ قارشى ئىستۇدىيە ھەلى جازىر بىر نەرسە دىيە ئالماسا ھەم، بۇزەمىندە بۇ ئازىر بار بولۇپ ئاتى.

«پەدەر كۇش» دەۋرى، يۇقارىدا ئەيتىشكەنچە، بىر كۈتۈپلىش، بەلەندەلىش دەۋرىدۇر. جۇدە ساددە ۋە جۇدە ئويۇنسىز يازىلىپ يەنە ئۈشە خىلدا ئويىنلانغان «پەدەر كۇش»، بىر - ئىككى يىل ئاراسىدا ئۆزبېك سەنئەتلىرىگە «لەيلى - مەجنۇن» «ئەسلى - كەرەم» ۋە «ئۆيلىلەر» («مۇلا ئەسرىدىن» ئەسلىرى) نى ئويىنلاپ غۇنداي قۇۋەت بېردى. قۇۋەت ئۇ دەۋرىدە ئۈشە تودە كەتتە نەرسەلەردە كەتتە - كەتتە روللەرگە چىققان كىشىلەر بولۇپ (ئەۋلادى، نىزامىدىن، بىر ئىزدىن، ئەسلىرى) بولغان. سەنئەت عالمىدە بىر نېچچە خىل جەريان بارلىقىدىن بېخە بىر ئىدىيەلەر. شۇ ئۈچۈن، ئۇلار، ئۆزبېك تىياتىرى ۋە سەنئەتلىرى ئۇچۇن بىر بولۇپ بىر تېمى ۋە بىر شەكىل ئاقتارمايدۇ. جەتتە، ئۈشە ۋە قەدىمىي كورە ئالدىدا بولغان تاتار سەنئەتلىرى بىلەن ئازادىچان سەنئەتلىرى ھەم ئاقتارماشقا ياقىنلاشقان ئېدى. ئۇ ۋەقەدا روسىيە دەگى تۇر كىمىنىڭ ھەممىسى ھەم كۆز ئالدىمىزدا (مەسىكەۋدەگى يا لېنىنگرادىغا كەلگەن تېمىسى) روللەر تىياتىرلىرى كەسپى «رىئالىست» بولۇپ سەنئەتلىرىنى تەشۋىقات قىلىپ ئىستەيلىرى ئېدى. بىز ھەم ئۇنىڭدىن قىلىق. جەتتە، ئۇ ۋەقەدا بىزنىڭ رېژىسسورلار بىز بايجانار بايجانار ئىچكىرى روسىيەلى تاتار بولغۇچى ئېدى. «پەدەر كۇش» دەۋرىدە ئازادىچانلى عادى بىر ھەۋەسكار (خەلق تەشۋىقاتى مەكىدۇر) شەھەرلەر ئاراسىدا تالاش بولۇپ يۈردى.

مەنە شۇ حالدا، بىز ئەلەبىقا كېلىپ كىرىك. ئەقلىدا ھەر جايدا يېمەزە تىياتىر تودەلەرنى پەيدا بولدى. كىيىنچە، «كەرەل مەركىس» تودەسى كەسپى كەسپ (پروفىسسىيونال) بىر تودەگە ئېگە بولۇپ ھەلى جازىر ھەم، ئۆزبېك سەنئەتلىرى ئۆز ئالدىنى ئۈشە تودەنىڭ سەنئەتكارلىرى بولۇپ كېلىدۇ. ئىختىمال، ئالتۇنلى سەنئەتلىرىگە ئۈشە تودەنىڭ بوزلەرى بىلەن يازلسا.

بىز تودەلەر ئاراسىدا خەمىرە خەمىرە -

ISSN 2181-2500

ع. سۆلەيمان

مەتبۇعاتىمىز